

З. ҺЕВУЛЛАЕВА, М. МӘНӘМДИНОВ, Х. НИЯЗОВА

УЙГУР ТИЛИ

Умумий билим беридиган мектеппинң 6-сынипи үчүн дәрислик

6

Қазақстан Жұмбырийити Билим вə пəн министрлиги тəвсийе қилған

Алмута «Атамұра» 2018

УДК 373.167.1
ББК 81.2 Уйг-922
h 34

Дәрислик Қазақстан Жұмһурийитиниң Билим вә пән министрлиги тәс蒂қлигөн асасий билим беріш сәвійесиниң 5-9-сынаптарға бегишланған «Үйгур тили» пәниниң Типлик оқуш программасыға мұватық тәйярланды.

ШӘРТЛИК БӨЛГҮЛӘР

тиңшаш

компьютер билəн ишлəш, əхбарат елиш,
презентация тәйярлаш

ижадий иш

Ңевуллаева З. вә б.

h 34 Үйгүр тили: Умумий билим беридиган мәктəпниң 6-сынипи үчүн дәрислик / Ңевуллаева З., Мәһемдинов М., Ниязова Х. – Алмута: Атамұра, 2018. – 224 бет.

ISBN 978-601-331-258-3

ISBN 978-601-331-258-3

© Ңевуллаева З.,
Мәһемдинов М.,
Ниязова Х, 2018
© «Атамұра», 2018

I бөлүм	
ҚАЗАҚСТАННИҢ ДИҚҚӘТКӘ САЗАВӘР ЖАЙЛИРИ	
II бөлүм	
МИЛЛИЙ ВӘ АИЛӘВИЙ МӘНАВИЯТЛАР	
III бөлүм	
АЛӘМНИҢ ЙӘТТӘ МӨЖҰЗИСИ.....	
IV бөлүм	
АСТАНА – МӘДӘНИЙӘТ ВӘ СӘНЪЕТ ОРДИСИ.....	
V бөлүм	
ТАРИХИЙ ШӘХСЛӘР	
VI бөлүм	
СҮ – ҺАЯТЛИҚ МӘНБӘСИ.....	
VII бөлүм	
СПОРТ	
АТАҚЛИҚ СПОРТ ЧОЛПАНЛИРИ.....	
VIII бөлүм	
ҮЙФҮР ХӨЛҚИНИҢ ҮРП-АДӘТЛИРИ ВӘ ӘНЬӘНИЛИРИ	
IX бөлүм	
ДУНИЯДИКИ ЧОҢ КИТАПХАНИЛАР.....	
X бөлүм	
ИЛИМ-ПӘН ВӘ ТЕХНОЛОГИЯ ҮТҮҚЛИРИ	

КИРИШМӘ

Қиммәтлик балилар!

Силәр уйғур тили дәрислигидә тилемизниң лугәт байлигини, морфологиясини, орфоэпиялык, орфографиялык нормилирини өзләштурисиләр. Дәрисликтә тиңшаш, ейтиш, оқуш, тәһлил қилиш, йезиш тапшуруқлири берилгән. Бу тапшуруқларни орунлаш жәриянида уйғур тилида тоғра, тез, раван вә ниссиятлик оқуш, хатасиз вә чирайлық йезиш, мустәқил пикир жүргүзүш, саватлық сөзләш маһаритини қелиплаштурисиләр.

Мәзкүр дәрисликтин силәр мурәккәп сөзләрниң йезилиши, ургуниц түрлири, кона сөзләр, эвфемизмлар, дисфемизмлар, неологизмлар, диалектлар, кәспий сөзләр, табу, шундақла алмашларниң исим вә сүпөт орнида қоллинилиши, алмашларниң жұмлидикі хизмети, рәвишләрниң түрлири, пейлниң түрлири, пейлниң дәрижилири, тиниш бәлгүлириниң қоллинилиши охшаш мавзулар билән тонушисиләр.

Улук мутәпәккүр бовимиз Мәхмүт Қәшқәрий «Яхши ишниң беши – тил, тәрбийә беши – тил» дегән еди. Өждатлиримиздин йөнө «Өқил – тұғимәйдиган аброй, билим – тұғимәйдигиң байлық» дегән hekмәт қалған. Шундақ екен, билим йолидики сәпириңларға утуқ тиләймиз!

Мүәллиiplәр

I БӨЛҮМ. ҚАЗАҚСТАННИҢ ДИҚҚӘТКӘ САЗАВӘР ЖАЙЛИРИ

- Бириккән, қошма сөзлөрниң йезилиши
- Қош сөзлөрниң йезилиши
- Хуласа дәрис

II БӨЛҮМ. МИЛЛИЙ ВӘ АИЛӘВИЙ МӘНАВИЯТЛАР

- Ұргуның турлири. Сөз ұргуси
- Логикилық ұргу
- Хуласа дәрис

III БӨЛҮМ. АЛӘМНИҢ ЙӘТТӘ МӨЖҮЗИСИ

- Конна сөзлөр
- Эвфемизм
- Дисфемизм
- Неологизм
- Хуласа дәрис

I бөлүм. ҚАЗАҚСТАННИң ДИҚҚӘТКӘ САЗАВӘР ЙӘРЛИРИ

1 – 2-дәрисләр. МЕНИҢ ВӘТИНИМ – ҚАЗАҚСТАН

1. Вәтән дегөн немә? Немә үчүн «Вәтән» сөзигө «Ана» сөзини қошуп ейтиду?
2. 1991-жилниң 16-декабри қазақстанлиқтар үчүн қандақ күн?
3. Вәтән һәкүмдө қандақ мақалларни билисиләр? Уларниң бирнәччи-сини дәптирицларға йезицлар.

1-тапшуруқ. Шеирни һиссиятлик оқунылар.

Қазақстан

Бу – гүлстан Қазақстан,
Өмгөк билән шәһрет тапқан.
Барчә мілләт болуп туққан,
Достлук билән алға басқан.

Бағлирида булбуллири
Жәвлан қилип сайраватқан.
Тағлирида мараллири
Әркин отлап, яйлаватқан.

Аләм ара даңқи кәткән,
Нахша-сази **көккө** йәткән
Яша, азат Қазақстан,
Қойнуңда шат яшар инсан!

C. Зәйналов

2-тапшуруқ. Шеирда немә һәкүмдө гәп болуватиду? Сөзләп бериндер.

3-тапшуруқ. Шеирдіki қениң қара һәрипләр билән берилгән сөзлөрниң мәнадашлирини тепицлар. Улар билән жүмлә түзүп, дәптирицларға йезицлар.

4-тапшуруқ. Төвәндіки сөз бирикмилиридин пайдилинип, қисқича мәтингө түзүңдер. Мәтингө сәрлөвхө қоюңдар.

5-тапшуруқ. «Вәтән» сөзигө синквейн түзүңдер.

6-тапшуруқ. Төвөндикі сөзлөрни пайдилиніп, мақалларни түзүңлар. Уларниң мәнасини чүшөндүрүп бериңлар.

Ненини, гемини, өз, йә, кечө-күндүз, йәр, елиңниң, йә.
Күлөрсөн, өләрсөн, өзәң үчүн, жутуң үчүн.
Сеймігөн, сейәлмәс, өз, жутни, жутини, өзгө.
Чөл, уни, болсуму, ават қыл, жутуң, сән.

БИРИККӨН ВӘ ҚОШМА СӨЗЛӨРНИҢ ЙЕЗИЛИШИ

Бириккөн сөзлөр билөн қошма сөзлөрниң асасий пәрқи йезилишида. Бириккөн сөзлөр бириктүрүлүп йезилса, қошма сөзлөр бөлөк йезилиду. Төвөндикі мисалларни селиштуруп көрүңлар.

Бириккөн сөзлөр: *текисақал, ашқазан, қариягач, ашқөки, ақсақал, қарәрүк, ташпақа, тәржимиңал, көзәйнәк.*

Қошма сөзлөр: *серік чечәк, қара бүгдай, құн тәртиви, пақа йопурмиги.* Қошма сөзлөр иккі яки унидин көп сөзлөрдин тәркип тапсыму, улар індеркесе аддий сөз билөн баравәр: бир сөз сүпитетіде қобул қилиниду, бир мәна аңлатип, бирнәрсими, бир чүшөнчини ипадиләйду, җүмлидә муәййән бир бөлөкниң хизметини атқуриду. Мәсилән: *Пақа йопурмиги – дорилик өсімдік*. (*Пақа йопурмиги – җүмлиниң егиси*).

7-тапшуруқ. Жәдвалдә берилгөн сөзлөрдин пайдилиніп, бириккөн вә қошма сөзлөрни ясаңдар. Уларни орфографиялык нормига мувалиқ көлтүрүп йезинілар. Сөзлөрдө қандақ фонетикилиқ өзгеришләр йүз бөрди? Чүшөн-дүрүңлар.

Ала	Жүмһурийити
Қазақстан	тағ
Ақ	көл
Ақ	төбә
Ала	орда

8-тапшуруқ. Төвөндикі бириккөн сөзлөрни үлгө бойичә йезинілар. Бы сөзлөр немине билдүриду? Уларниң тизимини давамлаштуруңлар.

Үлгө: *Қариторук* (қара + торук)

Қариторук, Тәшкөнсаз, Байсейит, Тәшкөнсу, Гүлдала, Таштика-рису, ...

9-тапшуруқ. Төвөндикі сөзлөрниң қошма исимлар екенligини дәлилләп беріңдер. «Қара» сөзи қандақ мәнада қоллинилған? Улар билән бирнеччә жүмлә йезип, қошма сөзлөрниң астига сизиңдер.

Үлгө: 1. Улар үзүн әң қиммәтлик олжы оттузчә қара милтиқ вә оқ-дора болди. (З.С.) 2. Улар ат салдуруп, дөң үстігә чиққанда, атлар қара тәргә үшкән еди. (З.С.)

Қара милтиқ, қара тәр, қара мал, қара жаңгал, қара бұғдай, қара илан, қара өй, қара боран, қара хәт, қара сулу, қара қаригай, қара чечәк, қара чай.

10-тапшуруқ. Бириккән вә қошма сөзлөр мавзуси бойиче төвөндикі Б-Б-Б сизмисини толтуруңдар.

Б-Б-Б сизмиси

Тәхминен немини билимиз?	Немини билишни халаймиз?	Немини билдуқ?
-----------------------------	-----------------------------	----------------

11-тапшуруқ. Мәтінни оқуңдар.

Чарин каньони

Фулжа йолида даңылқ **Чарин каньони** бар. Бу йәр назир туристларниң дәм елиш жайига айланды. Худа бәрпа қылған бу муқәддәс йәр тақирыли билән әмәс, бәлки қедимишлигини сақладап қалған зәмін сүпітідә жәвлан әйләп туриду. Зәмін топриғи қызыл түскә бойилип, бәзи дәңләр адем қоллири билән пәдәзләп қойғандәк ясалма көрүниду. Көзгө бәкму иллиқ, киши қәлбини бирдин өзігә жәлип қилип, униң қайта келишини тәләп қылғандәк, һәр қетимда чиллап туридиган бу тәвә – һәркимгә сирлик вә сехирилиқ. Төвәндә униң нәқ жүригини йерип, **Чарин дәрияси** ақиду. Дәриянин сүйи бу йәрдә нағайити тиниқ вә нимжан аққандәк билиниду. Чарин дәриясинин сүйи улук екімда таштин ташқа урулуп, дәл-дәрәқләрниң, өсүмлүкләрниң тописини сүйидә жуюп ақиду. Униң сүйи етрапида өскән **мәжнунталларни**, дәл-дәрәқләрни суғирип, нәччө километрга созулған ерәнләрниң уссулуғини қандуриду. Ейтишларға қариганда, мундақ ерәнлик бағ жаңгаллиқ аләмдә **камдин-кам** учрайдиган охшайды. Уларниң бири ШУАРда, иккінчеси – Фулжа йолидики **Чарин ерәнлиги**.

(«Үйгур авази» гезитидин)

12-тапшуруқ. Соалларга жавап беріңдер.

- а) Чарин каньони һәккідә неме билисилер?
- ә) Силәр бу жайларни берип көргөнму?
- б) Қөргөн болсаңдар, алған тәсиратиңдар билән белүшүңлар.

13-тапшуруқ. Мәтіндикі қениң қара һәрип билән йезилған сөзләрниң түрини ениқлап, уларниң йезилишини чүшәндүрүңлар.

14-тапшуруқ. Төвөндә қандак исимлар берилгөн? Уларни үлгидә көрситілгендәк давамлаштуруп йезиңлар.

Үлгө: *Әхмәтбәег* (*Әхмәт + бәг*), ... , ...

Әхмәтбәег, Нәзәргожа, Абдусемәт, Исламахун, Турдибұви, Айгүл, Рошәнгүл, Ипаргүл, Ирадигүл, ...

15-тапшуруқ. Мақалларни көчирип йезиңлар. Немә үчүн Вәтәнни дүниядың үзүүнен өзүн өзүн инсан болған аниға тәңләштүриду? Топлар ара пикир белүшүңлар.

1. Ана макан һаваси – жүригиңиң даваси. 2. Ана жутниң қойни кәң, көмбәгөлниң – көңли. 3. Ана вәтәнгә муһаббәт бағла. 4. Ана йәр – алтун дияр.

3 – 4-дәрисләр. ЯДИКАРЛИҚЛАРДА ӨТМУШ НАМАЙӘН

1-тапшуруқ. Мәтінни оқуңдар.

Созақ

Созақ – хасийәтлик жай. Бу йәрдә заманисида қириққа йеқин әвлія яшиған. Бүгүнки күнгічө Созақ йезисида яшап, жутдашлириға ислам динини тәргип қылған Шайхи Әхмәт ишан, Қара буғра, Әжі ата, Жылтирақ ата, Абдуләзиз Қәшқәрий, Құлақ ата, Мұхәммәд Хәдіфа исимлиқ йөттө әвліяниң мәқбәриси сақлинип қапту. Йәрлик аналиниң ейтишичө, Абдуләзиз Қәшқәрий өз дәвриниң **көрнәклик шәхслириниң** бири болуп, һүнәрханчилігі билән даңқи чиққан көрүниду.

Қараханийлар дәвридә Оттура Азиядә ислам дининиң тарқилишиға соң үлүш қошқан әвлія сүпитетінде хөлиқ ичиде алайынде һөрмәткә егө болған диний зат Қара буғриниң мәқбәрисиму Созақта.

Созақ йезиси, униң әтрапиға орунлашқан тарихий ядикарлиқларни – кедимий шәһәрниң орнини, мазарлирини, әвліялар мәқбәрилирини

көргөн киши өзини худди очук асман астидики мирасғанқа кирил қалғандәк һис қилиду.

Әнді бу тәвәдә истиқамәт қиливатқан уйғурлар һөрхил вакитта, түрлүк сөвөплер билән көлгөн. Йәни улар деханчилик вә бағвәнчилик билән шуғуллинидекән. Туруватқан өй-жайлириму аддий.

Тарих өзиниң сирлиқ **сәһипилиригө** аләмшумул һадисиләр билән ярқын сиймалар шәрипини бирдә сияда, бирдә қанда йезип көткөнлиги яхши мәлүм. Созақлиқтар әстаидил һөрмәт қилип, өзигө пир тутидиган Қара буғра, Абдуләзиз Қәшқәрий, Шайни Әхмәт ишан өвліялар шулар жұмылсисидин. Бу есил инсанларниң өз хәлқи қысметиде қилған еқидиси билән ижтимайиң наятида тутқан орни алғанды.

(«Уйгур авази» гезитидин)

2-тапшурүқ. Соалларға жавап беріңдер.

- а) Созақ немишкә хасијәтлик жай дәп атилиду?
- ә) Қазақстаниң йәнә қандақ тарихий жайлирини билисиләр? Силәр уларниң қайсилирини көрдүңдер? Қандақ тәсират алдыңдар?
- б) Сәйяһларға Қазақстаниң қандақ тарихий жайлирини зиярәт қилишқа мәслинәт бөргөн болаттиңдар? Немишкә?
- в) Һазирқи вакитта мошундақ диққатқө сазавәр жайларни сақлаң қелиш үчүн қандақ чарә-тәдбиrlәр жүргүзүлүватиду?
- г) Лугөт дәптиригө мәтингө ажритип көрситилгөн сөзлөрни көчирип, уларға мәнадаш сөзлөрни йезиндер.

3-тапшурүқ. Үзүндіни оқуңдар.

Мән һәшеметлик зор вә чирайлиқ ясалған бу бернаны «қандақ устилар ясиганду, улар һазир тирикмекин ...» дегендеген соаллар билән даң қетип қаптимән. Бир һазадин кейин қара өскіләң чечини көпирип тариган бир жигит қешимға келип, мүрәмни тутқиничә көзүмгө тиклинип:

- Иним, мән Алмутидин көлдим, сән нәдин? – дәп сориди.
- Мән Хонихайдин көлдим, – девидим, у йәнә:
- Барикалла, мундак тарихий бернаны зиярәт қилған сән охшаш өсмүрлиримиз үчүн унин пайдиси көп. Бизниң мәдәний ядикарлығимиз болған бу қутлуқ жайни яхши билишимиз, асришимиз лазим, уқтуңму, иним?
- Уқтум...
- Камал тап! – дәп мүрәмни пәпилиди очук чирай жигит. – Хәп! Мәсжидниң ичини бүгүн көрөлмәйдиган охшаймиз, өгүнлүккө жүмә на- мизидин кейин көрүшкө рухсөт қилинидекән. Бәлким, шу күни йәнә уч-

ришип қалармиз, – дедидө, биз билән хошлашти. Мән көңлүмгә йекип қалған очуқ чирай жигитни иккинчи көрәлмидим, лекин униң дадил сөзлирини унтумидим...

3. Сәмәди

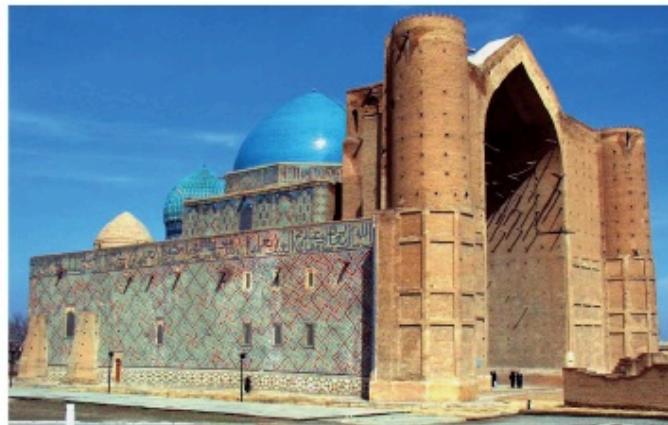
4-тапшуруқ. Соалларга жарап беріңдер.

а) Бу парчидә Веливай мәсжиди һәккідә сөз болуватиду. Бу мәсжид һәккідә немә билисиләр? Силәр уни зиярәт қылғанму яки у һәктө аңлиғанму?

ә) Мәтиндикىң қениң қара һәриплөр билән ажрытылған жұмылғы дикқет қилиңдер. Сөһбәтдишиниң қайсы сөзлири муәллипнин ядидә сақлинин қалды? Немишкә? Мәтиндиден мөшү соалға жарап болидиган жұмылни тепиңдер вә көчирип йезиңдер. Бу һәктө өз пикриңдер билән бөлүшүңдер.

5-тапшуруқ. Сүрәт бойича нектар түзүңдер.

ҚОШ СӨЗЛӘРНИҢ ЙЕЗИЛИШИ

Қош сөзләр сизиқчә арқилицә йезилиду: *ата-ана, арзу-арман, дәптәр-қәләм, илим-пән, йәр-жәһан, өң-кичик, ойман-өңқүр, егиз-пәс, бағ-варан.*

Өсләтмә: -у элементи арқилицә бағлинин қош сөзләр сизиқ-чисиз йезилиду, бу йәрдә -у элементи «вә» бағлиғучисиниң хизметини атқуриду. **Мәсилән:** *бағу бостан* (*бағ вә бостан*), *тағу таш* (*тағ вә таш*), *аһу зар* (*аһ вә зар*), *дәшту баяван* (*дәшт вә баяван*).

6-тапшуруқ. Төвәндикі қош сөзләрни тирәк ретидә пайдилинин, мәтин түзүп йезиңдер.

Етиз-ерик, от-чөп, кава-қапак, мал-варан, һойла-арам, қой-өшкә, тоху-туман.

7-тапшурук. Қош сөзләрниң йезилиши бойичә төвәндикى Б-Б-Б сизмиси-
ни толтуруңлар.

Б-Б-Б сизмиси

Тәхминән немини билимиз?	Немини билишни халаймиз?	Немини билдүк?
-----------------------------	-----------------------------	----------------

8-тапшурук. Мәтинни оқуңлар.

Улуқ Ипек йоли

Инсанийәт пәйда болғандын бері, жәмиәтниц әлемдегі тәрәккият жәрияни һеч тохтиған әмәс. Чегарилар арқылы әлемдегі хәлил, қабиғат, урук жамағаси бир-бири билән мәлум бир йөнилиш арқылы алақын болушқан. Әйнә шундақ бағлинишларниң бири сода йоли һесапланған. Шәриқ билән Фәриппің бағлигучи сода йоли тарихта «Улуқ Ипек йоли» намини алған. Миладидин авалқы миң жиғлиқта пәйда болған бу йол илмий тиңда «Фәрбий меридианал йол» дәп аталған. «Улуқ Ипек йоли» аталғуси болса, немис алими К. Рихтгофенниң *ихтираси*.

Шәриқтін, йәни Хитайдын, Фәрипкә (Византия) баридиган бу йол, сода маллиринила әмәс, бәлки мәдәнийәтни, урп-адәтни һәм елип киргән.

Хитай императорлири Ипек йоли арқылы Фәриптә җайлышқан мәмлекәтләр билан сода вә дипломатик алақылар құлған. Улар өз әлчилирини соң соға-саламлар билән Қазақстан, Оттура Азия, Иран, Мессопотамия ва Кичик Азия дәләтлиригә әвәткән.

Ипек йоли бәзібір дәләтләр үчүн соң пайда көлтүрүп, сода йоллири бойида оттура әсирләрдә шәһәрләрниң кәңийишигә вә бәзи шәһәрләрниң орниға йецилириниң пәйда болушыға сәвәп болған.

Ипек йолида ат содиси аланидә әһмийәткә егө болған. Ипекниң баһаси қанчилик жуқури көтирилсә, атниң баһаси һәм шундақ көтирилгән. Сода йолида җайлышқан шәһәрлердә мал тегишиш яхши йолға қоюлған. Фәрип вә Шәриқ дүнияси оттурисида пәкәт сода әмәс, бәлки йецилиқтар, йеци кәшпиятлар һәрбир дәләткә кирип барған.

Улуқ Ипек йоли XX әсирдә мәлум бир сәвәпләр түпәйли әһмийитини юқатқан болса, назиркү күнде уни қайта тикләш һәрикити башланди. Қазақстан Жұмбырийитиниң Президенти вә һәкүмитиниң *ихтисадий, ижтимаий, сәясий саһадики ақыланә һәрикити нәтижисидә Улуқ Ипек йолиниң тиклиниши башланди. Фәрбий Хитай – Фәрбий Европа Улуқ Ипек йолиниң соң йөнилиши Қазақстан Жұмбырийитиниң чегарисидин өтиду. Бу Қазақстанниң *ихтисадий риважлинишида соң роль ойнайду.**

Ф. Алимбаев

9-тапшурук. Соалларга жавап беріңлар.

- а) Ипек деген немә? Униң Вәтини қәйәр? Ипекниң содига қандак алақиси бар? Йол немишкә «Ипек йоли» дәп аталған?
- ә) Мәтиндін хас исимларни көчирип йезиңдер. Уларниң йезилиш қаидилирини чүшөндүрүп беріңлар.

10-тапшурук. Мәтинниң қурулуши, бөләклири бойичә азат йолларни (абзац) тепеп, у йәрдикі пикирни бир жұмлә билән ипадиләп көрситіңдер.

Мәтин белгілілері	Азат йолниң рәтлилік саны	Асасий пикир
Киришме Асасий белгілілік Хуласа		

Сөз байлиғиңдерни ашуруңдар

Ихтира – көшпият.

11-тапшурук. *Ихтира, көшпият* сөзлиригө иккидин жұмлә ойлап йезиңдер.

12-тапшурук. Үзүндінниң оқуңдар.

Бовай мени йениға олтарғуздиң, көзлирини бараксан үжмә дәрәқлиригө тиккиничә сөзлиди:

– Үжмә – хасийити бәк тола дәрәқ. Ата-бовилиримиз қедимдин тартип бу хасийәтлик дәрәқни мөшү мунбәт зәмінніздө өстүрүп, униң яғицидин сатар, тәмбүр, дутар, равап, ғеңәк... ясиган. Үжминиң яприғида пилө қурути бекип, мәшүт жип чиқирип, даңлық әтләс, шайи-дурдунларни тоқуған. Інен үжминиң қовзиғидин қәғөз ясиган, үжмә яғицида оқ, садақ ясап, дүшмәнлөрниң җажисини бәрген. Қапқан-тузакларни қуруп, ов овлиған.

Балам, інен үжмә яғицидин нәқишлиқ өй-сарай җабдуқлири, гиләм дәстганилири, әндува, саплиқ ... турмушқа лазимлиқ түрлүк жиһаз-сайманлар ясилиди. Униңдин башқа үжминиң мевиси һәрхил кесөллөргө шипа, биләккә мадар болиду. У һәммә мевилердин бурун пишиду. Кишиләр сериқтал вактида өң дәсләп үжмигө егиз тегиду. Иш-әмгәктин ھерип-ечип янғанлар униң тегиге келип сайидап, нардуқлирини чиқириду...

(«Тарим гүнчилери» журналидін)

13-тапшурұқ. Соалларға жақап беріңдер.

- а) Үжмә дәриги һәккідә неме билисилер?
- ә) Бу дәрәқнің макани қайыр? Ү қандақ хасийетләргө егə?
- б) Үжкіннің япрыгыда бекілидиган пиле қурути неме үчүн наңжет?

14-тапшурұқ. Мәтіндін қошма сөзләрни көчирип йезіңдер. Ұларниң үзелишигін диктат қилиңдер.

15-тапшурұқ. Сериқтал вакты деген ибарини чүшөндүрүп беріңдер.

5 – 6-дәрисләр. ҚАЗАҚСТАН ЙЕРИДИКИ МӨЖҰЗИЛӘР

1-тапшурұқ. Мәтінни оқуңдар.

Барсакәлмәс арали

Атилишидинда униң сири ениң болуп турған бу жай Арап деңизиниң шималий-ғөрбий қисмидә. Униң тоғрилиқ көплігөн ривайет ве hekайиләр мәвжұт. Болупму бу йәрдә вақитниң нормал меңишини өзгөтидиган вақиәләр нурғун.

Келни көргөнлөрниң ейтишичә, бу аралда бирнәччә жил олтирип көлгөнлөр өзлириниң қери туққанлирига онлиған жиллардин кейин қайтип келәттекен. Арапта заманивий экспедицияләрмү йоқап көткөн екән. Ұларниң бирсидиқи адәмләр қирғақтын жирақлашип, «ақ туманниң» ичидә бари-йоқи йерим saat сәйлә қылған, ہә қайтип көлгөндө, өзлириниң бир тәвлүк йоқап көткәнлигиге әжәппинип қалған.

Бәзилири мундақ һаләтни атом синақлири билән бағлаштуриду. Өнді бирлири башқа сәйяриліклөрниң иши дәп билидү...

(«Дидар» журналидін)

2-тапшурұқ. Соалларға жақап беріңдер.

- а) Немишкә бу жайни «Барсакәлмәс көли» дәп атиған? Бу сөзниң мөнасини чүшөндүрүп беріңдер.
- ә) Жай наминиң атилиши, силәрниң пикрицларчә, тогриму?
- б) Башқиң қандақ нам беришкә болидиганлыгини топта тәһлил қилиңдер.
- в) Мәтінни һәрким өз оюңлар бойичә давамлаштуруп йезіңдер.

3-тапшурұқ. Мәтіндін биллә, бөләк ве дефис арқылың йезилған мурәkkәп сөзләрни тепиңдер, уларни жүмле ичидә көлтүрүп йезіңдер.

4-тапшуруқ. Тепишмақларни оқуп, жававини төпиңлар. Қош сөзләрниң ясилиш йоллирини чүшөндүрүңлар.

1. Пака-пака бойи бар, қевөт-қевөт тони бар. 2. Кечө-күндүз мациду, менип-менип тинмайду. 3. Төрт лап-лап, әгир саплап, икки дин-дин, бир шип-шип. 4. Кечө-күндүз ишләйду, нардим-талдым демәйду. 5. Яр бойида қатар-қатар қозуқлар. 6. Ала-сериқ тони бар, зәһәр чачиду, зәһәргө чидисаң, шәрвөт чачиду.

5-тапшуруқ. Төвөндикі қош сөzlər билән жұмлә ойлап йезиңлар. Уларниң ясилиш йоллирини ейтеп беріңлар.

Йоган-йоган, аппақ-аппақ, қурут-қоңғуз, қиши-яз, етиз-ериқ, күч-кувөт.

6-тапшуруқ. Көп чекитләрниң орнига зит сөzlərни қоюп, қош сөz ясан көчириңлар.

Яхши-..., қелин-..., қаттиқ-..., қәң-..., жуқури-..., кечө-..., ҷоң-..., яш-..., иссиқ-..., егиз-..., йоган-..., аз-..., узун-... .

7-тапшуруқ. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар. Қош сөzләrни төпип, дәптириңларга көчирип йезиңлар.

Яшна, Қазақстан!

Кек тугуң йәлпүлдәйду көктө әркин,
Қолунда арман қылған бәхит-әркин.
Сән билән шатлиғиңи тәң белүшүп,
Яшайду ижил-инақ барчө хәлқин.

Мәднийиләп яzsам азлик қилар дастан,
Чүnки биз томури бир дәрәқ-бостан.
Улашсун тоюң тойға мәңгү-әбәт,
Йөниму гүлләп, яшна, Қазақстан!

П. Мәхсәтова.

8-тапшуруқ. Өзәңлар туруватқан йөрниң тәбиитини сүрөтләп йезиңлар. Ичидә қош сөzләrниң болуши әстә тутулсун.

7 – 8-дәрисләр. ВӘТӘННИ БОЙЛАП СӘЯНӘТ

1-тапшурұқ. Мәтингни оқуцлар.

Медеу

Медеу – Алмута шәһиридин 15 км жукури орунлашқан көркем мәйдан. Мәжүзикар тәбиитидин ташқири бу йәрниң адәмни жәлип қилидиган башқыму жайлари бар. Мана шундақ жайларниң бири чоң муз мәйдани, у – дуниядик өң катта муз мәйданлириниң бири. Дениз бетидин 1691,2 метр егизликкә орунлашқан бу гөзөл сарай 1972-жили құрулған. Тағ қаптилидики йекімлиқ климат, күн радиациясинаң қолайлық дәрижиси, төвән һава бесими вә таза тағ сүйи музниң жукури сүпәтлик болушини тәмминләйді. Бу йәрдә 120 дуниявий рекорд орнитилди. Кейинки жилларда бу жайда футбол, волейбол, баскетбол, шорттрек бойичиму мусабиқалар өткүзүлді. Қазақстанниң нами аталғанда, көплигөн адәмләрниң хиялиға дәррү мөшү муз мәйдани келиді. Чүнки бу муз мәйданинин нами аләмгә мәшінүр.

2-тапшурұқ. Соалларға жақап беріңдер.

- a) Медеу қәйергө жайлапшынан?
- ә) У қастан пайдилинишқа берилгенді?
- б) Медеуниң хизмети немиләрдин ибарәт?

3-тапшурұқ. Мәтингдин чәттин кирип өзләшкен сөзләрни көчирип йезиңдер.

4-тапшурұқ. *Медеу* сөзини фонетикилиқ тәһлил қилиңдер.

5-тапшурұқ. Чимбулақ – Оттыра Азияниң әң асаслық тағ-чаңгылук курорти.

Чөт әллик туристларға бу курорт һәққидә қандак өхбарат береләйсіләр? Гезит-журнал, энциклопедия яки Интернет торидин пайдилинин, мәлumat топлаңдар вә reklama үчүн қысқа мәтинг йезиңдер.

6-тапшурұқ. Мәтингни оқуцлар.

Көктебә

Көктебә 1070 метр егизликкә орунлашқан. Бу пәкәт тағ вә таза һавала әмес, шундақла достларниң, аилиләрниң дәм алидиган орни. Һава райи очуқ күнлири Көктебидин Алмута тәбиитиниң мәнзирисини тамашә

қилишқа болиду. Көктөбә тегиниң етигидә егизлиги 350 метр келидиган телевизия мұнариси орунлашқан. Деңиз бетидин һесаплиғанда, у дүниядыки әң өз мұнариду.

2007-жили 17-майда «Музыкальная фишка – 2007» миллий премия даирисидә Көктөбидә «Битлз» топига бегишлиған ядикарлық ечилиди. Бу бүгүнки таңда тәнің вә ливерпульдуқ квартетниң бириңчи ядикарлиғи. Битлз ядикарлиғиниң мүөллипи – алмудиң һәйкәлтараташ Эдуард Казарян.

Көктөбә мемлекеттік мұнарының бириңчи болуп «тиләкләр фонтани» қарши алиду. Бәзиләр фонтанниң салқынлиғидин раһәтлиниду, сүп-сүзүк сүйигө майда тиийнларни ташлайду, хатирә үчүн рәсимгә чүшиду.

7-тапшуруқ. Соалларға жақап беріңдер.

- а) Көктөбә қейірға жайлышқан? Униң етигидә қандак мұнар бар?
- ә) Көктөбидә қандак ядикарлық орнитилған? Униң мүөллипи ким?
- б) «Тиләкләр фонтани»ға барсаңдар, қандак тиләкләрни ейтар едиңдар?

Тиләклирициларни йезиндер.

8-тапшуруқ. Көктөбә сезини тәркивий қисимларға ажыратыңдар. Бу сезіләрниң мәнаси қандак? Неме үчүн бу жай Көктөбә дәп аталған? Пикриниларни билдүрүңдер.

9-тапшуруқ. Мәтінни оқуңдар.

Айға қарап адашсан, етиңни «Алтун қозуқ»қа бағла

Бу мақал билөн хәлиқ қараңғы түндө кетиватқан йолувчиларға адашмаслиқниң йолини үгөткөн.

Өтмұштә компас болған. Ұзақ сәпәрге чиққан йолувчилар белаян дәшт-баяванларда кетиветип, түн қараңғусида адишип қалмаслиқ үчүн, юлтузларға қарап йол таллиған. Әйниңсә, Қутуп юлтузи (буни «Алтун қозуқ», «Темур қозуқ» дәп атиған) йолчи юлтуз вәзипесини өтигөн... Қутуп юлтузини көктеки барчә юлтузлар арисида әң мүһими десе болиду. У алөнниң шималий қутубига наһайити йеқин турғанлиқтін, һәрдайым шимал тәрепни көрситип туриду. Шунин үчүн һәм у әң яхши йол көрсөткүч вәзипесини өтөйду. Қедимий хәлиқләр униңдин шималниң көрсөткүчи сүпитидә пайдиланған...

Хош, бу юлтузни неме үчүн қозуққа охшатқан? Қутуп юлтузи Йәрниң оқи өтидиган нұқтиға йеқин турғанлиғи үчүн, киши нәзәридә худди қаққан қозуқтөк қимирлимай туриду. Шунин үчүн ата-бовилиримиз

уни «Төмүр қозуқ», «Алтун қозуқ» дәп атиған. Ай бир жайда бәрқаар турмифанлиғи үчүн, кишини адаштуриду.

Хөлқимиз мәзкүр мақал билән: «Айға қарап менип адисип қалсан, етиңни «Алтун қозуқ» қа қаритип («бағлап») маң, адашмайсән: алдиңға маңсаң, шимал тәрәпкә, арқыға маңсаң, жәнуп тәрәпкә, онға маңсаң, шәриқ тәрәпкә, солға маңсаң, ғәрип тәрәпкә барисән» демекчи болған.

(«Кекмәтнамә» китавидин)

10-тапшуруқ. Соалларга жағап беріңдер.

- а) Немишкә өтмүш адәмлири юлтузларға қарап йол таллиған?
- 2) Құтуп юлтузиниң інә қандак намлири бар?
- б) Құтуп юлтузини немишкә қозуққа охшатқан?
- в) Мәтиндін хас исимларни көчирип йезіңдер. Улар қандак сөзләргө ятиду? Йезилиш қаидисини чүшөндүрүңдер.

11-тапшуруқ. Мәтинді төвөндікі жәдвөл бойичә тәһлил қилиңдер.

Яқты	Билимән	Немини билдім	Мениң үчүн йеңиilik	Қизиқарлық әмес

12-тапшуруқ. Мәтинді оқуңдар.

Апорт алмиси

Апорт алмиси Қазақстанда дәслөпки қетим 1865-жили пәйда болған. Бу алмини Воронеж губерниясиниң турғуни Е. Редько өз вәтинидин елип келип, Верный округида (назирқи Алмута) өстүргөн. Уни сиверс алмиси билән тозаңлаштурғандын кейин, у наһайити атақлиқ болиду. Назирқи вакитта Алмута, Жәнубий Қазақстан, Жамбул вилайәтлириде бу алминиң «александр», «қызыл апорт» сортлири өстүрүлиди. Хәлиқ «александр апортини» «алмута апорти» дәп атап көткөн. Апорт тағлиқ йәрләрдә 750 –1450 метр егизликтө өсижу, соққа төзүмлүк келиду.

XX әсирниң башлирида апорт Россиядә мәшһүр болди. 1900-жили Париждә апорт Верный уезиниң әң яхши мәһсулати сүпитидө жуқури

орунга егө болған. 1908-жили Германиядә өткөн Мангейм көргөзмисидө мутәхәссисләрниң жуқури баһасыға еришиду.

Бүгүнки таңда бағвәнчилик егиликлири апорт алмисини йетиштүрүш билән шугулланмақта. Алмутидин 80 чақирим йәрдики Саймасай дегендә маканда алма питомниги бар. Елимиздә Алмута апортини чөт әлдин көлгөн меһманларға һәдийә қилиш дәстүргө айланған.

13-тапшуруқ. Соалларға жағап беріңдер.

- а) Мәтингдин қандак әхбарат алдыңдар?
- ә) Апорт алмисиниң Алмутига қандак мұнасивити бар?
- б) Апорт сөзини тавушлуқ тәһлил қилиңдар.

9-дәрис. ХҰЛАСӘ ДӘРИС. ҚАЗАҚСТАННИҢ КӨРКӨМ ТӘБИИТИ

1-тапшуруқ. Мәтингни оқуңдар.

Или-Алитағ дәләтлик миллий-тәбии қоруги

Или Алитети аз учришидиган һайванат билән өсүмлүктөргө бай. Бу йәрдә көплігөн тәбии қоруклар орунлашқан болуп, уларда Қазақстанниң Қызыл китавиға киргүзүлгөн шалаң учришидиган қушлар билән һайванлар яшайды. Уларниң ичидә Алмутиниң әмблемисида ипадиләнгөн барсму бар.

1996-жили 22-февральда «Или Алитағ» дәләтлик миллий парки қурулди. Бу қорукниң мәйданы 202 292 гектар. Қорукта өсүмлүкниң 1200 гә йекин түри өсиду, қушлар билән һайванларниң 300гә йекин түри маканлайды.

«Или Алитағ» миллий қоруги территориясында Оттура Азиядә йоқилицеп кетиватқан қиран қушлар питомниги мәвжут. Бу йәрдә шунқар, бүркүт, қиран қүшлири естүрүлүп, овлашқа баплиниду. Қедимдин бери шунқар қазақ хөлқиниң овчи қуши сүпидидө қоллинилип көлгөн. Бу жиртқуч қушниң қанити пәрваз қылғанда 2 метргә йетиду.

2-тапшуруқ. Түргөн чатқаллиғи һәккідә әхбарат топлап, төвәндикі мәтингни давамлаштуруңдар.

Түргөн чатқаллиғи Алмута шәниридин 70 км жираклиққа орунлашқан. Бу тәхминен 1 saat 20 минутлуқ йол ...

3-тапшурук. «Мұхбир билән сеңбәт» рольлүқ оюни. Жұавапларни толуқтуруңдар.

Соал: Тәбиәткә немиләр зиян көлтүриду дәп ойлайсиләр?

Жұаваплар:

1. Тәбиәткә зиянлик нәрсиләрниң бири автомашинилардур. Чынки ...

2. Фабрика, заводларниң тұрхунлиридин чиққан ис-тұтқынләр. Сәвәви улар ...

4. Адәмләрниң көпчилеги тәбиәткә рәхимдиллиқ билән қаримайды.

Мәсилән: Су яқисига әхләт тәқиуду, ...

Соал: Тәбиәт – наятылған бөшүгі. Шу сәвәптин тәбиәткә адәмзат өз тәрипи дин гәмхор болуши пәріз. Силәрниң пикриңларчә, тәбиәтни қогдаш йоллири қайсилар?

Жұаваплар:

1. Һавани, сұни булғимаслиқ.

2. Тәбиәтни қогдаш һәкқидә нәсихәт ишлирини жүргізуш.

3. ...

4. ...

5. ...

4-тапшурук. Мәтингде чүшүп қалған сөзлөрни орнига қоюңдар.

Муәллим ... аяқлишарға йекін, ... қириқ оқуғучиси бар мектеп балилирини өшу ... оттүрисидики кәң мәйданға сәпкә түрғузаттидә, һеммини байрам күни билән тәбриклигендін кейин, шу сәпни бузмай, барабан, сүнәйләрни чалғузуп, ... эксперсияға елип мацатти. У егиз ярниң қыргыгыда туруп, ... һәкқидики һекайини ейтқандын кейин, оқуш жили тамам болуп, тәртінчи синипни түгөткөнләр хошна йезига оқуғили кетиду.

Биз тәртінчи синипни тамамлиған жили еди. Муәллимимиз жилдикі әнъенә бойичә бизни Бөлжүргөнсайға ..., Фана жәсур вакиесини сөзләшкө башлиди.

T. Тохтәмов

Кереклик сөзлөр: *Fana жәсур, бари-йоқи, Бөлжүргөнсайга, оқуш жили, ақ терәкләр, апиріп.*

5-тапшурук. «Бөлжүргөнсай» деген сөз қандак мәнани билдүриду? Немишкә бу йәр шундақ аталған? Бөлжүргөнниң пайдиلىқ хисләтлирини биләмсиләр? У һәктә синквейн түзүңлар.

6-тапшурук. Өзәңлар туруватқан йөрниң тәбиити тогрилиқ мәтинг түзүңлар. Мәтингде қош сөзләр болсун.

II БӨЛҮМ. МИЛЛИЙ ВӘ АИЛӘВИЙ МӘНАВИЯТЛАР

Мәнавият – инсанни роһөн паклиниш, қәлбөн улгийишқа башлайдыған, адемниң ички дүнияси, ирадисини бәқувөт, иман-етиқатини пүтүн килидиган, вижданни ойгитидиган бекияс күч.

1-2-дәрислөр. ҚАЗАҚСТАН – КӨПМИЛЛӘТЛИК МӘМЛИКӘТ

1-тапшуруқ. Оқуылар.

Қазақстан – көпмилләтлик мұстәқил дәләт

Қазақстан – көпмилләтлик мұстәқил дәләт. Аналisis 18 миллиондин ашиду. Археологларниң ейтишичө, Қазақстан земинини иптидай адемләр буниздин 300 миң жил бурун паналиған екен. Бұғұнки Қазақстанда 130 милләт вәкили яшайды.

Қазақстан Жұмбырийити Евразия қитъесиниң мәркизиге орунлашқан. Қазақстанниң тәбиити хилму-хил. Елимиздө чоққилирини муз басқан йүксек тағларму, егизлиги оттура тағліқ идиrlарму, бепаян түзләңгіліктер билән ойманлықтарму бар. Қазақстанниң климити пәвкүладдә континенттик құрғақ келиду, шуңа дәрія тармақлири, болупmu мәркизий қысмидә аз. Елимизниң жирик дәриялири – Иртыш, Жайық, Или, Сирдәрия, Тобол, Есіл – жил давамидә мол су дәрижисини сақтайды. Асасий көллири – Балқаш, Алакөл, Зайсан.

Қазақстанниң йәр қойнида дуниядикі тәбиий қезілма байлиқларниң нәммә түри (тохсөндін ошук) ғайәт зор көләмдә мәвжут.

Қазақстан Жұмбырийити шималида Россия, жәнубида Өзбекстан, Қирғизстан, Түркмәнстан билән чегарилишиду. Елимиз шәрқидө Хитай билән, гәрбидө Каспий деңизи билән чегаридаш.

1991-жили 16-декабрь елимиз тарихига алтун һәрипләр билән йезилди. Қазақстан Жұмһурийити бу күни мустәқил дәләт сұпитидө дунияда өз орнини егилди.

2-тапшурғы. Соалларға жаواп беріңлар.

- а) Қазақстанниң ахалиси қанчә?
- ә) Жұмһурийитимиздө яшаватқан милләтләрниң сани қанчә?
- б) Қазақстан Жұмһурийити қачан өз мустәқиллігини алды?
- в) «Қазақстан» сөзигө синквейн түзүңлар.

ҰРҒУ. ҰРҒУНИҢ ТҮРЛИРИ

Ұрғуниң икки түри бар: **сөз ұргуси** үә **логикилиқ ұргу**.

Көп bogumluq сөзләрни тәләппуз қылғанда, уларниң һәммә bogumliри бирхил күч билән ейтилмайду, йәни уларниң бир bogumi башқа bogumlarға қариганда күчлүгирек ейтилиду. Мәсилән, **мәк-тәп** дегендә сөзниң ахирки -тәп bogumi алдинқи bogumiға қариганда күчлүгирек ейтилиду. Әнді **мәк-тәп-ләр** дегендә сөздә болса, ахирки -ләр bogumi алдинқи bogumlarдин күчлүк ейтилиду.

Көп bogumluq сөзләрдикі мәлум бир bogumniң күчинип, сәл созулуп ейтилиши **урғу** дәп атилиду.

Сөзләрдикі urgu чүшкән bogum ұргулук bogum дәп атилиду. Мәсилән: **ки-тап** (-тап – ұргулук bogum); **дәп-тәр-ләр** (-ләр – ұргулук bogum).

Сөзләрдикі urgu чүшмеген bogum **ургусиз bogum** дәп атилиду. Мәсилән: **ки-тап** (-ки – ұргусиз bogum); **дәп-тәр-ләр** (-дәп, -тәр – ұргусиз bogumlar).

Үйгур сөзлиридә urgu асасөн сөзниң ахирки bogumiға чүшиду: **дала**, **далалар**, **далаларда**, **далалардикі**.

Тилимизға рус тилидин үә рус тили арқылы кирип өзләшкән сөзләрдө urgu турақсиз болуп, у сөзниң бешидики, оттурисидики яки ахиридики bogumiға чүшивериши мүмкін. Мәсилән:

музыка	академик	волейбол
армия	ракета	телефон
климат	граната	футбол
крейсер	телевизор	траншея
радио	грамматика	хоккей

Сөзләрни дурус urgu бойичә тәләппуз қилиш нағайити муһимдур. Чүнки бәзи тилларда сөзниң мәнаси urgu билән бағылқ болиду. Мәсилән, рус тилидикі айрим сөзләрдө urguни өзгәртидиган болсақ, шу сөзниң

тамамән башқа шәкли яки у сөздин тамамән йеци сөз келип чиқиши мүмкін. Мәсилән:

1. Ургуниң ярдими билән ясалған йеци сөзләр: *áтлас* (*хәритиләр жигиндиси*) – атла́с (*рәхт түри*); *мұка* (*ун*) – мұ́ка (*азап, жапа*); *ýрис* (*гүл нағы*) – ири́с (*кәмпүт*).

2. Ургуниң ярдими билән грамматикилиқ шәкли өзгәргән сөзләр: *вólны* (*исимниң көплүк түри*) – волны́ (*егилик келиштә кәлгән исим*).

Үйгур тилида ургуниң әһмийити қандак? Ургуниң ярдими билән йеци сөзләрни ясашқа яки уларниң грамматикилиқ шәкиллирини өзгәртишкә болам-ду? Жағавицларни дәлилләңдер.

Ургуни йезиқта көрситиш үчүн, ургу чүшкән bogumdiки созук тавуш нәрипиниң үстүгө ургу бәлгүсі (‘) қоюлиду. Адәттә бу бәлгү рус тилидин кирип өзләшкән сөзләрни бузмай, тогра ейтиш мәхситидө вә шәкилдаш сөзләрниң мәнасини пәриқләш үчүн ишлитилиди.

Өслөтмә: Турақсиз ургуга егә тилларда ургу сөзниң лексикилиқ вә грамматикилиқ мәналирига тәсир қилиду. Мәсилән: *мұка* (*ун*), мұ́ка (*азап-оқыбәт*); *rúki* (*қоллар*), *рукý* (*қолниң*).

Үйгур тилида ургу турақлық ургу болғанлықтын, у сөзниң лексикилиқ вә грамматикилиқ мәналирига тәсир йәткүзмәйди.

3-тапшуруу. Йеци өтүлгөн дәрисни INSERT стратегияси бойичә тәһлил қилиңдер. Төвәндикى билгүлөр билән һәрбир абзацни яки жүмлини бөлгүләңдер. Өз оюңларни йәкүнләп йезиңдер.

V	+	-	?
Билимән	Мениң үчүн йеци аҳбарат	Башқичә ойлаймән	Чүшәнмидим, чаңкурирақ билгүм келиду

4-тапшуруу. Шеирни ниссиятлиқ оқуулар.

Қазақстаным

Мустәқиллигин мубарәк өлкәм,
Арзу-арминиң тапти камаләт.
Аләмгә янрап сениң шох күлкәң,
Тарихиңдин бир ачти йеци бәт.

Ташлинин алға дадил қәдәмләр,
Яңриди һәр ян шатлиқ наваси.

Құтлуқ қолида адил адемләр,
Гүлләнди яшнап қазақ даласи.

Ишчи, дехиниң чүшүп бәс-бәскә,
Көтөрди егиз әркинлик түгин.
Күн санап роңуң өсүп күраштә,
Безәр тәр билән наятлиқ бегин.

Тұгулуп өскән ана жутумсән,
Күйлисәм даңлап, станим мениң.
Жүрәктә лавлап янған отумсән,
Әзәлдин әзиз Қазақстаним.

И. Қошурев

5-тапшурук. Соалларға жағап беріңдер.

- а) Шеирда немә һәккідә гәп болуватиду?
- ә) Шеирдин униң асасий гайесини ипадә қилидиган тирәк сөзләрни тепиңдер.
- б) Шу сөзләр билән жүмлә ойланып жазыңдар.

6-тапшурук. Төвәндикі сөзләрдә йүз бәрген фонетикилиқ өзгиришләрни чүшөндүрүп беріңдер. Уларниң пәрқи немидә? Бу өзгиришләргө ургуниң мұнасивити бармұ?

Қазақстаним (Қазақстан + им)
Арминим (арман + им)

7-тапшурук. Шеирни һиссиятлиқ оқуңдар.

Тұтулған йәргә көз салсаң

Қаригина, мону турған дәрәккә,
Ана жутниң дәриғиму бөләктә!
Йәрдә әмәс бәлки униң томури,
Турған охшаш билинмәмдү жүрәктә.

Навасичу, қандақ таза наваси,
Баналисаң, йоққу дәймән баңаси.
Ана жутум әтәй соға әткәндәк,
Жәнниңму шу, тәнниңму шу даваси.

Қаригина, кәң даланиң қойнига,
Өшү бизни адәм қилған қойнида.

Башқа – өқил, бойға – ғәйрәт, күч бәргән,
Аппақ сұти һеммимизниң бойнида.

И. Бәхтия

8-тапшуруқ. *Қаригина, мону турған дәрәққә, Ана жутниң дәригиму бөләктә!* – деген сөзлөр арқилиқ шаир қандақ ойни йәткүзмәкчи болған? Өзөңларниң туғулған йери һәққидә шеир йезип көрүнлар.

9-тапшуруқ. Бұғұнки дәрисни қандақ өзләштүрдүңлар? Жұававиңларни төвөндө берилгендеген фразеологиям вә мақаллар арқилиқ ипади-ләңдар.

1. Бешимни ишләттим.
2. Йәң түрүп ишилидим.
3. Бу қулиғимдин кирип, у қулиғимдин чиқип кәтти.
4. Юлтуз санидим.

3 – 4-дәрисләр. ТИЛ – МӘНАВИЯТ ӘЙНИГИ

«Ана тили – һеммимизниң анимиз, сөвөви у – миллитимизниң аниси»

Н.Ә. Назарбаев

1-тапшуруқ. Оқуңлар.

22-сентябрь – Қазақстан Жүмһурийити хәлиқлириниң тиллар байрими. 1989-жили 22-сентябрь күни «Тил тоғрилиқ» Қанун қобул қылинди. Бу Қанунда Қазақ ССРниң дөләт тили – қазақ тили, рус тили – хәлиқарлық тил дәп бәкитилди.

Дүния йүздікі умумән 6 миңға йеқин тилниң ичидики пәкәт 100 тил дөләт тили дегендеген статусқа егө болған. 1989-жили «Тил тоғрилиқ» Қанун қобул қылинғандын бери қазақ тилимү мәзкүр дөләтләр қатарыға кирди.

Дүния йүзидә рәсмий тиллар саны алтө: хитай тили, инглиз тили, рус тили, испан тили, француз тили, әрәп тили.

2-тапшуруқ. Соалларға жағап беріңлар.

- а) Қазақстан хәлқы тиллар байримини қачан нишанлады?
- ә) Қазақстанда «Тил тоғрилиқ» Қанун қачан қобул қылинди?
- б) Қазақ тили дөләт тили статусыға қачан егө болды?
- в) Дүния йүзидә қанчә тил бар? Униң қанчиси дөләт тили статусыға егө болған?
- г) Хәлиқара рәсмий тиллар қанчә? Улар қайси тиллар?

3-тапшурұқ. Мәтингни оқуцлар.

Дунияда қанчә тил бар?

Бүгүнки күндө дунияда 6809 тил мәвжүт болуп, уларниң тәң ярими сәккиз дөләт – Мексика, Индонезия, Камерун, Бразилия, Һиндистан, Хинтай, АҚШ вə Россия үлүшигө тогра келиди. Әң көптиллиқ дөләт сүпитидө Һиндистан санилиди. Бу дөләттө ахали 845 тил вə шевидө сөзлишиду. Иккінчи орунда болса, 600 тил вə шевидө сөзлигүчи Папуа – Йеци Гвинея туриди.

Сәйяримиздө әң көп ахали сөзлишидиган тил сүпитидө хитай, инглиз вə испан тиллири тән елинған. Бириңчи онлуққа һинди, бенгал, әрәп, португал, немис, рус вə япон тиллири һем киргүзүлгөн. Жаһан тиллиринин 4 пайизи Европа қитъесигө тогра көлсіму, әң көп сөзләшкүчи тилларниң тәң йерими «қедимий қитъө»дө екәнлиги мәлум болди. 341 миллион киши инглиз тилини ана тили сүпитидө тән алиду, бирақ йәнә 350 миллион киши бу тилни иккінчи ана тили несаплады.

Тәһиллілар хитай вə инглиз тиллири пайдилиниш бойичә өз мәвқесини ашуруватқанлыгини ейтишиди. Вәзийәтни үгиниватқан күзәткүчіләрниң пикричө, пайдиланғучилар сани бойичә әйни вақитта инглиз тили йетекчилик қиливатқан болса, XXI өсір оттурилирига берип, хитай тили асасий тил болуп қелиши мүмкін.

4-тапшурұқ. Соалларға жарап беріцлар.

- Дунияда қанчә тил бар?
- Әң көп тиллик дөләт қайси? Бу дөләт ахалиси қанчә тилде сөзлишиду?
- Әң көп қоллинилидиган тил қайси?

Мәтинге өз мунасивитицларни билдүруңдар.

Рәхмәт	Қизиқ	Зор	Зерикәрлик
--------	-------	-----	------------

ЛОГИКИЛИҚ УРҒУ

Логикилиқ ургу жүмлидікі (тиңшиғучиларниң дикқити қаритилиши керек болған) әң муһим сөзни интонация арқылы ажритип көрситиду.

Логикилиқ ургу йезикта ипадә қилинмайду, у пәкәт ағзаки нутуққа хастур.

Логикилиқ ургу мәнаға егө, йәни у жүмлиниң мәнасини өзгөртөләйдү вә униң интонациясынан тәсир йәткүздиду. У сөзлигүчиниң ханиши вә мәхситиге бағылқ җүмлә тәркивидики һәрқандак сөзгө чүшүши мүмкін.

Сөзлигүчи логикилиқ ургуның ярдими билән йәткүзмекчи болған әң муним, асасий сөзини пәриқләндүрүп көрситөләйдү.

Мәсилән:

Мениң сиңслим мәктәптә оқуйду	Мениң (башқисиниң әмес)
Мениң сиңслим мәктәптә оқуйду	Сиңслим (һәдәм, укам, акам әмес)
Мениң сиңслим мәктәптә оқуйду	Мәктәптә (башқа йәрдә әмес)
Мениң сиңслим мәктәптә оқуйду	Оқуйду (ишлимәйду)

Өз нутқуцларда логикилиқ ургуны дурус пайдилиниңдар.

Логикилиқ ургуны дурус қоллинишни билиш ой-пикирниң ипадилинишни вә һәрқандак мәтингин оқулуш сапасини яхшилайды.

5-тапшуруқ. Төвәндикىң жәдвәлдин пайдилинип, җүмлә түзүш васитилирини вә уларниң һәрбириниң әһмийитини ейтип бериладар.

6-тапшуруқ. Мәтингин тиңшашылар.

Қоюн дәптерчидин

Париждада дағыстанлиқ рәссамни учритип қалдым. У инқилаптин кейин Италиягә кәткән, шу жайда өйләнгән вә жутиға қайтмиған. Тағлиқлар әнъәниси бойичә тәрбия көргөн дағыстанлиқниң йеци мәмликтәкә көнүкүши қийин кечипту. Дунияни кезип чиққан рәссам ахири гөзәл пайтәхттин қонум тепилгү. Амма қәйәрни кәзмисун, уннанға сегиниң, жұдалиқ оти йолдаш болту. Мән бояқлар арқылың сүрәтләргә көчкән сегиниң көргүм кәлди вә рәссамдин ижат нәмунилирини көрситишни соридим.

Рәссам «Вәтәнни сегиниң» рәсимиини көрсөтти. Униңда итальян аял (рәссамниң аяли) қедимий аварлиқлар киймидө тәсвирләнгән. Аял

тағдики булақ йенида, қолида устилар тәйярлиған күмүч коза. Таşлар арисидики авул қайғулуқ – қара рәндө, кәйнидики тағму қарамту. Чоққиларни туман қаплиған.

– Туман – бу тағларниң көз йеши, – дәп изаһ бәрди рәссам. – Тағ янбагридин туман үзүп өткөндө, қиялар үстидә тамчилар пәйда болиду. Туман, бу – мән.

Башқа рәсімдә тикәнлик чатқал шехида олтарған құш тәсвиrlәнгән. Бундақ тикәнлик чатқал-чангаллар ташлар арисида өсиду. Құш сайратиду, өйниң деризисидин ғәмкін аял қарап турупту. Мениң сүрәткә қизиқиши билән қарап турғинимни көргөн рәссам чүшәндүрүшкө урунди:

– Бу сүрәт қедимий авар әпсаниси асасида яритилған.

– Қандақ әпсанә?

– Құшни тутуп, қәпәзгө селишиду. Қәпәзгө қамалған құш кечәю күндүз пәкәт бирла сөзни тәкраплавәргөн: Вәтән..., Вәтән..., Вәтән.... Құшни тутуп турған киши ойға өкти: «Униң Вәтини қандақ екін, қәйәрдекин? Еңтимал, жәннәт қушлири вә жәннәт дәрәқлири бар гүлләп-яшніган бир өлкідур. Яхшиси, құшни қоюветип, қайси тәрәпкә учушини күзитәй. Бәлкім, маңа бу құш мәжүзәвий мәмлікәт йолини көрситәр». У алтун қәпәзниң тұнғуғини ачти, құш азатлиққа чиқти. Құш он қәдәмчө учуп, силиқ ташлар арисида өскөн чангаль шехиға қонди. Шу чангаль шахлири арисида құшниң угиси бар екән... Мән һәм өз Вәтинимгә қәпәзниң деризисидин тикилип туруватимән, – дәп һекайисини түгәтти рәссам.

– Үндақта немишкө өз авулуңға қайтмайватисән?

– Өнді көч. Өз вактида мән Вәтәндін қайнақ жүригимни елип көткөн едим, әнді униңға қериган сүйигимни елип қайтимәнму?

P. Гамзатов

7-тапшурұқ. Мәтингин қисимларға ажыратип, уларниң һәрбиригө сәрләвіңе қоюңдар, реже тұзұңдар. Мәтингин бойичә инчикә вә қелин соалларни тәйярлаңдар. Һәрбир қисим бойичә хуласа чиқириңдар, өз хуласәңдерни мақаллар билән ипадә қилиңдар. Мәсилән: Әлгә қайтмақ әйип әмәс.

8-тапшурұқ. Оқуңдар.

Адәмзат тарихидики көп тиљни өзләштүргөн полиглот алимлар билән башқыму тиљ тоғрилиқ қызық фактларни ядиңларға селип жүрүңдар.

Шәриқ әлламиси Әл-Фараби 70кә йекин тиљни өзләштүргөн.

Улук Абай рус вә қазақ тиљлири билән бир қатарда парс, әрәп тиљлиному билгөн. У рус тилинине оттура йешидин ашқанда, көч өзләштүргөн.

А.С. Пушкин француз, инглиз, немис, итальян, испан, латин, грек, славян тиљлирини билгөн. Кона еврей тилинине тәтқиқ қылған.

А.В. Луначарский испан тилини 57 йешіда үгендеген екен.

Кибернетика «атиси» дәп несаплинидиган Норберт Винер 13 тилни үгендеген.

Люксембург халқиниң һеммиси дегидәк, болупму яшлири, төрт тилда әркін сөзлишіләйдү. Әң мұніми, Люксембург балилири мектепкічә төрт йешидин башлап ана тилида, иккінчи синиптин башлап француз тилида оқуиду. Инглиз тили алтынчы синиптин башлиниду.

(<https://massaget.kz/layfstayl>)

9-тапшуруқ. Көп тил билишниң қандак өһмийити бар? Пикриңларни “ПОПС” формулисіні пайдилиніп дәлілләңдер.

Биринчи жүмлә. «Мениң оюмчә, ...».

Иккінчи жүмлә. «Сөвөви мән уни ... дәп чүшөндүримән».

Үчинчи жүмлә. «Уни мән ... дегендеген фактлар, мисаллар билән дәлілләләймән».

Ахиркى жүмлә. «Мошуниңға бағылқ мән ... дегендеген йәкүнгә көлдим».

10-тапшуруқ. Мәтінни оқуп, уйғур тилига тәржимә қилиңдер.

Қазақ тілін үйренейік

Қазақ тілі – қазақ халқының ана тілі. Ол – халық тарихымен бірге жасап, үрпақтан-үрпаққа қатынас құралы ретінде қызмет етіп келеді. Қазақ тілі 1989 жылы мемлекеттік мәртебе алды. Ол енді толық мағынасында республикада білімді, ғылымды, техниканы үйрену тілі, мәдениет пен экономиканы дамыту тілі болып отыр.

Қазақ тілі түркі тілдері тобына жатады. Бұл топқа қыргыз, қарақалпак, өзбек, үйғыр, түрікмен, өзіrbайжан, түрік, татар, башқұрт, тува, хакас, якут т.б. халық тілдері кіреді.

Қазақ халқының тілі – әрі бай, әрі көркем.

11-тапшуруқ. Соалларға жавап беріңдер.

1. Бұғұнки танда чәт тилларни үгиниш үчүн қандак шараптлар яритилған?

2. Ана тилиңлардин башқа қандак тилларни билисиләр?

3. Қазақ вә уйғур тиллири арисида тәртип санларни йезишта пәрик барму? Мәтіндин мисал көлтүрүп, жававиңларни дәлілләңдер.

12-тапшуруқ. Топлар ара «Ким тапқур» оюнини уюштуруңдар. Берилгендеген мавзуға йәнә қандак тепиши мақларни билисиләр? Да-вамлаштуруп йезиңдер. Қайси топ йәнди?

1. Айиғи йоқ, қоли йоқ, тапмайдыған йоли йоқ.
2. Қөвөт-қөвөт қатлима, әқлиң болса, атлима.

13-тапшурұқ. Төвөндіки кластердин пайдилининп, мәтін түзүңдер.

14-тапшурұқ. Мәтінни оқуңдар. Уни қазақ, рус тиллирига тәржимә қилиндер.

Тил билгән – әл билиду

Хәлқымизде «Тил билгән – әл билиду» деген нәқил бар. Һәқиқетәнму, тил билгән киши кам болмайду. Ү әл кезиду, дүнияни тонуйду, достларни көпейтиду, һәмкарлар тапиду. Дүния хәлиқлиринин мәденийитидин, тарихидин хөвөрдар болиду.

Тил – милләтләр, хәликләр оттурисидику өң мустәһкем көрүк.

15-тапшурұқ. Мақалларни оқуңдар. Өзәңларға яқын мақални эпиграф ретиде пайдилининп, эссе йезиндер.

1. Тил байлиги – аләм байлиги.
2. Тил деген бир ақар дәрия, асти лик үнчә-маржан.
3. Билгәнлөр сүзөр мақал, наңвақтилар силар сақал.
4. Тил милләтни тонутар, надан тилни унтар.
5. Тил билгән йолда азмас, билимлик чөлдө азмас.
6. Тилни көп билгән жаһан кезэр.
7. Тил қәдрини билмігән – өз қәдрини билмігән.

16-тапшурұқ. Төвөндіки нәқил сөзләрни көчирип йезиндер, ядқа елиңдер вә ипадиilik ейтип беридер. Һәрбир жүмлидикі өзәңлар үчүн мүним сөзни логикилиқ ургу ярдимидө ажритип көрситиңдер вә у сөзләрниң астига сизиңдер.

Яхши ишниң беши – тил, тәрбийә беши – тил.

(*M. Қәшқәрий*)

Тил йоқ йәрдә – милләт йоқ.

(*Ч. Айтматов*)

Тил өсвап кәби, уни яхши билиш керәк, уни яхши егәлләш керәк.

(*M. Горький*)

5 – 6-дәрисләр. МӘНИВИЙ МИРАС

Әждатлиrimiz тәпеккүри билән яритилған әң қедимий йезиклар, хәлиқ еғиз иҗадийити нәмунилиридин тартип бүгүнки күндә күтүпханилиrimiz ғәзнисидә сақлиниватқан миңлиған қоязмилар, уларда мужәссәмләнгән тарих, әдәbiят, сөнъет, тибабәт, математика, минералогия, химия, астрономия, мемарчилик, деханчилик вә башқа саһаларға аит қиммәтбана әсәрләр бизниң бүйүк мәнивий байлигимиздур.

Мунчилик чоң мирасқа егә аилә сағлам екөн – жәмиyәт мустәһкәм, жәмиyәт мустәһкәм екөн – мәмлиқәт бәрқаардур.

1-тапшуруқ. Парчини раван оқунлар.

Мән өмрүмдә мундақ көңли көң, меһрибан адәмни көрмigен едим. У өзигә шәхсий яманлық қилған, қопаллық қилған адәмләрдин зади өч алмиғанлиги мәлум. Көңлини у шунчә көң тутидуки, ундақ адәмләргө яхшилиқ қилиду. Аста-аста чүшәндүрүп, уни қайил қилиду. Ойлап бекиңларчу, өслидә шәхсий өч елиш кишиләрниң йерим вәһшилик наятидин қалған бир адәт болуш керәк. Әхмәтжан Қасимийда мундақ адәтләрниң болмаслиги униң камил инсанлигига гувалиқ берип туратти.

У кишиләргә алдирап баһа бериштин сақлинатты. Йәрнәрсииниң мәниийитигә йәткічә чидап үгинип, һәрнәрсиини өз лайигида һәл қилишқа тириштти. Болупму у кадрларни қәдиrlәп, уларда камчилик յолуқса, меһрибанлық билән достларчә иш көрситип, камчилиқни түзитишкә ярдәм берәттти.

Әхмәтжан Қасимий пүткүл вужуди билән хәлиқ ишиға кейүмчан адәм еди. У алийжанаплиқ үстки ялтирақлиқта өмәс, бәлки өзини хәлиққә әң үеқин тутушта, хәлиқ ишиға садик болушта, аддийлиқта екәнлигини бизниң ичимиздә һәммидин яхши биләлигән, уни әмәлдә көрситәлигән еди...

P. Қадирий

2-тапшурүқ. Соалларга жавап берицлар.
Өхмөтжан Қасимий ким? Униң қандақ пәзиләтлири болған екөн? Бу һөктө дәптирицларга йезицлар.

3-тапшурүқ. Оқуучилар бир соалға төвөндикидәк жавапларни бөрди. Немә үчүн бир соалға төрт түрлүк жавап берилди? Сөвөвини чүшөндүрүңлар. Жаваплардин пайдилинин, қандақ соалниң қоюлғанлигини йезицлар.

Нә-ә, бүгүн.

Нә-ә, тапшурдуқ.

Нә-ә, уйғур тилидин.

Нә-ә, емтиhan.

4-тапшурүқ. Логикилық ургуниц ярдими билән төвөндикі жұмлинин көрситилгөн жавапларға мувапиқ қилип оқуцлар.

Жұмлә	Жавап
– Сөн түнүгүн достуң билән театрға бардицму?	Нә-ә, бардим.
	Нә-ә, театрға.
	Нә-ә, достум билән.
	Нә-ә, түнүгүн.

5-тапшурүқ. Мәтинни оқуцлар.

Ибн Синаниң шагиртлири

Тевипларниң тевипи ибн Сина күнлөрдин бир күни қаттық ағрип, орун тутуп йетип қалиду. Ибн Синаниң шагиртлири, әң үеқин дост-бурадәрлири жиғилипту. Үлар яхши сөз ейтип, улук тевипниң көңлини көтиришкә һәрикәт қилишмақта. Шагиртлири устазини дора-дәрмәклөр билән давалашқа киришипту.

Ибн Сина дост-бурадәрлиригө рәхмәт ейтип, шадиртлириға мундақ дәпту:

– Ей, шадиртлиrim, мениң күнүм пүткөн көрүниду, шу баштн мени давалаймән дәп, бенүдө һәрикәт қилмаңлар. Мабада әжәл йетип, вапат болсам, жига-зерә қилип олтармаңлар. Пәкәт маңа атап дуа қилип, анда-санда қәбримни зиярәт қылсаңлар, бәс. Йәни «Устаз аләмдин өтти, әнди тибабәт асқайду», – дәп қайғурмаңлар. Орнумда бәш зор тевипни қалдуруп кетиватимән. Шу тевипларниң мәслинәтлиригө өзәңларму әмәл қилиңлар, – дәпту. Шунда ибн Синаниң шадиртлиридин бири:

– Устаз, сиз ейтқан тевиплар кимләр? – дәп сорапту.

Ибн Сина:

– Мән қалдуруп кетиватқан зор тевиплиримниң бири – тазилиқ. Иккінчиси – пәрғиз. Үчинчиси – бәдән тәрбийиси вә қалған иккиси хери-

дар билән кәйпияттур. Дайима пакиз, жигинчақ болушни унтуманлар. Көрүнгөн гизани йөвөрмәслик, опул-топул ғизаланмаслиқ керәк, ғизалиништа пәрхизни билиш лазим. Бәдән өзалирини һәрикәтсиз қалдурмаслиқ, херидарни унтумаслиқ керәк, кәйпиятни яхши тутушқа һәрикәт қилиш керәк.

Мана шу ейтқанлиримға өмәл қилинса, ағриш бу яқта турсун, бевақит өлүммүү кәйнигө чекиниду.

6-тапшуруқ. Соалларга жавап беріңдер.

- а) Ибн Сина ким?
- ә) У өзидин кейин қандақ тевиiplарни қалдуруп көтти? Уларни атап беріңдер.
- б) Силәр ибн Сина ейтқан тевиiplар һәккіде немә билисиләр? Уларниң қандақ әһмийити бар?

7 – 8-дәрисләр. ҮГИДА НЕМӘ КӨРСӨ...

1-тапшуруқ. Мәтинни оқуп, немә һәккіде сөз болуватқанлигини ейтип беріңдер.

Үйгурларниң аддий-саддә, сәмимий, ақ көңүл, очук-йорук, достхумар, меһмандост хислити һәммигө яхши тонуш. Хәлқимизниң бу өнъәниси өңдерниң һәрмәтләш, кичикләрни асрап, аилидә бала тәрбияиси, достлук, жамаәтчилик, һәмкарлық қатарлық биркәтәр кишилик мұнасивәтләрдө наһайити рошән ипадилиниду.

Үйгурларда аилә тәрбияиси мұндақ икки муһим мәзмунни өз ичигө алиду: бири, өхлақый тәрбияигө әһмийет билән қараш; йәнә бири, аилә урук-туққанлириниң келип чиқиши вә уларниң қериндашлиғыға варислиқ қилип, өвлатларниң өмәлий иқтидарини йетилдүрүшкә дикқәт қилиштин ибарәт.

Аилә өзалирига өхлақый тәрбияе бериш ата-аниниң баш тартип болмайдыган мұқәддәс борчи болуп, үйгурларниң аилә көзқаришида «атиниң изи балиға қалиду» деген еқидә наһайити күчлүк. Шу сәвәптин қаидә-йосун билмәйдиган әдәпсиз балилар учрашса, кишиләр алди билән ата-анини әйипләйду. Шуниң үчүн бала тәрбияиси аилигө, йәни ата-анига мұнасивәтлик.

Аилидик тәрбияе өң алди билән ата-анини иззәтләштин башлиниду. Өз аилисими һәрмәтләшни билгөн бала башқыларниму һәрмәтләшни билиду. Чоңларни көргөндә салам бериш, йол бериш, орун бериш, ярдәм бериш – һәрмәтләшниң ипадиси. Әгәр сәнちょңларни һәрмәтлесең, сенимүү өң болғанда һәрмәтләйду. Ата-аниниң сөзини, мәслинитини тиңшаш һәрмәтләшниң бәлгүсидур.

2-тапшурұқ. Әдәбий диктант.

1. Бу мәтингдө ... һәкқидә сөз болуватиду.
2. Мәтингдә асасий көтирилгән мәсилә: ...
3. Мәтингдики тирек сөzlәр ...
4. Мәтинге мундақ сәrləvəhə қоюшқа болиду...
5. Мәтингдә мундақ пикирләргө көңүл бөлүнгөн...

3-тапшурұқ. Мәтинни ролъларға бөлүп оқуңдар.

Үгіда немә көрсө...

Момиси йәттө яшлик Сирдаштын сориди:

- Коң дадаң өйдимекен?
- Яқ.
- Нәгә кетипту?
- Мән барғанда йоқ еди, кейин көптиғу.
- Сән көрмидиңмۇ уни?
- Ү келипла, нериқи бөлмигө кирип кетипту.
- Кирип салам бөрмидиңмۇ?
- Өзи чиқмидиғу.
- Ү сениң алдиңға немишкө чиқатти? Биrinчидин, ү сени көрмәпту, иккىнчидин, сән кичик болғандын кейин, алдыңа кирип салам беришиң керек еди. Сениң кәлгиниңни билиптимү?
- Һәй-таң. Ү бизниңкігә кәлгендә, һәммимиз алдыңа чиқтуққу. Һәтта, мома, сәнмү орнуңдин туруп көрүштүң.
- Өйтө мәхман кәлгендә, орнидин туруп қарши елиш – һәрмәт, балам. Мәхмандын улук нәрсә йоқ.

K. Hasamdinov

4-тапшурұқ. Соалларға жағап беріңдер.

- a) Мәтин сәrləvəhисини қандақ чүшинисиләр?
- а) Силәр бу мәтинге қандақ нам бәргән болаттиңдар?
- б) Сирдашның һәрикити дурусымۇ? Сирдашның орнида өзөңларни қандақ тутқан болаттиңдар? Бу мәсилә һәкқидә топлар ара бәс-мунаэзирә жүргүзүңдар.
- в) Мәхман вә меһмандарчылық һәкқидә қандақ мақалларни билисиләр? Үларниң бирнөччисини дәптириңларға йезиңдар.

5-тапшурұқ. Берилгән мәтин бөләклирини рети билән орунлаштуруп оқуңдар.

Мәхман күтүшкө диққет қилидиган ишлар буниң билән түгимәйду, әлвәттө. Үлар йәрлик урп-адәткә, аләнидилиkkә, турмуш тәрзигә, ихтисадий вә мәдәний сөвийигө, умумән, мәвжүт шаралтқа қарап, езгічө болуши мүмкін.

Меһман дәслөп қәдәм тәшрип қылғанда, жиiddий һиссиятта, тартиниш һәм әйминиш налитида болиду. Йәни ей егисиниң һәрбир сөз-һәриkitигә сәзгүр келиду.	
Меһмандарчилик, бир қаримаққа, аддий паалийәт болсиму, лекин кишилик ижтимаий мунасиветте униң роли интайин чоң. У адәмләр арисидики достанә муамилә вә иттипақлиқни күчәйтиду. Ән муһими – ейгә кәлгән меһманни күтүвелиш.	
Шунлашқа меһман күткәндә, төвәндикى қаидиләргә әмәл қылғанимиз әвзәл. Меһманни очук чирай күтүп, әһвал сорап, қолида жуки болса, дәрһал елиш, ейгә киргәндін кейин, дәстиханга тәклип қилип, чай қоюш, әгәр узун йолдин кәлсә, дәслөп жуонуптаринип, нардуқ чиқиришига имканийәт яритиши.	
Дәстихан өтрапида аилиниң башқа әзалири яки йекинлирициз болса, уларни меһманга тонуштурууш вә башқилар.	

6-тапшуруқ. Мәтингә мавзу қоюңлар. Өйүңларга меһман кәлсә, апилириңлар меһманни қандак қарши алиду? Жұпұңлар билән мөшү мавзуга диалог түзүңлар.

7-тапшуруқ. Мәтингни оқуңлар.

Аш – чоңдин, су – кичиктін

Хәлқимизниң қедимий адәтлиридин бир шуки, мәйли аилә ичидә болсун, мәйли той-зияпәтләрдә болсун, дәстиханға таам кәлтүрүлсө, уни йе-йишни әң бириңчи болуп төрдө олтарған яки башқилардин йеши чоң адәм башлап бериду. Кичикләр әдәп сақлап олтирип, униңдин кейин ашқа қол узитиду.

Шуниндәк хәлқимиздә меһмандарчилиққа кирип кәлгәндә вә тамақ йәп болуп чиқип кетиватқанда, меһманларниң қолиға су қуюп туруш адити һәм бар. Бу хизмет кичикләрдин болиду.

Бу мақални ейтиш арқылы яшларға шу тәртип, рәсим-қаидә өслитиду вә униңға әмәл қилишқа дәвөт қилиниду.

(«Некматнамә» китавидин)

8-тапшуруқ. Мақални чүшөндүрүп көрүңлар. Мақал қандак адәмләргө нисбәтән ейтилған?

Тил-хақарәт ишлитиш – ажызлиқниң бәлгүси.

9-дәрис. ХУЛАСӘ ДӘРИС

1-тапшурук. Төвәндикі соалларға жақап берип, ургу бойичә өз билимнің төкшүрүп көрүңлар.

1. Ургу деген немә? Униң қанчә түри бар?
2. Ургу немә үчүн лазим вә униң қандақ өһмийити бар?
3. Турақтык ургу деген немә?
4. Турақсиз ургу дегенді?
5. Ургулук боғум деген немә?
6. Ургусиз боғум деген немә?
7. Ўйғур сөзлиридә ургу сөзниц қайси боғумыға чүшиду?
8. Ўйғур сөзлиридики ургу сөзниц лексикилиқ мәнасында тәсир йөткүзәмдү?
9. Рус сөзлиридики ургу сөзниц лексикилиқ вә грамматикилиқ мәналириға тәсир қиласады? Жақавақыларни бирнәччә мисал арқылы дәлилләп беріңдер.

2-тапшурук. Төвәндикі соалларниң дурусы жақавиниң тәпип, ұлгидә көрсетилгендәк йезиңдер.

Ұлгә: 1 – 2; 2 – 1; ...

Соаллар		Жақавалар
1. Логикилиқ ургу деген немә?		1. Сөздикі бир боғумниң интонация арқылы ажритилиши
2. Ургу деген немә?		2. Жұмылдики бир сөзниц интонация арқылы ажритилиши
3. Ургу билән логикилиқ ургуның умумийлиги немиде?		3. Жұмылниң ахирада қоюлидиганлигиниң ярдими билән
4. Жұмылниң қандақ интонация билән оқулидиганлигиниң неминең ярдими билән биләләйсиләр?		4. Интонация арқылы ажритилиши, ағзаки нутук
5. Немә сөвәптин логикилиқ ургуны дурусы қоллинишниң өһмийити муһим?		5. Язмичә нутук
6. Логикилиқ ургуның қоллиниш орни		6. Логикилиқ ургу жұмылниң мәнасини өзгәртиду
7. Сөз ургусиниң қоллиниш орни		7. Ағзаки нутук

3-тапшуруқ. Мәтинни дикқәт билән оқуцлар.

Әдәп дегинимиз немә?

Әдәп дегинимиз адәмләрниң өз ара яхши мұнасивити, жүрүш-туруши, пакизә, чирайлиқ кийиниши, силиқ-сипайә сөзлишиши.

Әгәр бала сипайә сөзлишип, өз ара муамилиси силиқ болса, бундақ бала әдәплик дейилиду. Ата-анисини, қоңларни һөрмәтләп, бәргән вәдисини орунлап, адәмләр билән яхши мұнасивәт бағыған балиму әдәплик һе-саплиниду.

Демәк, ялған ейтиш, қопаллиқ қилиш, һорун болуш, көңүлгө яримас ишларни қилиш әдәпсизликниң бәлгүсі, дәп чүшиниш керәк.

Мәктәптә әдәплик болуш үчүн, яхши хисләтләрни қобул қилиндар. Яхшини үгәнмәк қийин, узақ вақитни тәләп қилиду.

Дадаңлар, апаңлар, момаңлар, боваңлар, һәдәңлар, ақаңлар мәктәптә мүәллимни, қоңларни һөрмәтлә, һәқиқәтчи бол, ялған ейтма, қопаллиқ қилма, һорунлук қилма, яхши оқи дәп үгитиду. Демәк, силәргә ишиниду. Ишәнчини ақлаш керәк. Бу иш силәрниң қолунлардин келиду. Биз һәммимиз силәрниң әдәплик болушуңларни халаймиз.

«Ақа әдәплик болса, ини әдәплик, һәдә әдәплик болса, сицил әдәплик», деген мақалниң мәнаси қоңқурдур. Яхшиға қарап, еринмәй, әдәпликкүнү үгәнгін.

4-тапшуруқ. Төвөндикси сөзләрни пайдилининп, қисқа һекайә йезицлар.

Тирәк сөзләр: *ата, ана, меһір-мұхәббәт, яхшилиқ, һөрмәт, гәмхор, әдәп, аила*.

5-тапшуруқ. Мәтинни окуп чиқындар.

Қедимий уйғурларниң зебу зенәт буюмлири

Хәлқимизниң қедимий зебу зенәт буюмлири аләмгә даңлиқ. Уйғур аяллири тәбиәттүки һәрхил алтун, құмұч, қаштеши вә яқутқа охшаш қиммәтбаналиқ металл һәм ташлардин интайин көркәм, сипта буюмларни ясап, өзлирини техиму гөзәл көрситишкә тиришқан. Асманниң безәклири болған юлтузлар, кечини йорутқуучи ай вә тәбиәт дуниясидиқи гүл-гиялар қияпти ханим-қызыларниң боюн вә құлаклирида зенәт буюми сүптидә әкс етилгән.

Уйғурларда «Кимниң йенида қаштеши болса, униңға көз тәғмәйду» деген нәқил бар. Шуңлашқыму сүзүк ақ қаштешидин көз қоюлған үзүкни әрләрмү бармақлириға селивалатти. Мундақ үзүк шундақла адәмни

чақмақ соқуветишин сақлаш құдритигө егө болған. Қаштешини бөзгө орап, отқа ташлиса, һәр иккилиси кеймәйду. Уссиган адәм уни ағзига селип қойса, тәшналигини басиду.

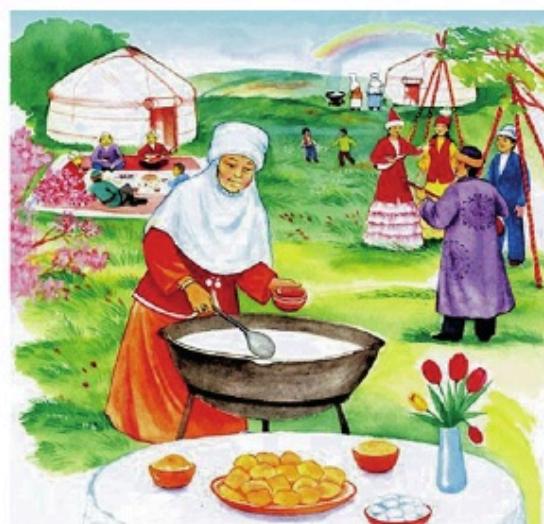
Үйгурларда әзәлдинла қыз-аяллар тақайдиган ипек сектин ясилидиган бозмончақ, қулиғиға салидиган «күпө» намлиқ зәнжирлик һалқа алтун-күмүчтин ясилип, үстиге қимметбаналиқ ташлар орнитилидиған бөргөмек қатарлық зенәт буюмлири мәвжұт.

Алтундин ясалған боюн һалқа яки алтун чөмбәр «алтунбақан» дәп атилиду. Маржандин ишләнгөнлири – «сата», қиммет ташлардин ясалғанлири «мончақ» дәп нам алған.

6-тапшурук. Мәтингө берилгөн «Кимниң йенида қаштеши болса, униңға көз тәғмәйдү» дегөн нәқіл сөзниң мәнасини ечип берицлар.

7-тапшурук. Мәтингө аласлинип, зебу зенәт буюмлириниң намлирини йезилар.

8-тапшурук. Сүрәт бойичө һекайә түзүңлар.

9-тапшурук. Мәтингни диққәт билән оқуңлар.

Қазақ хөлқиниң мәнавий мәдәнийити

Қазақ хөлқиниң мәдәний наятида натиқлиқ сөнъет аланидә әһмийәткө егө. «Іүнәр алди қизил тил» дәп, қазақ хөлқи сөз сөнъитиниң жәмийәттика тәрбияйөвий әһмийитигө бурундинла аланидә етибар бәргөн. Ата-бови-

лар һөрбір сәзниң мәналиқ һәм орунлук қоллинилишиға диққат бөлүп, уни соң бир сәнъет hesapligan. Сөз сәнъити тогрилиқ хәлиқ арисида көплигөн мақал-тәмсилләр бар.

Натиқлик сәнъет дайым әқил-парасөтни, мәнирлиқни тәләп қилиду. Қазақ хәлқы натиқлиққа балиларни кичигидинла үгәткән. Той вә баш қошушшларда сөзгө чевәр натиқларни һөрмәтләп, тәргә олтарғузған.

Қазақ хәлқидә «тилниң мейини тамғузуп, сәзниң һәсилини аққузуп» сөзләйдиган талай даңлық сөз мәнирлири болған. Улар: Әз Тәвке билән Аблайханларни заманида Әнет баба, Әйтеке, Төле, Қазыбек бийләр, Сирим батур охшаш сөз мәнирлири.

10-тапшуруқ. Натиқлик сәнъетни қандақ чүшинисиләр? Силәрниң араңларда сөзгө чевәрләр барму?

11-тапшуруқ. «Сөзләр чечилип кетипту». Чечилған сөзләрни орнига қоюп, мақалларни кураштуруңлар.

1. қулаққа қуруқ қосақ қуруқ тоймас яқмас гәпкә сөз
2. қосаққа яқмас ач сөз
3. өткүр тиғдин тил
4. билинәр ялған гәп чапсан
5. болиду һөрмитиң тогра көп сөзүң болса

12-тапшуруқ. «Аилә» сөзигө синквейн түзүңлар.

13-тапшуруқ. «Әдәп вә әхлақ» қа айт сөзләрниң тизимини йезип чициңлар.

14-тапшуруқ. Мәтингләрни тиңшашлар.

Гөзәллик

Гөзәллик – кишиләрниң интилиш нишани. Дунияда гөзәлликни сеймәйдиган, гөзәлликкә интилмайдиган инсан болмиса керек. Инсанлар униндин өзигे хас бирхил бәдий зок вә роңий озуқ алалайду. Гөзәллик адемни жошқун, көтиреңгү, роһлуқ қилип, гөзәл турмушқа, қизғин наятқа интилдүриду, киши қәлбини яшартиду. Гөзәлликни сейгән киши, әлвәттә, гөзәлликниң немә екәнлигини чоңқур тонуши зәрүр.

Кишиләрниң гөзәлликкә қариши охшаш болмайду. Бәзи кишиләр пул-байлигиниң, кийгән кийим-кечигиниң, қылған гәп-сөзлириниң, жүрүш-турушиниң қандақ болушини гөзәлликниң бирдин бир өлчими қилиду. Йәнә бәзи кишиләр билим-иқтидариниң, әхлақий пәзилитиниң, ички дуниясиниң қандақ болушини гөзәлликниң өлчими қилиду. Әгәр

гөзөллик, алдинқи кишиләр ейтқандәк, топлиған байлиғи, кийгөн кийми, ясатқан чечи, жүрүш-туруши, шундақла ясалма гәп-сөзлири билән ипадилинидиған болса, у һалда жәмийитимизниң миқиясидики барлық адәмләр гөзөл санилип, сәт-чирайлиқни айрип олтиришниң һаҗити болмидан болматти.

Жиғип ейтқанда, гөзөллик сиртқи гөзөллик вә ички гөзөллик дәп иккигө бөлүниду. Бу икки гөзөлликниң жиғиндиси һәқиқий гөзөлликтин ибарәттүр.

Сиртқи вә ички гөзөллик

Сиртқи гөзөллик – худди баһарда ечилған рәңму-рәң гүл-чечәк. Гүл-чечәкләр күз келиши биләнла жәзибидарлыгини йоқатқинидәк, адәмниң чирай гөзөллигиму рәһимсиз жилларниң түйдурмастин из селиши билән тозғақтәк тозуп, наятын күчини йоқитиду. Амма инсан қәлбиниң چоңкур қатламлириға сицип кәткән ички гөзөллик, мәйли адәм қерип, нәвқиран чағлиридики қәдди-қамитини йоқатсун, мәйли наятыниң боранчапқунлирида өз рәңгидин қалсун, йәнила бурунқидәк яширип туриду, һәтта әсиrlәр бойи тилларда дастан болуп, мәңгү улуқлук орнитип, сақлан қалиду. Сиртқи гөзөллик бәәйни хилму-хил рәңләрдә безәлгөн жәлипкар сүрөткө охшайды.

Рәң – у һаман рәң, у өңмәй қалмайду. Рәң өңүши биләнла, бу сүрөтниң құммитиму түгәйду. Инсан чирайиму, яшлик дәвриде тәбиет әта қылған түрлүк рәңлири билән кишигө сейүнүш түйгуси пәйда қиласисиму, қисқиң өхлақтар пәслидә ечилған қизилгүлгө охшаш бир мәһәл ечилипла, солишиду.

Әхлақ

Дунияда шундақ бир гөзөллик барки, у қуяш нуридәк нурлуқлуги, мәрвайиттәк саплиги, яқуттәк жұлалиғи билән адәмни яшартип, зенәтләп туриду. У – мәңгү нур чечип туридиған қәлб гөзөллигиниң нәмайәндиси болған өхлақ. Әхлақ қандакту ала-йешил рәңләр билән боялған, чақнақ түркі билән көзни қамаштуридиған нәрсә болмастин, бәлки адәмниң қәлб дуниясига сицишип кетидиған көрүнмәс көңүл безигидур. Мәвжұдатлар алимидин өхлақтиму есилирақ болған йәнә бир гултажини тепиши мүмкин әмес.

«Дәрәқниң гөзөллиги япрақ билән, адәмниң гөзөллиги әхлақ билән». Кайнаттиқи шәйиләр рәңму-рәң көрүнүшлири билән тәбиет дуниясига гөзөл һесун вә түгимес наятын күч әта қилиду.

(«Тарим гүнчилери» журналидін)

15-тапшурук.

- а) Топларға бөлүнүп, ұзұндиләр бойичә инчикә вә қелин соалларни тәйярлаңдар.
- ә) Сиртқи вә ички гезәллик һәккідә топлар ара бәс-муназирә жүргүзүллар.
- б) Қайси гезәллик силәр үчүн өвзәл? Пикриңларни билдүрүңлар.

16-тапшурук. Мәтинни оқуңлар.

Яшларға нәсиһәт

Саңа наят бәхш қылған ата-анаңни вә һәрдайым саңа ярдем берип, наятиңни һимайә қылғучи затларни һөрмәт қил, улардин иззәт-икрамиңни айима.

Ақа-ука, һәдә-сицил, қом-қериндаш, яру бурадәрлириң билән муһәббәт вә садақәт жиши билән бағлан.

Өз вәтиниңниң һәқиқий пәрзәнди бол, вәтән вә хәлиққә хизмет қил вә мәнпәөт йәткүз.

Мәнасиз йоллардин, һарақ-шарап вә чекимлик билән өз аброюңни текидиган ишлардин жирақ бол.

Яшлиғиңни, һиссиятиң билән паклиғиңни, номус билән етибариңни һимайә қил.

«Әхлақ – адәм зенити» дегендеген һекмәткә әмәл қил.

Яхши оқи, әдәп-әхлақлық бол.

Савақдашлириң билән инақ өт. Давамлиқ спорт билән шүгүллан.

«Яшликта алған билим ташқа ойған һәқиши билән тәң» дегендеген мақални дайым ядиданда тут.

Өйүңниң ишиги сәмимий достлириң үчүн дайым очуқ болсун.

Һәрдайым шәпкәтлик бол, бешиға күн чүшкән вә палакәткә йолуққанларға тәсәлли бәр, мүшкүллүктин қутулушқа ярдәм бәр.

Бош вақтиңниң бир қисмини әдәп-әхлаққа қарши болмайдиган оюн-күлкиләргө сәрип қил.

17-тапшурук. Төвәндикі ибариләрни ядқа елиңлар.

Өзиңиздин өзіңдерни дайым һәрмәт қилиң, уларниң нәсиһәт қилип ейтқан сөзлирини жән-дилициз билән қобул қилиң.

Өзиңиздин өзіңдерни сөзләшкениңизде, әдәп, тәрбийигә риайә қилип, һәрмәт билән сөзлишиң.

III БӨЛҮМ. АЛӘМНИҢ ЙӘТТӘ МӘЖҰЗИСИ

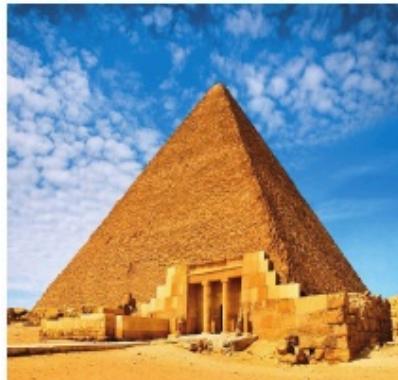
1. Мәжүзә дегөн сөзни қандақ чүшинисиләр? Изанлап беріңлар.
2. Қедимий дунияның греклар тәрипидин түзүлгөн йәттә мәжүзисини биләмсиләр? Немә үчүн улар йәттә рәқимини таллиған?

1-дәрис. ХЕОПС ЕҢРАМИ

Қедимий мисирлиқлар Йәр Оттура деңизи әтрапидики мәмликәтләрдө бәрпа қилинған вә сөлити, гөзәллиги билән назирқи заман адәмлирини һәйрәткә салған иншаэтләрдин йәттисини «Дунияның йәттә мәжүзиси» дәп атап көткән.

1-тапшыруқ. Мәтинни тиңшашылар.

Мисир еңрамлири дунияның йәттә мәжүзисиниң бири несаплиниду. Бу еңрамлар қедимий вә оттура әсирләрдө Мисир фараонлириниң қабирлири үстүгө қурулған абидиләрдүр. Оттура вә Жәнубий Америкада майялар, ацтеклар вә инкилар тәрипидин мошуниңға охшаш беналар қурулған болсыму, һәкүкүй еңрамлар Мисирда. Шу сәвәптин Мисир «Еңрамлар өлкиси» дәп атилиди.

Өпсуски, инсан әқил-зәкавити вә коли гүл үстилар яратқан бу әжайип һәйкәлтарашилиқ ядикарлықлиридин бизниң дәвримизгиче йетип көлгөн пәкәт бирила, халас. У Мисир еңрамлиридур. Булар – фараонларниц (қедимий Мисир падишлирины шундақ атиған) гайәт соң мәкбәрилири.

Мисир пәйтәхти Қанирәниң жәнубида, Нил вадисиниң сәрүнүм йәрлири түгөп, тириклик нишаниси көрүнмигөн Ливия сөһралари башлинидиган қайнақ құмлар үстүгө ақ вә сағуч рәңлиқ, өткүр қырлық баһәйвәт сүнъий тар көзгө ташлиниду. Булар еңрамлардур.

XIII әсирдө яшиған сейяһлардин бири бу еңрамларни көрүп: «Дунияда нечбир нәрса вақитқа бәрдаш берәлмәйдү, лекин бу еңрамлардин вақит һәм һейиқиду», – дегөн еди. Һәқиқәтәнму, бу соң иншаэтләр бүгүнки күндиму худди қедимдикидәк сөләт билән турмақта.

Еңрамларниц әң үйксиги фараон Хеопс пирамидисидур. Униң егизлиги 147 метр, у буниңдин 5 миң жил илгири, йәни миладидин авалқи 28-әсирдө қурулған.

Хеопс енраминиң һәрбир тәрипи 233 метрга тәң, униң әтрапини бир мәртә айлинин чиқыш үчүн, бир километрга йекин йол бесип өтүш керек. Бу бена силиқлап тараашланған вә жула берилгөн 2 миллион 300 миң тал һакташ плитилиридин тикләнгөн. Һәрбир плитиниң егирилиги икки тоннига йекин. Пирамида 30 жил ичидө қурулған.

(Интернет торидин)

2-тапшуруқ. Соалларга жақап беріңдер.

- а) Мисир немә үчүн «Енрамлар өлкиси» дәп атилиду?
- ә) Сөйяң бу пирамида һәккідә «Дунияда нечбир нәрсә вақитқа бәрдаш берәлмәйдү, лекин бу енрамлардин вақит һәм ھейиқиду» дегөн. Қандақ ойлай-силәр, у бу пикрини немигө аасалинин ейтқан? Бу һәктө топлар ара мұлаһизә жүргүзүңдер.
- б) Мисир енрамлири һәккідә гезит-журнал, Интернет торидин өхбарат төпип, сөзләп беріңдер.
- в) Енрамлар өлкисигө сәяһет уюштурууш үчүн, гезитқа хәвәрләндүрүш (елан) йезиңдер. Қайси топниң елани утуқлуқ чиқты?
- г) Төвөндикі сөзләрни лугөт дәптириңдерга көчириңдер.

Тил байлиғиңдарни ашуруңдар

Енрам – пирамида.

Абидә – ядикарлық.

Йүксәк – егиз.

Жұла – пақирақ.

Жұла чачмақ – пақириимақ.

Нейиқмақ – қорқымақ, әймәнмәк.

Сәрүнүм – һосулдар.

3-тапшуруқ. Мәтингни оқуңдар.

Йәттә мәжүзә

Бир мәктәптә «Аләмниң йәттә мәжүзиси» мавзусида дәрис өтүлди. Оқыгучиларға немине мәжүзә дәп несаплашса, шуларниң ичидики әң муһим йәттисини йезиш вәзиписи тапшурулди.

Нәммә дәптәрлирини тапшурди, пәкәт бир қызычақ техи йезишни түгәтмigен еди. Муәллим: «Саңа ярдәмлишәйму, қызим», – дәп сориди униңдин. Қызычақ: «Дунияда мәжүзиләр шунчилік көпки, уларниң қайси бирини таллашни билмәй, көп ойландым», – дәп жақап берди.

Шунда устази: “Кени, таллиғанлириңи оқуп бәргинә”, – деди униңға. Қизчақ бирмунчә вақит иккилинип турдиң, андин оқушқа киришти:

Мән үчүн «Аләмниң йөттө мәжүзиси»:

1. Көрүш.
2. Аңлаш.
3. Һәрикәтлиниш.
4. Чүшиниш.
5. Һис қилиш.
6. Құлуш.
7. Яхши көрүш.

Пүтүн синип сүкүнатқа чекти.

4-тапшыруқ. Қизниң жавави силәргө яқтиму? Силәр бу соалға қандак жавап бергөн болаттыңдар? Жававиңдарни йезиңдер. Топта тәһлил қилиңдар.

КОНА СӨЗЛӨР

Нәрқандак тилда жәмиәт тәрәққиятига бағлиқ бәзи сөzlər конирап, қоллиништин чиқип қалиду.

Кона сөzlər икки хил болиду: **тарихий сөzlər** вə **архаизмлар**.

Тарихий сөzlər қоллиништин тамамен чиқип көткөн сөzləрдур. Бу сөzləрниң истималдин жирақлишиш сөвөви улар ишадилигөн шәйи, уқымларниң аллиқачан йоқалғанлығига бағлиқ.

Мәсилән:

- 1) кона заман кийимлириниң нами: *чорук*, *четик*, *пәшмәт*, *цилиндр*.
- 2) унван намлири: *шах*, *падишаh*, *граф*.
- 3) лавазим намлири: *бәг*, *қази*, *онбеши*, *әлликбеши*, *йцзбеши*, *миңбеги*, *миңбеши*, *нәвкәр*.
- 4) қурал-әсләh намлири: *қара милтиқ*, *савут*, *нәйзә*, *қилич*.
- 5) мәмурыйәт намлири: *болус*, *уезд*, *КазССР*, *СССР*, *КПСС*.

Архаизмлар – айрим сөzləрниң кона нами. Мәлум бир уқым яки шәйигө йеци нам берилгендө, уларниң кона нами қоллиништин жирақлишип, архаизмға айлиниду. Мәсилән: *тилмач* – *тәржиман*, *дарилфунун* – *университет*, *будун* – *хәлиқ*, *балиқ* – *шәhәр*, *бичин* – *маймун*, *күсеки* – *чашқан*, *йегилиқ* – *уруш*, *хұт* – *февраль*, *битиг* – *китап* (*хәт*).

5-тапшурук. Жұмлиләрни оқуңдар. Ажритилип көрситилгөн сөзләрниң мәнасини дәрисликтікі изаһын лугеттін биливельцилар. Үлар қандақ сөзләргө ятиду? Жағавицларни дәлилләп бериңдар.

1. Күзлүги болса, апам орма оруп, бағ бағлатти. 2. Үлар олтиришти. Уңғиче Өмәржан бүгдай ярмисида ечитқан уссулуқтын бир чөчек қуюп көлди. (З.С.) 3. Аш вақти болди. Ата-бала дәм елип олтирип, қапақтыки чайни чөчекләргө қуюп, загрини селип, гизалинишқа башлиди. 4. Анайәт үчүн бу қараңғу вә серүн гундихана ичи белекчила дәһшәтлик, башқа бир дүниядәк туюлди. (М.Р.) 5. Худанәзәр наилаж етини йетиләп, дәң тәрәпкә кәтти. (З.С.) 6. Күндузи мәшкә от йеқىлмиғачқа, бөлмә ичи хелила салқин тартип қапту. (З.С.) 7. Ярлық хитайче йезилған. Хитайчә һәрип тамғилирни судәк билидиган аға бөг уйғурчилап оқуп бөрди.

6-тапшурук. Шеирни һиссиятлиқ оқуңдар. Үниң асасий мәзмуни немидин ибарәт? Қайси сөз силәргө тонуш әмәс? Шундақ сөзләрниң мәнасини билиш үчүн, қандақ лугәткә муражиәт қилисиләр? Муәллип немә үчүн сапан билән хошлашты?

Хош, сапан!
Сениң билән узун жиллар өмүр өткүздүм,
Сениң кәйнинде жүрүп,
Тамчилап аққан тәрлиrimни пүткүздүм.
Кәң етизлар бағридин маңа,
Талай жиллар бәхит күткүздүн.
Хош, сапан!
Өнди сениң қәләй чишлириң билән
Боз-идирларни қийнимасмән.
«Чу... чу...!» – дәп,
Боз чолақ етимни белидин йөләп,
Алтун топрак йәрлиrimни тилғимасмән.

Н. Искәндәров

7-тапшурук. Төвөндө берилгөн мавзууларниң биригө тематикилиқ лугәт түзүңдар.

1. «Қедимий адәмләрниң қурал-әсланлири»
2. «Өтмүш адәмлири қолланған турмуш жабдуқлири»
3. «Қедимий дәвирдикі қатнаш васитилири»

8-тапшурук. Мәтиинни оқуп чиқынлар. Назирқи заманда йәргө урук сепишиңүчүн қандак үскүниләр ишлитилиди? Өтмүш вә заманивий деханчилик үскүнилирини атаңлар. Уларни икки топқа бөлүп йезиңлар.

Бир қоллап чачисән, икки қоллап оруйсән.

Өтмүштә назирқидәк урук чачидиган үскүниләр болмиған, өлвөттө. Деханлар ғәллә тәргәндә, уруклуқ данни етөккә яки халтига селивелеп, бир қоли билән йәргә чечип маңған. Ғәллә оруғанда болса, икки қоли һәм ишләтти – бир қоли билән оргақни, йөнә бир қоли билән башақни тутуп оратти.

Мақалда әйнә шу икки һаләтни тәсвиrlәш арқиلىқ «Бир қоллап қылған мәһнитицниң сәмәрисини икки қоллап алисән» демәкчи болған вә меһнәтсәйәрлик тәргип қилинған.

Хәлқимиздә йөнә «Данилап чачсан, қаплап алисән», «Мисқаллап сәпкән – патманлап алар», «Бир күн бедә чачсан, бир һәптә бедә оруйсән» деген мақаллар бар.

Бу һәктә йөнә қандак мақалларни билисиләр?

(«Некмәтнамә» китавидин)

9-тапшурук. Төвәндикі жәдвәлни толуқтуруңлар.

Кона сөзләр	
Тарихий сөзләр	?
?	Сөзләр конирайду, амма улар ипадилигөн чүшәнчә, шәйиләр сақлиниду вә улар башқичә сөзләр билән атилиду.
Тарихий сөзләрниң заманивий тилда синонимлири болмайду.	?

10-тапшурук. Қоشاқларни оқуп, тарихий сөзләрни тепиңлар. Уларниң мәналирини дәрисликтүк изәнлик лугәттін биливелиңлар.

Худақулниң қойлири
Таш қорада қишлиатты.
Чакар киргән жигитләр
Жирис нанға ишләтти.

Чакар жүргән батрақлар
Артель болуп уюштуқ.
Кәмбәғәлләр бир болуп,
Байға қарши челиштуқ.

Сазни колисам чоңкур,
Су чиқип, булақ болди.
Бизни он жил ишләткән
Худақул кулак болди.

Егиз дәңниң бағрида
Ушшақ-ушшақ қара таш.
Лашманлиққа маң дәйдү,
Исламахун әлликбаш.

Алтә йүзчө балини
Бир-бирдин санап қойди.
Болусларни тиіллісам,
Зәй ейтгө қамап қойди.

(*Кошаклардин*)

11-тапшуруқ. Оқындар. «Қарлық ташлаш» оюни һәккідө немә билисиләр? Бу оюн һәккідө мәлумат жиғицлар. Йәнә қандақ кона оюнларни билисиләр? «Қарлық ташлимак» архаизмға ятамду яки тарихий сезмү? Жававицларни дәлилләп берицлар.

Конилардин үгинип,
Қарда қарлық ташлидук.
Чидиганлар, келиңлар,
Бу оюнни башлидук.

Билиндүрмәй сеп қойдум,
Яңчугуңға қарлықни.
Селип қойдум вә йәнә
Хошаллиқни, достлукни.

(«Тарим гүнчилери» журналидін)

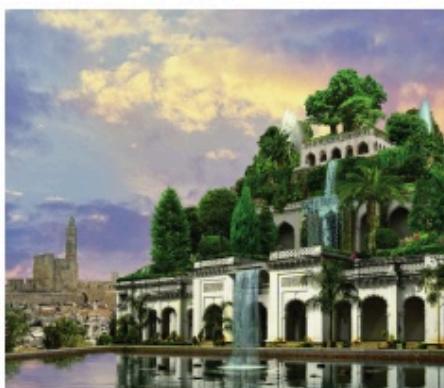

12-тапшуруқ. Кона сөзләр мавзууси бойичә төвәндикі жәдвәлни толуқтуруңлар.

+ (Чүшөндим)	- (Нечнөрсө чүшөнмидим)	? (Толуғирақ билгүм келиду)

2-дәрис. АСМА БАФ

1-тапшурук. Мәтинни оқуцлар.

арқилиқ көтириләтти. Һәрбир қәвәт айланма қуббә шәклидә бәжірилип, уларни егиз таш үстүн тутуп турған.

Айванларниң үсти авал қомуч билән йепишлип, униң үстигө хиши тизилған, хишларға қоғушун пластинкилар ятқузулған. Андин жуқуриға наһайити көп миқдарда топрак чиқирилип, пүтүн тамни бойлап қелин қилип йейитилған. Һәрбир қәвәттә дәрәқләр олтарғузулуп, гәзәл бағлар яритилған. Бу бағларни суғириш үчүн, суни Фурот дәриясидин алған. Суни төпигө көтирип беридиган, чәрм идишлар орнитилған йоган чақпеләкни йұзлигөн құллар кечә-күндүз айландуруп турушқан. Вавилондикі сәмавий бағлар шу дәрижидә гәзәл едики, уни йәттә иқлимда йоқ «жәннәт беги» дәп мәдһ етишөр еди. Әпсес, назирқи заман сәйяһлири бу бағларни көрөлмәйду. Фурот дәриясиниң дәншәтлик су ташқини уни вәйраныгә айландурди. Назир бу бағлар орнида мунаричә айванларниң харабилири қалған, халас.

(Интернет торидин)

2-тапшурук. Соалларға жавап беріцлар.

- а) Асма бағ кимниң шәрипиге бәрпа қилинған?
- ә) Бу бағ немә үчүн «жәннәт беги» дәп аталған?

3-тапшурук. Төвөндикі сөзләрни лугәт дәптиригө йезиңдер.

Тил байлығыларни ашуруңдар

Нұдуд – чегара.

Құббә – шарсыман яки йерим шарсыман безәк.

Үстүн – столб, колонна.

Мәдһ әтмәк – мәднійилимәк .

Сәмавий бағлар – асма бағлар.

НЕОЛОГИЗМЛАР

Тилимиздики йеци сөзлөр неологизмлар дәп атилиду. Мәсилән: *портал, сайт, офис, бакалавр, магистр, гаджет, клининг.*

Неологизм грек тилидин елинған болуп, («нео» - йеци, «логос» - сөз) «йеци сөз» деген мәнани билдүриду.

Йеци сөзлөр қандак пәйда болиду?

1. Пән-техника, сәнъет вә шуниңға охшашларниң тәрәккій етиши билән пәйда болған йеци нәрсилөргө нам бериш арқилиц. Бу сөзлөр асасән чөт тиллардин кирип өзлишиди: *гаджет, портал, модем, бакалавр, магистр.*

2. Тилимизда бәзи сөзлөр өзлириниң дәсләпки мәналирини өзгәртип, йеци мәнаға егә болиду. Мәсилән: назир қоллинилип жүргөн «нәнийә» сөзи илгири «орун», «җай» деген мәнада ишлитеилгөн; «сәясәт» деген сөз илгири «қорқутуш», «һәйвә» деген мәнани ипадилигөн.

Бәлгүлүк вақит өткәндін кейин, неологизмлар актив лексикиға етүп, умумийзлүк қоллинилидиган сөзлөргө айлиниду. Шу сәвәптин бу сөзлөр неологизмлар қатаридин чиқиду.

4-тапшуруқ. Топлар ара мусабиқа. Ким тапқур вә чапсан? Берилгөн мавзууларга мувалиқ йеци сөзлөрни йезицлар.

1-топ «Кийим»

2-топ «Кәсип»

3-топ «Таам»

4-топ «Компьютер»

5-тапшуруқ. Соалларға жарап берицлар.

а) Жұқуридики тапшуруқ бойичә язған сөзлирицлар тилимизда һәрқачан неологизм болуп қаламду? Жағавиницларни мисаллар арқилиц дәлилләп берицлар.

ә) Йеци сөзлөр немә үчүн лазим? Улар қандак пәйда болиду?

б) Неологизмларниң һәммиси пәкәт йецидин вүјүтқа қөлгөн нәрсә, нациләрни ипадиләйдиган сөзлөрмү?

6-тапшуруқ. Лугәтлөрдин пайдилинип, төвөндө берилгөн сөзлөрниң (илгәрки вә назирки) мәналирини ениқланылар. Үларниң кона вә йеци мәналири бойичә иккидин жүймә йезицлар.

Лицеей, гимназия, қурултай.

7-тапшуруқ. Берилгөн сөзләрниң ичидин тилимизга кейин киргөн йеци сөзләрни таллап йезиңлар.

Китап, компьютер, комбайн, компактлик диск, сканер, нәйзә, офис, реферат, янфон, кондиционер, қазан, принтер, микродолқунлук пәч, дәллал, һаким, клип, сайт, гезит, факс.

8-тапшуруқ. Компьютерга мұнасивәтлик қандак йеци сөзләрни билисиләр, йезип көрүңлар.

9-тапшуруқ. Йеци сөзләргө бирнәччә мисал көлтүрүңлар. Уларниң йеци сөз екәнлигини үлгө бойичә дәлилләп бериңлар.

Үлгө: *Офис* – бу сөз тилимизда илгири қоллинилмиған, кейинки вақитларда тиражәт ширкәтлириниң көпийиши билән барлықта көлди. Илгири бу сөзниң орнида *контора, башқарма, идарә* сөзлири ишлитеңді.

«логос» – сөз
«арха» – кона
«нео» – йеци

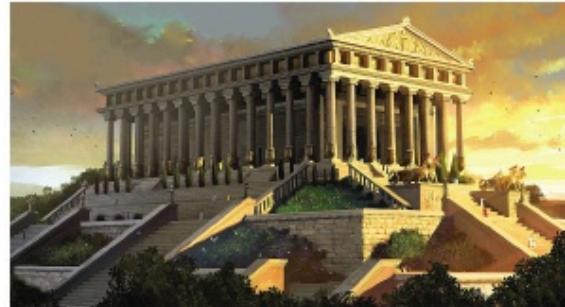
3-дәрис. АРТЕМИДА ИБАДӘТХАНИСИ

1-тапшуруқ. Мәтингни оқуңлар.

Кичик Азияниң Ефес шәһиридикі Артемида ибадәтханиси дүния мәжүзисиниң үчинчиси несаплиниду. Бу ибадәтхана миладидин илгәрки 356-жили қедими Римда Диана нами билән мәшһүр болған ов худаси Артемида шәрипиге құрулған.

Ибадәтхана мәрмәрдин ишләнгөн болуп, 120 жил давамыда құрулған вә миладидин илгири 550-жилға йеқин түгелләнгөн. Имарәт гайәт һәшәмәтлик қилип безитилгөн, пәштиғида кам учришидиган бебана һәйкәлчилер орнитилған.

Миладидин авалқи 356-жили Ефес шәһириниң турғуни Герострат деген киши даңқ чиқириш, өз етини әбәдийләштүрүш мәхситидә ибадәтханиға от қойиду. Ефеслиқлар уни өлүм жазасында буйруйду вә униң исмини неч-

вақитта тилға алмасқа қарап чиқириду. Амма Геростратниң жинайити һәккіде йезип көткөн қедимий юнан тарихчisi Феопомп униң исмини əвлатлар үчүн сақлап қалди. Лекин бу нам тарихта beməna вәһшийлик рәмзи болуп қалди.

«Герострат шөһрити» деген ибарә қанатлиқ ибариғе айлинип, у наһәк йол билән шеһрет қазанған адәмләргө қарита ейтилиду.

(Интернет топидин)

2-тапшуруқ. Соалларга жарап беріңдер.

- а) Герострат немә үчүн бу ибадәтханига от қойиду?
- ә) «Герострат шөһрити» деген ибарини чүшөндүрүп беріңдер.

ЭВФЕМИЗМ

Эвфемизм сөзи грек тилидикі eufhemismos (eu – «якши» вə phemi – «сөзләймән») сөздидиң келип чиққан, йәни «сипайә сөзләймән» деген мәннан билдүриду.

Эвфемизм – ейтиш нақолай болған сез орнида ишлітилидиған пәрдилік сез яки ибарә.

Мәсилән: «негр» сезиниң орниға «афроамерикалиқ» дәп ейтиш орунлук; паң, паңқай – құлиғи егір, құлиғи ажиз; қаргу – көзи ажиз; оғри – қоли әгір, қоли тұтқақ.

3-тапшуруқ. Жұмылларни оқуп, қениң қара һәрипләр билән йезилған сезләргө дикқәт қылицылар. Уларни үлгидә көрситилгендәк көчирип йезиңдер. Бу сезләр қандақ атилиду? Бирнәччә жүмлә ойлап йезиңдер.

Үлгө: Там тәшмәк (огрилиқ құлмақ, оғрилиққа үцишмәк); ...

1. «Гепиңниң уранияға қариганда, бай болуп көткөн охшайсан. Там тәшмиғенсән», – деди ашпәз отунчига. (Т. Аюп) 2. Униң теләтидин қарборан йегип туриду. 3. ...

4-тапшуруқ. Шеирни оқуңдар. Шаир силәргө қандақ нәсиһәт берива-тиду? «Яғлиқ сез» деген ибарини қандақ чүшинисиләр? Яхши сезләр тоғрисида бирнәччә мақал йезиңдер.

Йәргә қаратма

Яхши сезни «яғлиқ сез»
Дәйдигү чоңлар.
Яман сезләр адәтте
Килиғи тоңлар.

Яхшилардин наятта
 Яхши сөз үгөн!
 Нәрбир сөзни бирақта
 Сөзлөп, түз үгөн!
 Ойнисаңму, ойлап қил,
 Нәрбир сөзүнни.
 Яман сөзлөп қаратма
 Йөргө үзүнни.

T. Намәтов

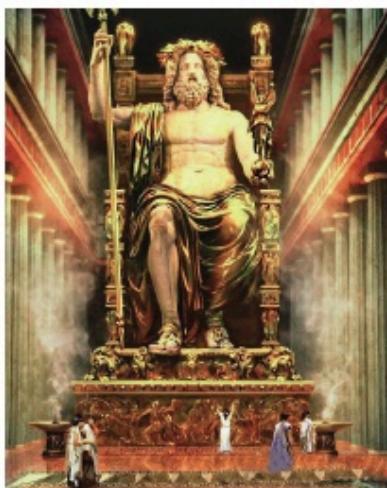
5-тапшурұқ. Эвфемизм мавзуси бойичә төвөндикі Б-Б-Б сизмисини толтуруңлар.

Тәхминән немини билимиз?	Немини билишни халаймиз?	Немини билдүк?
-----------------------------	-----------------------------	----------------

4-дәрис. ЗЕВС ҢӘЙКИЛИ

1-тапшурұқ. Мәтінни оқуңлар.

Грекияниң жәнубида, Олимп тағлири етигиде, Олимпиада оюнлириниң вәтиниде шеһрити аләмгә тараптап ибадәтхана болуп, униң төриде юнаңларниң алий худаси Зевс қияпти тәсвирләнгән һәйкәл орнитилған.

Зевс һәйкесі аләмниң төртінчи мәжүзисидур. Бу һәйкәл өз заманисиниң мәшһүр һәйкәлтараши Фидий тәрипидин 2400 жилдин көпірек вақыт илгири ясалған. Һәйкәл нағайити улуғвар болуп, егизлиги 14 метр. Зевс худаси алтун, пил сүйиги, қара дәрәк вә қиммәтбаға ташлардин ишләнгән тәхттә олтарған. Униң беші зәйтун дәриги бәрглиридин ясалған гүлчәмбәр билән безәлгән. Бу – худалар вә адемләр һөкүмдари, асман, чақмақ худасиниң тинчлиқсәйәрлигиниң бәлгүси. Зевсниң беші, йәлкиси пил сүйигидин ишләнгән, сол йәлкисиге ташланған кийми, чечи вә сақили алтундин ясалған.

Фидий Зевсни инсанларға хас алийніммәт қияпеттә ипадишлиди. Униң сақал билән қапланған вә чачлири пахпайған қияпитидә пәкәт

салапет, улугварлик өмөс, алийжанаплиқ, изгүлүк йегип туриду. Гоя униң лөвлиридә назир төбәссүм пәйда болидио, өзимкар қәддини раслаپ, тәхттин туридигандек туюлиду. Өпсуски, бу һәйкәлму бизниң дәвримизгичә йетип көлмигән: янғин вақтида пүтүнләй вәйран болған. Назирқи вақитта тарихчилар юнан жилнамичилири йезип қалдурған мәлumatлар асасида Зевс һәйкилини тәсвиirlәп бәрмәктө.

(Интернет торидин)

2-тапшуруқ. Соалларға жағап беріңлар.

- а) Зевс һәйкилини яратқан ким? Бу һәйкәлтараш һәккідә немә билисиләр?
- ә) Зевс һәйкили қайси ибадәтханига орнитилған еди?
- б) Бу һәйкәлниң вәйран болуш сәвәплирини ейтип беріңлар.

ДИСФЕМИЗМ

Бу аталғу француз психологи А. Корнуа тәрипидин 1927-жили киргүзүлгөн.

Дисфемизмлар – әсли нейтрал чүшәнчиләргә сәлбий мәна жүкләш яки нутуқниң тәсирчанлигини (экспрессивлигини) күчәйтиш мәхситидә қоллинилидиган қопал вә әдәпсиз сөзлөр.

Мәсилән: *теләт* (чирай), *әпт-бәширә* (чирай), *жиңәнә йегән иштәк* (орук), *кеқәч* (тили кам), *нежаймақ* (кулымсиримәк).

3-тапшуруқ. Үзүнденини тиңшаңлар.

– Дағдарап турмай, ишиңни башла! – буйруқ қилди қолини шилтигөн «хеним» вә бодиган ана ғаздәк алчаңлап, ичкәрки һойлиға кирип кәтти. Немә үчүндор, Өхмәтжанниң қоли ишқа бармиди. Бәлки, бүгүнки ишлар, һәрхил адәмләр вә улар билән гәплишишләр, хусусән йоқсул деханларниң ечинишлиқ һалити тәсир қылдимекин яки роһен, жысманән чарчидимекин, хиял сүргиничә олтирип қалди. Ичкиридә хенимниң чекирақ авази аңланди. У, бәлки, ашпәз аялға дәшнәм бериватса керәк. Өхмәтжан егир нарсинди – улуқ-кичик тиндиде, ишини башлиди, әнді у баш көтәрмәй ишлиди. Қази атиси бәргән алмаз қийгүчқа зоқи келип, тез ишлиди. Хеним йәнә пәйда болди. Униң кәйнидә Сопәк бир парча қаттиқ нан билән бир апқур қетиқ көтирип чиқти.

– Мә, монуларни йәп, ичival! Аста марисам, баш көтәрмәй ишлидин, ичим ағрип қалди.

– Хе-ним-ра һәшқалла! – әтийигә икки қолини көксигө алди Өхмәтжан,
– Мән текин нанни йемәймән...

– Қара буниң хоригиниң қоңлуғини! Техи мән бергәнни йемәсмиша! Иш һәкциңни алдә, көзүмдин йоқал! – териккинидин ғерич қашлири чеккисидә ойнап, қелин калпуклири калчийип көтти хенимниң. Өйнәкчиниң дадил жағави Сопәккә хуш яқса керәк, хенимниң далдисида туруп Өхмәтжанға ишарән башмалтигини көрситип, хуш нежайди.

– Толуқ түгәтмігөн ишқа һәқ алмаймән, – дедидә, әсваплирини жиғиштурди, хана болуп әмес, иллик чирай көрситип Өхмәтжан. Өмридә нечқандақ бу хил муамилини учратмиған хенимниң һәйраниси техиму ашти. У өнді чиши үерип, сөз қылалмиди. Немә дәләлисүн? Бәлки тәкәббур аялға мону һәйиқмай дәллиц – дадил гәп қылған жигитниң силиқ, лекин қәтъий рәддийәси вә хусусән үекимлиқ илмийиши тәсир қылғандур? Һәралда, хеним әйнәкчиге тикилгиничә қарап қалди.

... Әтиси қаяқтандыр қайтип көлгөн «хеним» чала қалған иккі көзнәккә әйнәк қоюватқан әйнәкчини көрүп, хошал болғанлиқтін:

– Мана, мана, мән демидимму, иш һәкциңдин кечәлмәйсән дәп.

– Иш һәкцимдин кәчсәм кечимәну, лекин ишни чала ташлап кетидиган адитим йоқ, – деди үәнила хенимға иллик тикилгиничә Өхмәтжан.

Бу қетиммүй лайигида сөз қаталмиған хеним илдам чиқип кетиватқан әйнәкчиниң кейнидин жүгрәп дегидәк берип, янчугиға иш һәкцини селип қойди.

– Йоқсул болсаңму, мәрт жигит екәнсән... – Хенимниң бир йәрлири ериғандәк болди.

3. Сәмәди

4-тапшуруқ.

- Мәтингиди дисфемизмларни ейтип бериндер. Бу сөzlөr ким тәрипидин ейтиливатиду?
- Муәллип «хеним»ни вә униң жүрүш-турушини қандақ сөzlөr билән тәсвирлиген? Сәвәвии чүшәндүрүңлар.
- Өхмәтжан Қасимий билән «хеним» арисидику диалогқа диққат қилиңлар. Бу һәкте немә ейталаيسиләр? Пикриңлар билән бөлүшүңлар.
- Мәзкүр диалогни аңлат, қандақ хуласә чиқардиңлар? Өз хуласәңларни мақал арқылың ипадиләңлар.
- Өхмәтжан Қасимийниң иш-һәрикитигө, өзини тутушига баһа бериндер. Кластер түзүңлар.

5-тапшуруқ. Жүкүрида берилгөн мәтинг бойичә «икки қисимлиқ құндилик» түзүңлар.

Парчә	Изан

6-тапшуруқ. Яхши сөз билән яман сөзни селиштуруңлар. Төвәндикى жәдәвәлни топ билән толуктуруңлар

7-тапшуруқ. Төвәндикى жәдәвәлни толуктуруңлар.

Эвфемизм (сипайә сөzlər)	Дисфемизм (қопал сөzlər)
<i>Бақиылғык болди, аримиздин кәтти</i>	<i>Өлди, қәдими қатти</i>
<i>Қоли әгір</i>	<i>Oгри</i>
...	...

5-дәрис. ГАЛИКАРНАС МӘҚБӘРИСИ

1-тапшуруқ. Мәтинни тиңшаңлар.

Дунияниң бәшинчى мәжүзиси Кичик Азиядә, анчә соң болмуган Ка-рия падишлигинин пайтәхти Галикарнас (Түркияниң назирқи Бодрум) шәниридики падиша Мавсол вә униң аяли Артемисия мәқбәрисидур. Нахайити мұстәһкем болған бу мәқбәрә миладидин илгири 4-әсирниң оттурилирида құрулған. Тарих атиси Геродот шундақ язиду: "Карий пайтәхти Галикарнаста шундақ бир мәқбәрә барки, униң гөзөллиги вә hәйвити алдида Эллада мемарлыри таң қалиду".

Бу бена үч қәвәттін ибарәт еди. Квадрат шәклидики бенаниң бириңчи қәвитидә шәхсән Мавсол ва Артемисия үчүн аталған мәқбәрә жайлышқан. Мәқбәрә қәвитинин умумий мәйданы 5000 квадрат метрни, бәләнтлиги

20 метрни тәшкіл қылған. Мәқбәриниң бу қисми асасөн ақ мәрмәрдин қедимий парсий услубта безәклөнгөн. Һәйвәтлик үстүнлөр билөн оралған иккінчи қәвәттө қурбанлиқ мәйданы болған. Бу йәрдә мәһәллій ахали қурбанлиқтар қилишқан. Мәқбәриниң үчинчи қәвитидә мәрмәр еһрам жайлышқан болуп, унің аптаң нурида жұлалиниши бирнәччө чақирим неридин көрүнгөн. Әслидә бу еһрам шаһ Мавсол вә аяли Артемисияниң төрт атлиқ һарвудики һәйкәллирини көтирип турушқа хизмет қылған. Һәйкәллөрдә ғәлибә тәнтәниси өкс өттүрүлгөн болса ке-рак, чүнки көпчилік тарихчилар һарву суварийлириниң (шаһ ва аяли) жәндін қайтип келиватқандыки мәғрүр қияпитини тәсвирилігөн.

Мәқбәрә һәйвәтлик шир һәйкәллири билөн оралған. Бена Галикарнасниң әң гезәл жайида, бағлар арисида жайлышқан. Һәйран қаларлығи шуки, Мавсол яки Галикарнас мәқбәриси он сәkkiz өсир мабайніда қәд көтирип турған. Он алтинчи өсирниң башлиридики йөртөврәш түпәйли Бодрумдикі бу гарайип мемарий абидө соң талапет көриду.

Шаһ Мавсол немә үчүн бу мәқбәрини әйнән аяли үчүн қурғузди? Римлиқ тарихчи Авл Геллийниң йезишичә, түрлүк селиқлири вә шәпқәтсизлиги түпәйли хәлқиниң нәпритигө дучар болған шаңни пәкәт аяли Артемисияла садақәт билөн сейгөн. Унің қайт қилишичә, 24 жиллик һекүмранлиқтін кейин Мавсол бақый дунияға атлиниду, Артемисия Карийни әнә иккى жил мұвәппәқијәт билөн башқуруп турған. Замандашлири уни мәнір сәркәрдә вә сәясәтчи сүпидиде әслишиду. Мәқбәриниң путмәй қалған тәпә қисми һәм шаһ Мавсол өлүмидин кейин, аяли тәрипидин пүткүзүлиду. Мавсол вә мәликә һәйкили, шуниндәк мәқбәриниң бәзи безәк буюмлири назир Лондондикі Британия мирасғаныда сақланып калған қалған қалдуқлар болса, Стамбулдикі тарих мирасғаныда сақланмақта...

Йәнә шу мәлumatни билип қоюш керәккі, мәқбәрә сөзиниң грекчә нами – «мавзолей» падиша Мавсол намидин елинған.

2-тапшурук. Мәтінни инсерт усули асасида тәһлил қилиндер.

«V» – Билимн.

«–» – Билгеннелиримгә зит келиду.

«+» – Мениң үчүн йеңи өхбарат.

«?» – Мени ойландуруп қойди.

3-тапшуруқ. Соалларга жарап бериндер.

- а) Тарихта мұнәббәт рәмзи болған йөнә қандак ядикарлиқтарни билисилөр?
- ә) «Мавзолей» сөзиниң келип чиқиши һәккідә ейтеп бериндер.
- б) Шах Мавсол немә үчүн бу мәқбәрини әйнән аялы үчүн күргүзді?
- в) Шах Мавсол немә сөвәптин хәлиққа көп селик салған?
- г) Галикарнас хәлқини қашшақлиқтын қутулдуруп қалған немә?

4-тапшуруқ. Төвөндикі сөзләрни лугөт дәптиригө йезиндер.

Тил байлиғицларни ашуруңдар

Қашшақлиқ – көмбәғөллик.
Сәркәрде – командан, ләшкәрбеши.
Суварий – ат мингөн киши, атлиқ.
Талапәт – зиян-зәхмәт; чиқим.
Мәқбәрә – мавзолей.

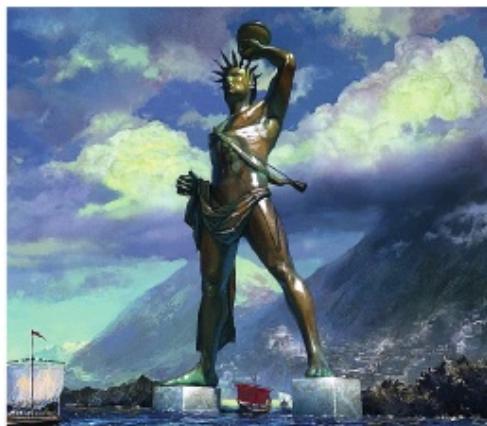
6-дәрис. РОДОСТИКИ КОЛОСС

1-тапшуруқ. Мәтингни тицщаңдар.

Қедимий Грекиядә ахалиниң көп қисми Қуяш худаси Гелиосқа етиқат қылған. Шу сөвәптин греклар еришкөн һәрбир мұвәппәқиітлири үчүн, Гелиосқа қурбанлиқтар қилишқан, һәйкәлләр қоюшқан. Әйнә шундақ һәйкәлләрниң бири Эгей деңизидеги Родос аралыда миладидин авалы 292–280-жилларда бәрпа қилинған. Мәзкүр абида маңабәтлик болғини үчүн, неч шубениң қедимий дүнияның йөттө мәжүзисиниң бири дәп тән елинған. Бу һәйкәл «Родостики Колосс» нами билән мәшһүр.

Іәйкәлниң яритилиши македониялық Александр дәлити парчилинип көткәндеги кейинки дәвиргө тоғра келиду. Миладидин илгәрки III әсирниң ахирлирида Мисирда һөкүмранлық қылған Птоломей Шәркій Оттура деңизде әмәлгө

ашурулидиган сода-сетиқни назарет қилидиган родослуқлар билән иттипақ түзди.

Миладидин авалқы 305-жилда Искәндәр Зулқәрнәйн варислиридин бири I Деметрий қириқ миң кишилик ләшкәр билән Родосни бир жил давамида қамал қилиш қураллири билән орап алди вә бирнәччә қетим шәһәргө һүжүм уюштурди. Амма Родосқа Птоломейниң деңиз флоти йекинлишип келиватқанлиги сәвәвидин, I Деметрий барчә қамал васити-лирини аралда қалдуруп, чекинишкә мәжбүр болди.

Родослуқлар македонияликләр тәриpidин қалдуруп кетилгән қурал-ярақларни сетип, соң дарамәт елишқан. Мошу мәбләгни «қамал вақтида қылған ғәмхорлуғи үчүн» Қуаш худаси Гелиосқа миннәтдарчилик рәмзи сүпитидә соң һәйкәл орнитиш үчүн ишлитишкә қарап қылған. Родослуқлар Гелиосни аралниң яратқуучиси дәп билишәр еди. Уларниң пикричә, гояки Гелиос Йәр йүзидә унинға тегишилик жай болмирини сәвәвидин, арални деңиз түвидин қолида көтирип елип чиққаниши.

Бәләнтилиги 36 метр болған һәйкәлни яритиш үчүн, шу заманлардик мәшһүр һәйкәлтараш Харес 12 жил меңнәт қылған. Һәйкәл металл таянч вә лайдин ясалған, үстки қисми бронза билән қапланған. Һәйкәл пүткәндә, родослуқларниң көз алдидә Гелиос бәләнт бойлуқ, яш вә бешида нур таритип турған гүлчәмбәр таққан һалда намайән болған. Қуаш худаси һәйкили икки тал ақ мәрмәр асаста узақларға нигаһ ташлиған һалда ишлөнгән. Портқа киридиган жайдики егиз дөңгө жайлышқини сәвәвидин, һәйкәл әтраптики араллардин бемалал көрүнгән.

Соң һәйкәлни яритиш үчүн, 13 тонна бронза вә 8 тоннига йекин төмүр ишлитилгән.

Гелиосниң һәйкили орнитилған жайида бари-йоқи 65 жил турған вә миладидин авалқы 222-жилда күчлүк йәртөврәш нәтижисидә ғулап чүшкән. Страбонниң йезишичә, «... йәртөврәш нәтижисидә ғулиған һәйкәл тизлири сунған һалда йәрдә ятар еди». Һәйкәлниң тизлири униң әң на-зук қисимлири болғини үчүн, европиликлар арисида йүзәки бәжүрилгән аманәт ишларға нисбәтән «лай аяқлиқ Гелиос» ибарисини ишлитиш адәт түсигө киргән.

Амма Гелиосниң һәйкили йәрдә ятқан һалда һәм родослуқларни һәйрәткә салар еди. Шу заманларда яшиған мәшһүр мемар Плинийниң йезишичә, пәкәт айрим родослуқлар һәйкәлниң баш бармиғини икки қоли билән қучигиға сиғдуралар еди.

Гелиос һәйкилиниң сунған беләклири йәрдә 1000 жилдин артуқ ятқан. Бәзи мәнбәләрдә ейтилишичә, соң һәйкәл беләклирини сетип алған содигәр бу надир мелини 900 төгигә жүкләп елип кәткән екән.

2-тапшуруқ. Төвөндикси сөзлөрни лугәт дәптиригө йезицлар.

Тил байлиғицларни ашуруцлар

Колосс – наһайити катта һәйкәл, үстүн вә ш.о.
Еришмәк – қолга кәлтүрмәк, егә болмаң, йетишмәк.
Мәъбүд – өр киши обризида тәсәввүр қилинидиган худа.
Мәъбүдө – аял обризида тәсәввүр қилинидиган худа.
Рәмзий – символлуқ.
Мемар – архитектор.

3-тапшуруқ. Соалларға жағап беріңдер.

1. Немә сәвәптин родослуқлар Гелиосқа һәйкәл орнитишини қарап қилди?
2. Родослуқлар бу һәйкәлгө хиражәтни нәдин алды?
3. Һәйкәлниң мәүллипи ким? У һәкқидә немә билисиләр?
4. Һазирки вақитта бу ядикарлиқи өслигө көлтүрүш үчүн қандак ишлар жүргүзүлуватиду?
5. «Лай аяқлиқ Гелиос» ибариси қандак келип чиққан? Бу ибарә немини билдүриду?

4-тапшуруқ. Төвөндикси сөзлөргө мәнадаш сөзлөрни тепип йезицлар.

Абидө, һәйкәл, бәләнт, мувәппәкійәт, қурал, бемалал, катта.

7-дәрис. ИСКӘНДӘР МӘШЬИЛИ

1-тапшуруқ. Мәтинни тиңшаңлар.

Йәттинчи «мәжүзә» Мисирда, Нил дәриясиниң деңизға қуюлуш жайида, Фарос аралыда болған. Уни Искәндәр мәшъиلى дәп аташқан. Искәндәр Зулқәрнәйн Мисирни зәйт қылған-дин кейин, өзигө йеци пәйтәхт – Искәндәр шәһирини қуриду. Шәһәр деңиз саһилида бәрпа етилгәнлиги үчүн, сода-сетиқ риважлинин, тез арида йүксәк мәдәнийәтлик, илим-пән тәрәккүй әткән шәһәргө айлиниду. Һәшәмәтлик сарайлар, қәсрләр, гөзәл беналар қурулиду. Шәһәргө кемиләр қатнишини яхшилаш үчүн, миладидин авалқи 280-жили Фарос аралыниң шәриқ тәрпидө – Искәндәр шәһири йенида – мәшъәл

курушқа қарап қилинди. Униң лайиһисини өз заманисиниң мәшһүр вә талантлық мемари Книдли Сострат яратқан. Мәшъәл мунар шәклиде қурулған. У үч қәвәтлик болуп, егизлиги 120 метр еди. Мәшъәл һули квадрат шәклиде, һәрбир тәрипи 30,5 метрга тәң еди. Уни дәсләп хәрсәң плитилар билән ишләп, иккинчи қәвитини сәkkiz қырлық ташлардин қурушқан вә әжайип мәрмәр плитилар билән пәдәз беришкән.

Учинчи қәвәтниң куббилирини гранит үстүнләр тутуп турған вә шу йәрдә гүлхан йекилған. Бу деңизчиларниң мәнзилни тез төпип елишлири учун, қолайлық болған еди.

Гүлхан әләңгиси узақ мусапидин көрүнүп туруши учун, мәхсүс көзгүләр орнитилған еди. Йекилғуны әң жуқарқи қәвәткічә ешәкләргө артип елип чиқишиған. Айланма пәләмпәйләр шундақ қурулған едики, үстигө йекилғу артилған ешәкләр бу пәләмпәйләрдин бемалал жуқуриға чиқалиған. Мәшъәлдики бәлмиләрдә пүтүн бир гарнizon әскәрни җайлыштурушқа болатти. Мәшъәл кемиләргө йол көрситип қалмай, өзигө хас күзитиш пункти һәм болған. Әрәп тарихчилериниң йезишлирига қарығанда, мәшъәлниң иккинчи қәвитини, йәни сәkkiz қырлық мунарини, наһайити көп бронза һәйкәлчиләр безәп турған. Һәйкәлчиләрдин бири Қуяш қайси тәрәпкә өтсә, у шу тәрәпкә қараттекән. Башқа бир һәйкәлчә кечә-күндүз һәр saatta бир мәртә баң урган. Йәнә бир һәйкәлчә душмән кемиси йекинлишиватқанда һәрикәткә келип, деңизға ишарә қилған вә аваз чиқирип, хөвәр бәрген. Әлвәттө, бу hekайиләр мубалигидин хали өмәс, лекин шу нәрсә ениқки, Фаростики мәшъәл дунияда тәңдиши йоқ, йеганә иншаәт болған. Заманлар өтүши билән, нава вә тохталсиз шамаллар мәшъәлгә өз тәсирини йәткүзди. 14-әсирдики зилзилә нәтижисидә мәшъәл пүтүнләй вәйран болди. Бизгиче мәшъәлниң пәкәт һулила йетип кәлгән, халас.

(Интернет торидин)

2-тапшуруқ. Төвәндикі сөзләрни лугәт дәптиригө йезиңлар.

Тил байлиғицларни ашуруңлар

Йеганә – ялгуз, бирдин-бир.

Йұксөк – жуқури.

Қәср – һәшемәтлик сарай.

Хәрсәң – гранит.

3-тапшуруқ. Соалларға жавап беріңлар.

- а) Искәндәр мәшъили қәйәргә орнитилған еди?
- ә) Бу мәшъәлниң хизмети немидин ибарәт болған?
- б) Мәшъәлниң вәйран болуш сәвәвини ейтип беріңлар.

4-тапшуруқ. Мәтіндін пайдилиніп, төвөндікі сөз бирикмилири билəн жұмлə ойлап йезиңдер.

Нил дәрияси, Искәндəр шəһири, деңиз саһили, гүлхан əлəңгиси, дүнияда тəндиши յоқ иншаəт, гранит үстүнлəр, тохталсиз шамаллар.

8 – 9-дәрислəр. ХУЛАСӘ ДƏРИСЛӘР. АЛӘМНИҢ СӘККИЗИНЧИ МƏЖҰЗИСИ

1-тапшуруқ. Оқуңдар.

Дүнияниң йеттə «мəжұзиси»ниң һəрбіриниң тəғдири мана шундақ болди: Мисир еһрамлиридин башқа һəммə һəйкəл вə иншаəтлəр յоқилип кетти. Лекин улар һəкқидики хатирə тарихий мəнбəлəрдə яшап кəлмəктə. Улардин кейин – əң қедимий дəвирдин башлап һазирға қədər – инсан қоли билəн яритилған, гөзəллиги билəн һəммини һəйрəткə салғучи һəрқандак əҗайип сənъет дурданисини дүнияниң сәккизинчи «мəжұзиси» дəп аташ қедимдин қалған.

Дəрhəқиқəт, юнанлар дүнияниң йеттə «мəжұзиси»ни бəлгүлигəн дəвирдин бу ян йəр йүзидə «мəжұзə» дəп атиса болидиган наhайити кəп ядикарлықтар бəрпа қилинди.

2-тапшуруқ. Соалларға жəавап беріңдар.

- а) Дүнияниң сәккизинчи мəжұзиси дəп немини ейтиду?
- ә) Дүнияниң сәккизинчи мəжұзиси дəп саналған иншаəтлəрниң биригə реферат тəйярлаңдар.

СӨНБӘТ

3-тапшуруқ. Соалларға жəавап беріңдар.

1. Тилимизда йеңидин пейда болған сөзлəр қандак атилиду?
2. Сөзлəр немə сəвəptin конирайду?
3. Тарихий сөзлəр билəн архаизмларниң пəрқи немидə?
4. Диалектизмлар дегəн немə? Уларниң əhmiyitи барму?
5. Кəспий сөзлəр умумiýzluk қоллинилидиган сөзлəр қатарига кирəмdu?
6. «Табу» дегəн сөзниң мəнасини ейтип беріңдар.
7. Эвфемизм қайси тилдин елинған сөз? У қандак мəна билдүриду?
8. Дисфемизм дегəн немə?
9. Аддий сөз бирикмилири билəн қошма сөзлəр арисида қандак охшашлиқ вə пəриқləр бар? Мисаллар арқилик дəlliлəп беріңдар.

4-тапшурүк. Оқуцлар. Жұмлиләрдин конириган сөзлөрни тепип, уларни икки топқа бөлүп көчириңдер. Тирнақ ичигө архаизмларниң синонимдерини йезиңдер.

Тарихий сөздөр	Архаизмлар
Чорук	Нұт
...	...

1. Көргөн күнүңни унтума, көн чоруғуңни қурутма. 2. Нұт, кәтмән сепини тут. 3. Кишиниң ишиға сәританда қоли тоңупту. 4. Суга чиқтим балдақ селип мұрәмгә. (Қошақтін) 5. Учамға сицишқан бегир рәң гимнастёркіни, бешимға кепка, путумға шиблет кийип, мәктәпкә келишимгә, мени көргөн синипдашлар, һәйран болғандәк, маңа қарапла қелиши. (З.С.)

5-тапшурүк. Мәтингни оқуцлар. Конада сөздөрни ейтип беріңдер.

Көргөн күнүңни унтума, көн чоруғуңни қурутма

Аяз исимлиқ аддий бир чопан әқиғиллиқ вә һазиржаваплиги түпәйли хан вәзири дәрижисиге көтирилиди. У чопанлиқта кәчүргөн еғир күнлирини унтумаслиқ үчүн, чоруғини өз бөлмиси ишигиниң тәписиге есип қойған екән. Нәркетим унинға көзи чүшкөндә, өзиге өзи: «Аяз, көргөн күнүңни унтума, көн чоруғуңни қурутма», – дәп қояр екән.

Бу мақал биррә жуқури мәртвигө еришкән яки бейип кәткән шәхслөргө нисбәтән улар илгөрки әһвалини унтуп, гедийип кәткөндә вә башқыларни тәңситмәй қойғанда ейтилиди. «Көн чоруғуңни қурутма» дейилишигө сәвәп, өтмүштө хам теридин тикилгән чорук қағжираң, йерилип кәтмәслиги үчүн, вақит-вақти билән нәмләп турулған.

(«Декметнамә» китабидин)

6-тапшурүк. Жүкүридики мақалниң йөнө қандақ вариантирини билисиләр? Уларниң бирнәччиниң дәптириңдерге йезиңдер.

7-тапшурүк. Көчирип йезиңдер. Нәрбир қурдикі әң «қери» сөзниц астига бир сизиқ, әң «яш» сөзниц астига икки сизиқ сизиңдер. Конада сөздөрниң мәналирини дәрисликниң ахирида берилгән изаһлик лугәткә қарап биливельиңдер.

- 1) чорук, өтүк, батильон.
- 2) пәшмәт, жұга, куртка.
- 3) арифметика, несан, компьютер.
- 4) фотоаппарат, патефон, магнитофон.
- 5) ғожун, рюкзак, сумка.

8-тапшуруқ. Парчими оқуцлар.

Бовай бир балидин:

- Балам, өйүндө чақ барму? – дәп сориди.
- Чақ?! – деди Бөхтахун исимлиқ бала көзлирини чимчиқлитип. – Бар... Дадам базар күни резинка чақлиқ нарву сетивелип, гөлтөк нарвуни бузуветкөн. Чеки нойлида туриду. Уни неме қилила?

Бовай қақахлап күлүвётти.

- Ной, сөндин нарвунىң чекини сораватқиним йок, – деди у күлкисини тәсликтө тохтитип. – Жип егиридиган чақни сораватимен.
- Жип егиридиган чақ?! – бала бовайниң көзлиригө һәйранлиқ билән тикилди.
- Адаш, сөн билмәмсөн? – Розахун исимлиқ бала Бөхтахунни тәңситмиғөн әлпазда сөзләп көтти. – Жип егиридиган чақни мундақ чөгилөтсө, «гүй... гүй...» қилип аваз чиқириду. Уни барғу, мән Шорбағда чоңнамниң ейидә көргөн.

Абла Әхмәдий

9-тапшуруқ. Мәтингә аласынин, төвәндикі соалларга жарап беріңлар.

- а) Бала немишкә бовайниң сөзини чүшөнмиди?
- ә) Бовай балидин қандак чақ сориди?
- б) Жип егиридиган чақни көргиниңлар барму?
- в) Бүгүнки күндө бурунки заман нәрселирини қәйәрдин көрүшкә болиду?

10-тапшуруқ. Төвәндө берилгөн сөзлөрниң мәнасини ейтип беріңлар. Уларниң ичилики қайси сөзлөр силәргө тонуш?

Тәңнә, аштахта, супура, хемиртуруч, әпкәш, оғур.

11-тапшуруқ. Дәрисликтөң ахира берилилгөн изаһлық лугәттін бирнәччә кона сөзни көчирип йезиңлар. Уларниң мәналирини биливелиңлар.

12-тапшуруқ. Төвәндикі жәдвәлдин пайдилинин, қошма сөзлөрни аддий сөз бирикмелиридин қандак пәрик қилишқа болидиганлигини ейтип беріңлар.

Аддий сөз бирикмелири	Қошма сөзләр
Охашлиги	
1. Бир яки униңдин көп сөздин тәркип тапиду.	
2. Тәркивидикі сөзлөр беләк йезилиду.	
Пәрки	

<p>1. Тәркивидики һәрбир сөз өзлиниң лексикилиқ мәналирини сақлайды.</p> <p>Мәсилән: <i>дәрәк йопурмиги</i>.</p>	<p>1 Икки яки үч сөздин тәркип тапсыму, бир сөз сүптиде қобул қилиниду, бирла асасий мәнаға етә, бир нәрсини, бир чүшәнчини ипадиләйду.</p>
<p>2. Компонентлириниң арисида синтаксислик мұнасивет бар, бир сөз иккінчисиге бекіниду, йәни бекіндилиқ бағлиништа келиду.</p>	<p>2. Компонентлириниң арисида аддий синтаксислик мұнасивет болмайды.</p>
<p>3. Тәркивидики һәрбир сөз өз алдига жүмлә бөлөклириның хизметини атқуриду.</p>	<p>3. Аддий сөз сүптиде мәлум бир жүмлә бөлигиниң хизметини атқуриду.</p>
<p>4. Компонентлири арисиға қошумчә яки сөzlərni қистуруш мүмкін. Мәсилән:</p> <p><i>Дәрәк йопурмиги</i>.</p> <p><i>Дәрәкниң йопурмиги</i>.</p> <p><i>Дәрәкниң саргайған йопурмиги</i>.</p>	<p>4. Компонентлири арисиға қошумчә яки сөzlərni қистурушқа болмайды.</p>

13-тапшуруқ. Төвәндикі сөzlərni икki топқa бөлүп йезиңлар.

Үлгө:

Аддий сөз бирикмилири	Қошма сөzlər
қизил яғлиқ	қизил өңгөч
...	...

Қизил өңгөч, қизил яғлиқ, сериқ қүшқач, сериқ қүйruk, сериқ чач, сериқ қәләм, сериқ май, баш пияз, аччиқ пияз, чиш дохтури, оғри чиш, гүжек чиш, ешек қурути, қол иши, қол һарву, қол saat, қолтуқ таяқ, көк сүт, көк пәрдә, көк йөтәл, көк кейнек, лойла кокат, йерим кечө, су май, петир нан, юмшак нан, жирис нан.

«Дунияниң йәттә мәжүзиси» мавзусиға Б-Б-Б сизмисини толтуруңлар.

Немини билимән?	Немини билишни халаймән?	Немини билдим?
--------------------	-----------------------------	-------------------

IV БӨЛҮМ. АСТАНА – МӘДӘНИЙӘТ ВӘ СӘНЬЕТ ОРДИСИ

- Диалектлар
- Көспий сөзләр
- Табу
- Хуласә дәрис

V БӨЛҮМ. ТАРИХИЙ ШӘХСЛӘР

- Алмашларниң исим орнида қоллинилиши
- Алмашларниң сүпәт орнида қоллинилиши
- Алмашларниң жұмлидикі хизмети
- Хуласә дәрис

IV БӨЛҮМ. АСТАНА – МӘДӘНИЙӘТ ВӘ СӘНЬЕТ ОРДИСИ

1 – 2-дәрисләр. ЙЕҢІ ПӘЙТӘХТ

1-тапшуруқ. Мәтінни оқуп, тәhlил қилиңдер.

Яша, яшна, гөзөл Астана!

1997-жили Қазақстан пайтәхтиң көчирилиши алғанда бир сәясий һәм тарихий әһмийәткә егө вақиә болди. Пайтәхтни көчириш – қазақ хәлқиниң дөләтчиліги тәрәққиятидикі йеңі дәвир болғачқа, бу муним ишқа алдин-ала жүддий тәйярлиқтар көрүлди. Дөләт рәhbiriиниң тапшуруғыға бенаөн, 1994-жилдин башлап Қазақстан территориясынде болғуси пайтәхтиң орнини ениқлаш мәкситидә изчил һәм чоңкур тәтқиқатлар жүргүзүлди. Чүнки пайтәхт статусини алидиган шәһәр 32 шәрткә жавап бериши керек еди. Уларниң ичидә әң мунимлири – ижтимай-ихтисадий көрсөткүчләр, климат, ландшафт, сейсмикилиқ шаралылар, қоршиған муһит, инженерлиқ һәм транспортлуқ инфрақурулум истиқбали, коммуникация, қурулуш комплекси, әмгек ресурслари вә наказилар. Бу шәртләргө Қазақстан шәһәрлири ичидин Ақмола (назиркі Астана) мувапиқ дәп тепилди.

Дәрhal қолға елинип, бәк чапсан сүръеттө жүргүзүлгөн қурулуш ишлири йәрлик ахалинила әмәс, пұтқұл қазақстанлиқтарни, һәтта чәт әлликләрни һәйран қалдурди. Шәһәр қияппитини өзгәртиш лайиһисидә беваситө Президентниң пикир-тәклиплири инаветкә елинди. Бир-биридин кәсқин пәриқлинидиган өҗайип гөзөл вә һәшәмәтлик бена-имарәтләр кәйни-кәйнидин қәд көтирип, шәһәр аз вақитниң ичидила европилик стандарт шәклигө егө болди. Өйнө шундақ мисли көрүлмігөн тәрәққият жәриянида Астана дүниядики әң есил шәһәрлөр сепидин орун елип, елилизниң миллий брендіга айланды.

2-тапшуруқ. Пайтәхт статусини алидиган шәһәр қандак шәртләргө жавап бериши керек? Мәтингө аласалинип, жавап беріңдер. Жағавиңдарни кластер усули арқылы йөзиндер.

3-тапшуруқ. Мәтін бойичә инчикә вә қелин соалларни түзүңдер.

инчикә соаллар	қелин соаллар

4-тапшуруқ. Астана сөзигө синквейн түзүллар.

ДИАЛЕКТИЗМЛАР

Мәлум нағийә даирисидила қоллинилип, умумий хәлиққа бирдәк чүшинишлик болмуган әдәбий тилға хас өмөс сөzlər диалектизмлар дәп атилиду.

Мәсилән: *күлгәш* (*шола*), *тәлпәк* (*тұмақ*), *ðөңгәй* (*ðұмбә*), *көжүм* (*ават*), *егизман* (*жавгай*), *орунжა* (*пайтима*), *саңқар* (*сар*), *сүрцүк* (*пада*).

Диалектлар лугәт тәркивиниң муһим бир қисми болуп санылди. Диалект билән әдәбий тил бир-бири билән өмбәрчес бағылғы. Улар бир-бiriниң қатарини толуқлан, бейитип келиди.

Бәдии әсәрләрдә диалектизмлар өзгә нутукниң аләнидиликлирини йәткүзүп бериш мәхситидә қоллинилиди. Көп учришидиган диалект сөzlər изәнлик вә тәржимә лугәтләргө киргүзүлгөн. У сөzlər лугәтләрдә *диал.* деген ениқлима билән берилди.

5-тапшуруқ. Қошақларни оқуңдар. Диалектизмларни тепеп, уларниң әдәбий тилдике вариантилерини үлгә асасида йезиңдар.

Үлгө: *саң – чаң*, ...

1. Мән Қәшкәрдин чиққили,
Тәшәк селип ятқан йоқ.
2. Қара сачиңни дәй,
Сайә салсун йолумға.
3. Сениң қоландыки кәптәр
Мениң қоламға әгийду.
4. Там төпсисигә чиқивапсән,
Йәр төвинигө қайлап.

(*Қошақлардин*)

6-тапшуруқ. Төвәндә *диалект* сөzlər билән умумлексыкига айт сөzlər иккى топқа бөлүнүп берилгөн. Қайси топтыки сөzlər диалектизмларга ятиду? Жағаваңдарни дәлилләп беріңдар. Уларни үлгә бойичә йезиңдар.

Үлгө: *басқуч* (*шота*), ...

1. Басқуч, япқа, әртәк, әрин, босуқ, бө, сүгүртма, қерин яғлиқ, чайқақ, азнимақ, сијақ.
2. Шота, кишимәк, үстәлниң тартмиси, тувақ, калпук, дө, сизик, долқун, некайә, босуға, бәдүр яғлиқ.

7-тапшурұқ. Соалларға жағап беріңдер.

- а) Өзәңдар туридиган жайға хас қандақ диалект сөzlərni biliсisiləр?
- ә) Диалект сөzлиrinиң əhmiyiti barmu? Улар тилимизда керек сөzlərму?
- б) Диалект сөzlər бədiiy ədəbiyattha nemə учүн қолliniliду?

8-тапшурұқ. Диалектизмлар бойичә «Б-Б-Б» – (билимəн, билишни халаймəн, билдим) жədviliini tolтуруңдар.

Билимəн	Билишни халаймəн	Билдим

3 – 4-дәрислəр. АСТАНА – ПӘХРИМ МЕНИң

1-тапшурұқ. Мәтингни раван оқуңдар.

Астана – яшнаватқан яш пайтəхт

Дөлитимизниң баш шəнири Астана жилдин-жилға яширип-яшнап, хәлиқара əhmiyiti бар чоң-чоң учришишлар өтидиган мərkəzgə айланды. Дуния жамаəтчилиги Астана арқылы Қазақстанни тонуп-билидиган болди. Әйнə шу дуния елимизинң течлиққа, бирлик-иттипаклиққа, ихтисадий тəрəкқиятқа дадил қəдəм бесиватқан-лигиниң гувачиси болуп кəlməктə.

Пүткүл қазақстанлиқларниң пəхригə айланған Астана бүгүн сəясий-ихтисадий қараплар қобул қилинидиган баш шəhər болуши билən биллə, кəзниң гəhiрини йəйдиган гəзəллиги билən пəриқлəнгən һалда, жиллар өткənsiри техникалық яширип-гуллиниватқан дуниядикі əң яш пайтəхт супитидə етирап қилинмақта. Һəр жили, һəтта һəр айда йецидин ишқа қошулуватқан ижтимаий-ихтисадий вə мədəний саһаларға молжаланған объектлар, кəп қəvətлик түрушлук өйлəр билən мədəнийəт очақлири дуниявий мемарчилиқ усулиниң ярқын үлгiliри билəн селиниватқанлиғиму диккəткə сазавəрдур.

2-тапшуруқ. Мәтингө асаслинип, жұп билөн қелин вә инчикә соалларни тәйярланылар.

3-тапшуруқ. «Көзниц геңирини йәйдиган гөзәллиги билән» деген ибариның қандай чүшинисиләр? Мошу ибариғе мәннадаш сөзләрни төпип йезиңдер.

4-тапшуруқ. Мақалларниң давамини чиқирип, көчирип йезиңдер. *Елин-ниң* дегендеген сезни сез тәркиви бойичә тәhlил қилиңдер.

Йери байниң ... .

Йәр – ... .

Өз елиңниң ненини йә, кечө-күндүз ... .

Адәм, вәтән – әлдә яхши, аққуш – ... .

Әлгө қайтмақ әйип ... .

Ана жутуң аман болса, ...

Әл аман – ... .

Кәспий сөзләр

Нәрхил кәспиләргә айт аталғуларни билдүридиган сөзләр кәспий сөзләр дәп атилиду.

Кәспий сөзләргө хас алғындылықтар

1. Коллинилиш даириси кәң әмәс.
2. Көпчиликке бирдәк чүшинишлик болмайду.
3. Бир аталғу иккі, бәзидә үч саһаға ортақ болуп келиши мүмкін.

5-тапшуруқ. Кәспий сөзләр қанчә топқа бөлүніду? Соалға төвәндиктердин пайдилинип жарап беріңдер.

1. Пән-техника аталғулири

Пән-техника аталғулирига түрлүк пәнлөргө вә һәрхил техникилық нәрсилөргө мұнасиветлик сөзлөр кириду.

Пән-техника аталғулири	Мисаллар
Математика	<i>Қошуш, елиш, бөлцш, көпәйтиси, тәңлимә, кесиндә, тик сизиқ.</i>
Әдебиятшұнаслиқ	<i>Қошақ, некайә, повесть, роман, шеир, ижабий қәдіриман, сюжет.</i>
Тилшұнаслиқ	<i>Фонетика, грамматика, сөз, томур, қошум-ча, морфология, синтаксис.</i>
География	<i>Арал, меридаан, құтуп, деңиз, қолтуқ, bogуз.</i>
Астрономия	<i>Марс, Ай, Йәр, Чолпан, Құнниң тұтулуши.</i>
Техникилық аталғулар	<i>Чақ, мотор, машина, трактор, руль, радиатор.</i>
Деканчилиқ	<i>Соқа, сапан, уруқ селиш, гәжгә сүйи, хаман тепиш, чөнәк тартиш.</i>

6-тапшурұқ. Мәтінни оқуылар. Көспий сөзлөрни ениқлап, уларниң қайси кәсипкө айт екөнлигини ейтип беріңдер.

Йәр найдисаң, күз найда, күз найдимисаң, йұз найда

Йәрни асасий ишлөш – күзги шүдигөрлөш – баһарда найдалғинидин, бирқанчә өвзәлликлөргө егө. Күзги шүдигөрниң асасий өвзәлликлири шуниндін ибарәтки, бу усулни қолланғанда, өсүмлүк қалдуқлири, мәһәллий вә минерал оғутлар топрақниң қоңқур қатлымыра яхши көмүлиду, кесөллик тарқатқучи һашарәтлөр қирилип пүтиду, қиши да-вамида атмосфера йегинлири вә қишилік сугириш несавиға топрақта көп миқдарда нәм топлиниду, шундақла топрақниң физикилық хусусийәтлири яхшилиниду. Күзги шүдигөр қоллинилған йәрлөрдө һәр гектарниң hosулдарлығи баһарда найдалғинига қариганда 3 центнердин 6 центнергічә жуқури болиду.

3. Тұрсынхожаев

7-тапшурұқ. Келәчектә қандақ кәсип егиси болушни халайсиләр? Мошу мавзуга мәтін түзүп, дәптириңдерге йезиңдер. Мәтіндә қандақ аталғуларни пайдиландыңдар? Уларниң астиға сизиңдер.

8-тапшыруқ. Төвөндә берилгөн сөзлөрни оқуңдар. Тилшұнасلىқ вә әдебият-шұнасلىққа айт аталғуларни ениқлап, уларни айрим-айрим көчириңдар.

Роман, турақ, сөз түркүмлири, поэма, елипбә, қапийә, орфография, лексика, қошумчә, повесть, мисра, hekайә, созук тавушлар, сұпәт, морфология, насыр, һәрип, шеир, дастан, чөчәк, исим, пейл, ривайәт, өзек.

9-тапшыруқ. Мәтінни оқуңдар. Униңда қандак аталғулар орун алған? «Жәһілнің саламәтликкә зийини» һәққидә топлар ара пикир алмаштуруңдар.

Жәһіл – дүшмән, әқил – дост

Ата-бовилиримиз өзлириниң бир түркүм мақаллирида жәһіл, ғәзәп, ғәм-қайғы саламәтликниң дүшмини екәнligини уқтурған вә кишиләргө бенүдә ғәзәппәнмәсликни тәвсийә әткөн. Хәлиқниң бу хусусидики қарашлирини илмий медицина аллиқачан толук тәстиқлигөн, чтоңкур испатлиған.

XVIII өсирдә прусс врачи X. Гефаланд шундақ язған еди: «Наятни қисқартқучи тәсирләр арисида қорқуш, ғәм, мәйүслүк, зерикіш, роңий чүшкүнлүк, һәсәт, ғәзәп, нәпрәт асасий орун тутиду». Мәшхүр рус алими Ш. Мечников қаттық ғәзәплиниш көпинчә томурларниң йерилип кетишигө, қәнт кесөллиги вә катаракта кесөллигиниң қозғилишиға елип келидиганлигини тәқитлигөн.

(«Некмәтнамә» китабидин)

10-тапшыруқ. Мәтіндин пайдилинин, төвөндіки кластерни толуктуруңдар.

11-тапшурук. Жәнил һәккідә йәнә қандак мақалларни билисиләр? Төвөндө берилгөн мақалларни оқуылар вә давамлаштуруп йезиңдер.

1. Орунсиз ғәзәп – өзәңгә азап.
2. Фәзәп билән қайниған қан зәрәр билән тиниду.
3. Бүгүнки жәһиленни әтигә қой, бүгүнки ишни әтигә қойма.
4. Мәрт – күрәштә, дост – тәшвиштә, дана ғәзәптә синилар.
5. Жәһиленни кечиктүргөн – утар, ишни кечиктүргөн – утқузар.
6. ...

12-тапшурук. Шеирдин елинган парчини ниссиятлиқ оқуылар.

Сучи

Ухлар кек асман, ухлар Ана йәр,
Пәкәт күмүч ай нурин чачиду.
Кәтмән көтәргөн сучи деханлар,
Шаңниң бешидин туған ачиуды.

И. Бәхтия

13-тапшурук. Шеирдики қениң қара һәрипләр билән көрситилгөн сөзләр кәспий аталгуларниң қайси топига ятиду? Уларниң мәналирини дәрислиktиki изаһиلىқ лугәттін қарап, ейтеп беріңдер. Бу сөзләрни жүмлә ичидө көлтүрүп йезиңдер.

5 – 6-дәрисләр. МӘДӘНИЙӘТ ВӘ СӘНЬЕТ ОЧИҒИ

Астана күни

1-тапшурук. Мәтингниң асасий пикирни ениқланылар. Мәтинг беләклириде ейтилған пикирни өз сөзүнләр билән баян қилиңдер.

Бүгүн елимиз аһалиси тақәтсизлик билән күтидиган байрам – Астана күни. Бу қетимму Астанада, униң туғулған күни һарписида, заманивий үлгидики бирнәччә имарәт қәд көтирип, шәһәрниң қияпитиге йеңичә түс бәрди. Шуларниң бири – «Қобыз сарайы» концерт зали. Бу зал сәнъәтхумар амминиң сейүмлүк дәрганиға айлинидиганлиги ениң. Чүнки бу мәдәний очақ қазақниң миллий-фольклорлук музыкасини тәшвиқ қилиш вә чәтәллек туристларни көпләп жәлип қилиш мәхситидө селинған. Концерт залиниң бир аләнидилеги – бу йәрдә акустикилиқ тәләпләрниң барлығы сақланған. Сәһнидө ейтилған нахша тамашибинларға аваз күчәйтиш өсваплирисизла өз әйни бойичә йетиду.

Имареттө концерт залидин бөлөк 125 орунлук 79 мейманхана номери, 170 орунлук ресторан, 80 орунлук кафе, фитнес мәркизи бар. Бир сөз билөн ейтқанда, «Қобыз сарайы» мәркизи бүгүнки заманниң барлық тәләплиригө толуқ жарап бериду.

Астанада селиннатқан Классикилық опера вә балет театриниму йенидин қада көтиратқан алайыда мәдәний объектлар қатарыға ятқу-зушқа болиду. Қурулуш 2017-жили декабрьда пайдилинишқа берилди. Бу имареттүү мемарчылық сөнъитиниң өжайип үлгилирини қоллиниш арқылы селинмаңта. Пайтәхттө мундақ театрниң селиниши Астана аналиси үчүн муним вақиә болди.

2-тапшуруқ. Мәтинг мәммұнны бойичә төвәндик соалларға жарап берилділар.

- а) Астана күнини қачан нишанлаймиз?
- ә) «Қобыз сарайы» концерт зали һәккідә немә билисиләр? Берип көргөнлөр барму? Өз пикриңлар билөн бөлүшүнлар.
- б) Алмута шәһиридики театр вә концерт заллари һәккідә немә билисиләр? Бирөр театр вә концерт зали һәккідә ейтеп берилділар.

3-тапшуруқ. Астана күни һарписида достуңларға тәбрикнамә йезиңлар.

2. Қолһүнәрвәнчилик аталғулири

Хәлқымиз қедимий заманлардин тартип һәрхил қолһүнәрвәнчилик кәсиплири билөн шүгүллинип көлгөн. Қолһүнәрвәнчилик аталғулири кәспий сөzlөр ичидә чоң орунни егиләйдү. Бу аталғуларга қолһүнәрвәнчилик кәспигө мунасивәтлик сөzlөр кириду. Мәсилән:

Қолһүнәрвәнчилик кәсиплири	Қолһүнәрвәнчилик аталғулири
Моздузчилик	<i>Башлиқ, апқұт, бегиз, бурәндә, дәрәпшә, мәсә, паңна.</i>
Яғашчилик	<i>Кәкә, рәндиләш, рәндә селиш, һәрә, һәридәш.</i>
Тамчилик	<i>Өндүва, там соқуш, қара сугақ, құм сугақ, хишиң қуюш, тәкчә.</i>
Тұмақчилик	<i>Ақ тұмақ, көрпә құлақча, бабур құлақча, тұлқә тұмақ.</i>
Төмүрчилик	<i>Базған, сәндәл, тавлаш, сугириш, базғанлаш.</i>

3. Диний аталғулар

Уйгур тилидикى диний аталғуларга аласөн ислам динига мунасибеттүүлүк сөзлөр кириду. Диний аталғуларниң көп қисми мәденийитимизгө, урп-адитимизгө сицип көткөнликтин, бу аталғуларниң мәлум қисмини барлық хөлқимиз адәттики сөзлөр сүпидиң қоллиниду. Мәсилән: *роза тутмақ, иман ейтмақ, сәдиқә бәрмәк, зәкат бәрмәк, жәннәт, дин, на-маз, имам, ислам.*

4-тапшурук. Окуңлар. Мәтингө қандақ көсип тогрисида сөз болуватиду?
Шу көсипкө айт аталғуларни ениқлап, йезиңлар.

Уйгурларниң шайи-әтләсчилиги

Шайи-әтләс уйгурлар арисидила өмөс, чөт әлләрдиму мәшһүр. Хотән әйнә шу дунияга мәшһүр шайи-әтләслөрниң макани. Хотәндө йөнө әтләстин башқа бәкәсөм, шайи қатарлиқтарму тоқулиди. Әтләс тоқушта хам әшия қилинидиган мәшүт (ипек) пилә гозисидин пишшиқлап ишлиниду. Хотәндө пиличилик тәрәккүй әткән болғачқа, бу йәрниң пилә гозиси носули аланидө орунда туриду.

Әтләсни уйгур-өзбек аяллиринин һәммиси яхши көриду. Әтләс Оттура Азиядикى биркәнчө дөлөттө, болупмұ Өзбекстанда, көң таралған.

Әтләс аласлиқ: қара әтләс, қызил әтләс, сирлиқ әтләс, зәйтунә әтләс, йешил әтләс қатарлиқ түрләргө бөлүниду. Әтләсниң гүллири тоқулуш жәриянида бир-бирләп шәкиллиниду.

Хотәнниң көплигөн наһийә вә шәһәрлириде әтләс тоқулиди. Қол билән тоқулған әтләс машининда тоқулған әтләскә қариганда көркөм, сүпәтлик. У қоли гүл уста, һүнәрвәнлөрниң әнъәнивий әтләсчилик қаидилири бойичө әстаидиллиқ билән тоқулғанлиги үчүн, наһайити әтиварлик.

(«Тарым гүнчилири» журналидин)

5-тапшурук. Соалларга жавап беріңлар.

- а) «Қоли гүл» деген ибарини қандақ чүшинисиләр?
- ә) Һүнәрвәнчилик билән шүгүллининп келиватқан кишиләрдин кимләрни билисиләр? Улар тогрисида қисқичә мәтин түзүңлар.

Меңманды – дунияның опера және балет чөлпашы

6-тапшыруқ. Мәтингин оқуп, һәрбир абзац мәзмунини өз сөзүңдер билән йөткүзүп беріңдер.

Астанада һәр жили «Опералия» хөлиқара музыкалық фестивали Қазақстан Жүмһурийити Мәдәният әхбарат министрлігінинде уюштуруши билән өтінеді. Алий классика сәнъитиниң «Опералия» фестивалини 2005-жылдан башлап, Астана күни нарписида өткүзүш әнъенинде айланған.

«Опералия» фестивали түпәйли Астана тургунлири билән шәһәр меңмандыры һәр жили дунияның илгар театрындықи балетниң көрнеклик солистири билән тонулған опера нахшичилериниң сәнъитини тамаша қылыш мүмкінчилігінде егем болмақта. «Қазақстан» мәркизий концерт залида Италияның көрнеклик опера нахшичилері Джузеппе Варано билән Сильвия Далла Бенетта Джузеппе Вердиниң «Трубадур» оперисини қойды.

Тенор авазлиқ Джузеппе Варано 16 йешидин башлап соң сәһнинге чиқып, нахша ейтқан. «Бұғұнки күнгө қәдәр дунияның талай йери-ни арилиғанмән, бирақ Астанадәк аз вақит ичиде қәд көтөргөн гөзөл шәһәрни бириңчи қетим көрүватымән», деди у аммивий әхбарат васитишири билән ижра қилидиган лириқи әсәрлерін сопрано авазлиқ Сильвия Бенетта өз репертуарини қазақниң опериши әсәрлері билән бейитишни көңлигінде пүкүп қойды. Шундақла «Опералия» концертінде исми дунияға мәлум британлиқ Роберто Маркес билән Арионель Варгас, АҚШтын кәлгендеген Дерек Данн, Мария Ковроски, японлық Хуан Кайя, Шига Якуе билән россиялық Екатерина Крысанова, Владислав Лантратов және енимизниң миллий вә балет театридин Мадинә Беспаева билән Рустем Сейитбеков охшаш атақтық артистлар қатнашты.

7-тапшыруқ.

- а) Мәтингин музыкашунаслиқ илмиңе бағыларни төпнелар, лугөтни пайдишинип, уларниң мәнасини ейтеп беріңдер.
- ә) Абай намидики Опера және балет театри һәққидә неме билисиләр?
- б) Опера чөлпашы һәққидә ейтеп беріңдер.
- в) Үйгур халқының қандай опериширини билисиләр? Уларниң муәллипи ким?

7 – 8-дәрисләр. ТАРИХ СӘҢИПЛИРИНИ ВАРАҚЛИГАНДА

1-тапшурұқ. Мәтінни дикқат қилип оқуп чиқыңдар.

Астана жилнамиси

Шəhəр 1830-жили селинишқа башлиған. Униң асасини салғучи – полковник Федор Шубин. 1862-жили шəhəр «Ақмола» деген нам али-ду. 1962-жили болса, Целиноград дәп өзгөртилиди. 1992-жили шəhəр йəнə əzininiң тарихий нами – Ақмола дәп аталди. 1997-жили Қазақстан Жүмһурийитинин Президенти Нұрсултан Назарбаевниң Пәрмани билəн дөлəт пайтəхтини Алмутидин Ақмолага көчириш қарап қилинди.

1998-жили 6-майда йеңи пайтəхтниң нами Астана дәп өзгөртилди. 1998-жили 10-июльда Қазақстанниң йеңи пайтəхти – Астананы хəлиқара тонуштуруш тəнтəниси өтти.

1998-жили ЮНЕСКОның қарагы бойичə Астана шəhiригə «Течлик шəhiри» деген алий атақ берилip, медаль тапшурулди. Бу атақ қисқа вақыт ичидə иjətimaiy-ixtisadıy, сəясiy və mədənii tərəqküyittə choң утуқларға йəткən, millətələrara dostluqni təminligən дунияники əç яш шəhərləргə beriliidi. Бразилиядə өткən конкурста Астана барлық kərsətkүчлəр бойичə дунияниң 12 шəhiridin ғалип чиқти.

Астананиң дунияда 20 қериндаш шəhiри бар.

2-тапшурұқ. Топ билəн тəvəndiki Астана жилнамисини толтуруңдар.

3-тапшурук. Оқуцлар.

Шәһәрниң диққатқа сазавәр жайлири:

Фонтанлиқ йешил бульвар – Астана мәркизидики йеци коча.
Ақ-Орда – Қазақстан Жұмһурийити Президентиниң резиденцияси.
Бәйтерек – Астананиң баш рәмзи.
Мустәқиллик сарийи – дәләтлик рәсмий чарә-тәдбирлөрни, форумларни, мәжлисләрни, қурултайларни өткүзүш орни.
Течлик вә разимәнлик сарийи – дуниявий вә әнъәнивий динлар лидерлириниң қурултийини өткүзүшкә бегишиланған бена.
Хан-шатыр – Астананиң әң өң дәм елиш-оюн мәркизи.
«Нур-Астана» мәсжиди.

ТАБУ

Бәзибир иш-хәрикәт, сөз яки буюмниң мәнъий етилиши табу дәп атилиду.

Табу сези капитан Кукниң Полинезиягә қилған сәяхәтлири нәтижисидә дәсләп инглиз тилида пәйда болған вә Тонга папуаслириниң тилида «мәнъий қилинған» дегенд мәнани билдүриду. Бу аталғу мәнъий қилинған нәрсиләрни (таам, орун-жай яки бирәр иш-хәрикәт вә б.) ипадиләйду.

4-тапшурук. Мәтинни оқуцлар. Сөзләрни мәнъий қилиш сәвәплирини чушәндүрүңлар.

Табу һәккүдә

Табу өслидә этнографиялык уқум билән бағлининшилиқ. Кона әпсанивий ишәнчиләр бойичә намини удул ейтишқа мәнъий қилинған сөзләр тил билимидә табу дәп атилиду. Мундақ мәнъий қилинған сөзләр дуния йұзидики хәлиқләрниң көпчилигидә учришиду. Бу адәт, асасен, түркій хәлиқләрниң, униң ичидә қазақ хәлқиниң турмушыда көп тарифан.

Табуниң түрлери:

1. Қазақ хәлқиниң кона урп-адити бойичә келин болуп чүшкән қиз ериниң түкқанлирини өз исми билән атимайдиган болған. Мәсилән: *чырайлигим, кәнжә бала, қара көз, ата, қейинана, қейин ака* вә ш.о.
2. Қазақ тилидике табуниң йәнә бир түри тәбиәт нағисилиригө, жиртқүч наиванлар билән хәвплик жәниварларға, түрлүк ағриқларға

бағлинишлиқ қелиплашқан. Мәсилән: «адәмгө зийини тегиду» деген ишәнчә бойичә чақмақни «йешіл» дәп атайдыған болған. Чечәк ағригиниң етини атисақ, «жуқиду» деген ишәнчә билән уни «әвлия», «мәһман» дәп өзгічә атиған. Бәрини «бәрә» дәп атисақ, аңлап қелип, «мелимизға чепи-лиду» дәп қорқуп, уни «иштқүш», «қара құлақ» дәп ататти. Иланниму «илан» десәк, келип чақиду дәп, уни «түгмә», «қамча», «узун құрут» дәп ейтқұзған.

Огри алған, йоқалған мални оғриланғы десәк, «тамамән тепилмай қе-лиши мүмкін», деген ишәнчә билән «қоллук болды» дәп ейтицлар деген.

«Мал согулуп пүтти» дегенниң орниға «мал бейиди», жиғилған адәмләр «кетәйлүк», «қайтайлүк» дегенниң орниға «көпийәйли» дәп ейтишни адәткә айландурған.

(kazaksha.info)

5-тапшуруқ. Оқуцлар. Мәнъий қилинған йәнә қандақ нәрсиләрни били- силәр? Ейтип беріңдер.

1. Иңеккә таянма. Немә қиласынни билмәй, муңға петип, зарланған адәм иңигігә тайинип олтириду.
2. Аяқ кийимни баш тәрәпкә қоюшқа болмайду. Дүшминиң баштын ашиду.
3. Кирниң сүйини аяқ астиға тәкмә. Яманлиқниң һәммиси кирниң сүйи билән кетиду.
4. Отқа түкиришкә вә отни су билән өчиришкә болмайду. Йенип турған яхшилиқни, бәхитни сөндүрисөн.
5. Отни чечишиңқа, атлашқа вә дәссәшкә болмайду – аилиниң бәрикити кетиду.
6. Аққуни атма.
7. Құшларниң угисини бузма, тухумини чақма.
8. Құн чиққандын кейин ухлима. Зогал вақтида ухлашқа болмайду. Ағриқ адәммү зогалда бешини көтирип олтириду.
9. Көчтө, зогалда өйдин күл чиқиришқа болмайду.
10. Күл төкүлгөн йәрни дәссәшкә болмайду.

6-тапшуруқ. «Табу» мавзуси бойичә тәвәндикі Б-Б-Б сизмисини толтуруңдар.

Билимән	Билишни халаймән	Билдім

9 – 10-дәрисләр.

«Атамекен» Қазақстан хәритиси

1-тапшуруқ. Мәтинге оқуылар.

Дунияда территориясиниң мәйдани бойичә 9-орунда туридиган Қазақстанни бир saat ичидө айлинип чиқиши мүмкінмү?! Өлвөттә, яқ. Бирақ халигучилар үчүн ундақ мүмкінчилик бар – мәлум бир вақитқа Гулливер болуш керек вә пүткүл Қазақстанни өз алиқинициздә көрушініз мүмкін. Униң үчүн Астанадықи көрнәклик мемарлар билән дизайнерларниң лайиниси бойичә құрулған «Атамекен» Қазақстан хәритиси этномемориал комплексини зиярәт қилиш лазим.

Парк 2001-жили 8-сентябрьда Президент Нұрсултан Назарбаевниң тәшəббуси билән ечилған еди. Мундақ усул арқылық дөләтләр билән хәлиқләрниң вә шəһəрләрниң тарихини көрсетиш нурғунлиған әлләрдө аммиаплиққа егө: Австрия, Бельгия, Бүйүк Британия, Германия, Швейцария шулар жүмлесидин. Ейтиш керекки, дунияда мундақ 17 комплекс бар.

1,7 гектар йәрдә, йөни икки футбол мәйданига баравәр территориядә, Қызылқұмниң пахта вә гүрүч кәйзилири, қери Бурабай, Течлиқ пирамидиси, Алитағниң долқунлап ақидиган дәриялири, Қарағандиниң көмүри вә Каспийниң нефтини көрүшкә болиду. Шундақла комплексқа елиминиң 15 вилайити билән Астана вә Алмута шəһəрлириму орунлашқан. Қисқиси, бу йәрдә елиминиң тәбиити билән ландшафти, мемарчиліги билән транспортлуқ тармақлири толуғи билән өз ипадиси-ни тапқан. Паркниң оттурисида байрамларни, митингларни вә башқыму аммивий чаре-тәдбиrlәрни еткүзүшкә бегишланған мәйданчә бар. Униңда орунлашқан дуканлардин өмөлий сөнъет мәнірлириниң қолидин чиқкан мәңсулатларни, шундақла Қазақстанниң һөрхил регионлиридин көлтүрүлгөн сувенирларни сетивелишқа болиду.

(«Үйгүр авази» гезитидин)

2-тапшуруқ. Дунияда территориясиниң мәйдани бойичә 9-орунда туридиган Қазақстанни бир saat ичидө қандақ айлинип чиқиши мүмкін? Мәтинге аласалинип жарап бериллар.

3-тапшурук. Сұрағ бойичә мәтін түзүллар.

4-тапшурук. «Кимниң гожұні егір» оюни. Топлар бойичә төвөндикі мавзуларға сөз ойлаңлар. Қайси топ өз гожұнига көп сөз салса, шу топ йәңгән болиду.

- 1-топ. Пән-техникига айт аталғулар.
- 2-топ. Қолынәрвәнчиліккә айт аталғулар.
- 3-топ. Диний аталғулар.

5-тапшурук.

- a) Шеирни ниссиятлық оқуцлар.
- ә) *Күлкә* сөзиниң фонетикилиқ тәһлил қилиңдер.

Дехан күлкиси

Қақақлайду деханниң күз күлкиси,
Өшү күлкә – мол носулниң бәлгүсі.
Шу күлкини күйгө салған мәрикідө,
Қәд көтирең Қазақстан өлкиси.

Шу күлкини мән көрімән һәр дандин,
Шу күлкини мән көрімән ақ наандин.
Әзәлдинла маңа әзиз у күлкә,
Төрәлгәч мән шу дехандин, шу наандин.

X. Ісемраев

11 – 12-дәрислөр. ХУЛАСӘ ДӘРИСЛӨР

Дүнияни мәһлия қылған Астана!

1-тапшурұқ. Төвөндикі мәлumatларни оқуңдар.

Билип қойған яхши

Астана – дүниядикі өң яш пайтөхт.

***

Астана шәһири қурулушиниң баш планиниң мүəллипи – көрнеклик япон мемари Кисе Курокава.

***

1999-жили Астана ЮНЕСКОның «Течлик шәһири» мukапитига сазавəр болди.

***

Астананиң баш рəмзи – Бəйтerek – өзиниң орунлишиши вə композициялық қурулуды билəн қедимий көчмənlərniң келип чиқишини ипадилəйдү.

***

Астанада төрт қетим Дүниявий вə ənъенивий динлар лидерлириниң қурултии өтти.

***

Астанада 3,5 мин орунлуқ «Қазақстан» киноконцерт зали бар. Бу зал, шаралық қарап, өзиниң конфигурациясини вə акустикасини өзгəртиш мүмкінчилігінде егə. Бу қурулудың мүəллипи – авангард стилидикі лайиһилигүчі Манфреди Николетти.

***

Астанадық Течлик вə разимəнлик сарийини көрнеклик британ мемари Норман Фостер пирамида шækлидə салды.

***

Норман Фостерниң йəнə бир лайиһиси – «Хан-шатыр» – дүниядикі өң чоң чедир шækлидə селинған вə Қазақстандықи өң чоң лайф-стайл мəркизи болуп несаплиниду.

***

Астанада океандың өң жирақ орунлашқан (3 мин километрдин ошук) Океанариум бар.

***

Астанада қәд көтөргөн Миллий опера вә балет театриниң бенаси театр вә сәһнә сәнъитиниң ахирқи утуқлири несанқа елинған һалда селинған.

***

2009-жили «Мұстəқиллик толғиниши» конкурсиниң йөкүни бойичө, Қазақстанда дәслəпки қетим Алмаз Серкебаевниң «Астана!» мюзикли қоюлди. Униңда музыкиниң һəрхил стильлири билəн йөнилишлири – джаз, аммибап уссул вә нахша жанри мужəссəмлəнгəн.

***

Астанада һəр жили «Елим мениң» вəтəнпəрвəрлик нахшилар конкурси өтиду.

2-тапшуруқ. Мəтindiki қениң қара һəриплəр билəн берилгəн сөзлəрни орфоэпия қаидиси бойичө йезип чүшəндүрүцлар.

3-тапшуруқ. Мəтinni оқуңлар. Униңдике кəспий сөзлəрни ениқлап, уларниң қайсы саңага мəнсүп екəнligини ейтип бериндер.

Бешир түргүн чөчүп оханди вә су астида қалған тавузлуққа қарап, тамдəк татирип көтти. Хатəмхан болса, худди туюқсизла бир йекини қаза тапқандəк, һəкүрəп жиглавəтти...

Лекин Бешир түргүн зərbə вә зиянга кəнгəн адəм болғачқа, толиму аh уруп көтмиди. У гораз тажқисидəк қизарған мəзмут аяқлири билəн су кечип жүрүп, апəтниң мəнбəсini тезла тепивалди: Рazaқ тармуш күзги бүгдийига бириңчи болуп ахтама сүйи қойған екən. Ахшам қинаң қойған бир ериқ су шу аққиничө чүшүргə ериғи чепилмиғини үчүн, уттур келип Беширниң үерини бесипту. Бешир дəрhal түған йөткidi. Рazaқниң бүгдайлиғига, худди өз етизидəк, соң өстəңгə қаритип ериқ алди. Аяқ сүйи һечкимгə зиян кəлтүрмəйдиган болғандын кейин, Рazaқ билəн сөзлишиш үчүн, мəлигə қарап маңди...

З. Сабир

4-тапшуруқ. Соалларға жавап бериндер.

- а) Беширниң тавузлуғы немə үчүн су астида қалди?
- ә) Түргүн дегəн сөзни қандақ чүшинисилəр?
- б) Беширрга немə үчүн бу лəқəмниң қоюлғанлығы һəккидə пикриңларни билдүрүңлар.
- в) Беширниң һəрикити һəккидə ейтип бериндер. У қандақ ишларни əмəлгə ашуриду?
- г) Бешир түған йөткəп болғандын кейин, Рazaқ билəн сөзлишиш үчүн, мəлигə қарап маңиду...

Іекайини мошу йәрдин өз оюнлар бойичә давамлаштуруп көрүңлар. Бешир Рazaққа немә дейиши мүмкін? Рazaқ тармушниң жағави қандақ болиду дәп ойлайсиләр? Ләқимигө қарап, Рazaқниң қандақ адәм екәнлигини тәсвирләп беріцлар.

5-тапшуруқ. «Кәспий сөzlәr» мавзуси бойичә Б-Б-Б сизмисини толтуруңлар.

Билимән	Билишни халаймән	Билдим

6-тапшуруқ. Лингвистикилық диктант.

Мәнъиit қилингандын сөzlәr. Кәспикә мунасивәтлик сөzlәr. Өзи ипади-лигөн уқум билән қоллиништин чиқип қалғандын сөzlәr. Мәлүм бир уқум йеңи нам билән аталғанда, кона укуми қоллиништин чиқип қалғандын сөzlәr. Йеңи нәрсә яки нағисиләрни билдүридиғандын сөzlәr. Мәлүм нағийә даирисидиля ишлителидиғандын сөzlәr.

V БӨЛҮМ. ТАРИХИЙ ШӘХСЛӘР

1 – 2-дәриеләр. ҰЛУҚ СИЙМАЛАР

1-тапшуруқ. Мәтинни тиңшашлар.

Қазақ әдәбиятиниң классиги

Сәкен Сейфуллин 1894-жили һазирқи Қарағанда вилайитигө қарашлик Ақадир наһийисидә дүнияға көлгөн. Униң атиси Сейфолла домбричи, данишмән һәм сәясәтшұнас болған. Аниси Жамал кечө-күндүз Сәкенгөhekайә, чөчекләрни ейтип бәргөн. Тәбиитидин талантлиқ болуп яралған Сейфолла билән Жамал өзан чақырип қойған Сөдуақас дегөн исимниң орниға балисими әркилитип Сәкен дәп атап көткөн. Дәсләп йеза моллисида тәлим елип, әрәпчә хәт тонуған вә қиссә-hekайилерни оқалайдыған дәрижигө барған яш Сәкен бара-bara ата-анисиниң үмүтини ақлашқа башлайды.

Сәкен Сейфуллин пәйдин-пәй әл арисида жәмиәт әрбаби, шаир-язғучи сүпитидә тонулушқа башлиди. Сариарқа даласи, Есил, Нура дәриялири вә Оба, Ор тағлириниң гөзәл мәнзирилири Сәкен ижадийитидә өз әксини тапти. У қазақ әдәбиятиниң барлық җанрида дегүдәк қәләм тәвритип, хәлиқ наятыни, әмгигини, инсан наятыниң орнини кәңирәк тәсвирилиди.

Сазәндә сүпитидә С. Сейфуллин қазақ хәлқиниң йеңи музыкисиниң тәрәкқиятиға өзиниң нахшилири билән зор һәссә қоشتı.

1936-жили қазақ әдәбиятиниң классиги С. Сейфуллинниң әдәбий паалийитиниң 20 жиллиғи атап өтүлди. Униң көп жиллиқ ижадий паалийити етибарға елинип, әдипкә Әмгәк Қизил Туғи ордени тапшуруди. Сәкен Сейфуллин атиси Сейфолла охшаш шу жиллири әвж алған тәқипләшлөрниң қурбинаға айлинип, 1938-жили 25-февральда вапат болди.

2-тапшуруқ. Соалларға жавап беріңлар.

С. Сейфуллин қачан вә қейірдә туғулған? Униң дадиси Сейфолла қандақ адем болған? С. Сейфуллинниң әсәрлирини атаңлар. Қазақ әдәбиятиниң классиги сәнъет тәрәкқиятиға қандақ тәһпиләрни қошқан?

АЛМАШЛАР

- а) Қандақ сөз түркүми алмаш дәп атилиду?
- ә) Алмашлар мәна жәһеттін қанчә түргө бөлүниду?
- б) Төвөндө берилгөн кластердин пайдилинип, алмашларниң түрлирини ейтеп беріңдер.

АЛМАШЛАРНИҢ ИСИМ, СҮПӘТ ОРНИДА ҚОЛЛИНИЛИШИ

Алмашлар башқа мұстәқил сөз түркүмлири орниға алмишип келидіған сөз түркүми.

Алмашниң *исим* орниға алмишип келиши: *Асім алтынчи синипта оқуйды. Ү – әлачи.*

Алмашниң *сүпәт* орниға алмишип келиши: *Турғанниң яхши китави бар. Мениңда ундақ китап йоқ.*

3-тапшурүк. Төвөндикى жүмлиләрни көчирип йезицлар. Ажритип көрситилгөн алмашларنىң қайси сөз түркүминиң орнига алмишип көлгөнлигини ейтип берицлар.

1. Жутуң чөл болса, сөн уни гүл қил. 2. Ломоносов вә уни замандашлири Чолпанда атмосфериниң бар екөнлигини ениклиди. 3. Бәзибир адәмләр барки, улар өзлиридә нечбир артуқлук болмисиму, башқилар алдида махтиниду. 4. Яхши өсөр һөрдайым өз оқуғучисини тапиду. Ү нечқастан тәкчиләрдә туруп қалмайду.

4-тапшурүк. Кроссвордни йешицлар.

Тик сизиқ бойичө: 1. Исим, сүпөт, санниң орнига алмишип келидиган сөз түркүми.

Түз сизиқ бойичө:

1. Коня нами қоллиништин жирақлашқан сөзләр
2. Аяқлашқан ой-пикирни билдүридиган сөzlәрниң жигиндиси
3. Сөз түркүми
4. Алмашниң бир түри
5. Яман сөзиниң зит мәнаси

1.									
2.									
3.									
4.									
5.									

5-тапшурүк. Көп чекитләрниң орнига шәхс алмашлириниң лайигиниң қюоп, жүмлиләрни көчирип йезицлар. Алмашларниң қайси шәхстә көлгөнлигини ейтип берицлар.

1. ... бир күни уни навайхана алдида көрдүм. (З.К.) 2. ... шу күни һәммидин көп ишлиди, һәммидин көп көчөт тикти. (З.К.) 3. ... өзәнни махтима, киши сени махтисун. (Мақал). 4. ... мәктәптө яш рәссамлар иҗади билән тонуштуқ. 5. ... қайси мирасғаңқа бармақчисилөр? 6. ... нәдин болидила? 7. ... сөнъет мирасғаңини зиярәт қилди.

3 – 4-дәрисләр. ЯХШИДИН НАМ ҚАЛИДУ

1-тапшуруқ. Мәтинни тиңшашылар.

Қазақ шеирийитиниң Қулагери

Илияс Жансүгиров 1894-жили Алмута вилайитиниң Ақсу наһийисидә дүнниға көлгөн. Илияс анисидин әтигөн айрилип, атиси Жансүгирниң тәрбийисидә болған. У кона некайө, ривайәтлөрни көп аңлат соң болған. Йәттисуниң бай тәбиити, шаирлиқ, батурлуқ әнъенилири Илиясниң наятқа, изгүлүккө вә гөзәлликкө хуштар болуп өсүшигө тәсир қилди.

Униң “Сарынақ” намлық дәслөпки китави 1928-жили йорук көрди. Илиясниң шаирлиги “Тилчи”, “Кәмбөгөл әркі”, “Арман”, “Нахшичига” намлық ихчам шеирлардин башлининп, “Дала”, “Күй”, “Күйчи”, “Қулагер” намлық һәҗимлик поэмилери билән давамлашты. Шаир өзиниң “Дала” поэмисида Алтай вә Атирав, Алитағ вә Едил, Сибирь вә Семәрқәнт, Чу вә Сир охшаш белаян өлкени маканлиған қазақ хәлқиниң турмуш-мәишитини, әнъенилирини зор илham билән тәсвирләйду. “Күй” вә “Күйчи” поэмилерида қазақ хәлқиниң тарихи вә тәғдиди, хәлиқниң бешидин өткән вәқәлири өз өксини тапти.

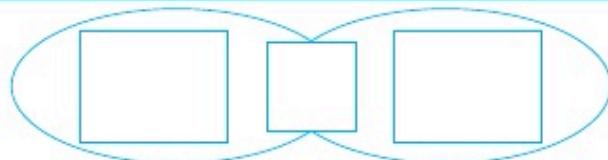
Шаир 1928-жили журналистика институтини тамамлап, “Әмгәкчи қазақ” гезити редакциясида хизмет қилиду вә қазақ мәтбуатиниң шәкиллинишигә зор һәссе қошиду. Шундақла шаир 1934–1935-жиллари Қазақстан бәдий әдәбият нәшриятыда поэзия белүмини башқуриду. Шаирниң Сәкен Сейфуллин, Бейимбет Майлин, Мухтар Өvezов билән болған достлуги униң ижадий паалийитидә соң из қалдурған. Најат вақтида қазақ шеирийитиниң Қулагери аталған Илияс Жансүгиров 1938-жили тәқипләнгән.

2-тапшуруқ. Илияс Жансүгировниң тәржимиһалиниң тәпсилій сөзләп бериләлар. Әдипниң қандақ өсәрлири бар екән? Мәтингә аласлининп жавап бериләлар. И. Жансүгиров қазақ мәтбуати тәрәққиятига қандақ тәһпә қошты?

3-тапшуруқ. Мәтинләргә аласлининп, төвәндикі Венн диаграммисини толуқтуруңдар.

Сәкен Сейфуллин

Илияс Жансүгиров

АЛМАШЛАРНИҢ ЖҮМЛИДИКИ ХИЗМИТИ

Алмашлар жүмлиниң һәрқандак бөлигиниң хизметини атқуруп келәләйдү.

Егө: Биз емтиханга пухта тәйярландық. Мән алтинчи синипта оқуымен. Әвү – Һәмраниң акиси.

Хәвәр: Бу көчәтләрни тиккән – биз. Өйниңегиси – мән.

Ениқлигучи: Бизниң вәтенимиз һәммә нәрсигә бай. Мону бала Гүлпәм билән билла оқуиды.

Толуқтурғучи: Биз силәрни узақ күттүк. У китапни маңа бәрди.

Һаләт: Улук Вәтән уруши қәһриманлириниң жәсарити нечқачан унтулмайды.

4-тапшурұқ. Тепишмакәлларни көчирип йезиңдер. Алмашларниң астига сизиңдер. Уларниң түрлирини ве жүмлидикі хизметини ейтеп беріңдер.

1. Өзи оруп, өзи тепәр, буравәтсәң, мәңип кетәр. 2. Мениң бир ала ағамчам бар, у тағдин бу таққа йетиду. 3. Биз, биз, биз едуқ, биз он икки қызы едуқ. Бир гүмбәзгә жигилдүк, таң алдида тараңдық. 4. Өзи мекүп туарар, сақили чиқип туарар.

5-тапшурұқ. Мақалларни көчирип йезиңдер. Улардикі алмашлар жүмлиниң қайси бөлигиниң хизметини атқуруп келиватиду? Астига сизиңдер.

2. Нәркимгә өз балиси өзиз. 3. Бәхтиңгә хошал болған – саңа дост. 4. Бу аләм узун аләм. 5. Алим болсаң, аләм сениңки. 6. Иш сени йәңмисун, сән ишни йөң.

6-тапшурұқ. Алмаш сөзигө синквейн түзүңдер.

7-тапшурұқ. Соалларға жарап беріңдер.

Алмашлар немә үчүн керәк? Уларниң әһмийити барму?

5 – 6-дәрисләр. АЛТУННИ ДАТ БАСМАС

1-тапшурұқ. Мәтинги оқуңдар.

Шеирийәт мәнири

Бейимбет Жармагамбет оғли Майлин 1894-жили Қостанай уези Дамбар болуслугиниң Өйет дәрияси бойидики Ақтөбә дегендегендегендеген. Яш вақтидила атисидин айрилип, анисиниң тәрбияйисидә бол-

ған. У байларниң ишик алдидә жүрүп, көмбөгөлчиликниң азавини көп тартқан. Дәсләп йеза моллисида оқуп, андин мәдрисиләрдә билим алған. Татар, башқорт шаир-язғучилири билән достанә мунасиветтә болуп, шеир, некайә вә очеркларни язди. 1916–1922-жиллири өз йезисида устазлиқ қилди.

Бейимбет өз ижадийитидә қазақ хөлқиниң наягини, көмбөгөлләрниң турмушини вә йеза хөлқиниң жапалиқ мәһнитини тәсвириди. Шаирниң “Байниң қизы”, “Рәзия қиз”, “Қачқун келинчөк”, “Маржан” намлиқ шеирлирида аялларниң тәңсизлиги, һоқуқсизлиги тәсвиrlәнгән.

Б. Майлинниң әдәбий мираси қазақ әдәбиятида аланидә орун алиду. Егиз choқыларға әнді чиқыватқан шаир 1937-жили тәқиқпә учрап, 1957-жили вапат болди.

2-тапшуруқ. Соалларга жавап беріндер. Б. Майлин қәйәрләрдә окуп, билим алди? У нәччиниң жиллири өз жутида устазлиқ қилди? Әдипниң әсәрлирини атаңлар. Б. Майлин өз ижадийитидә немиләрни тәсвириди?

3-тапшуруқ. Мәтинген оқуңдар.

Садир Палван

Садир Палван 1798-жили Или вилайитиниң Фулжа нахийеси Моллатохтийүзи йезисида Хүшәхмәт исимлиқ көмбөгөл деҳан аилисидә туғулди. 1871-жили 73 йешида дүниядын өтти.

Исми ривайәткә айланған бу хәлиқ қәһриманиниң тарихимизда қалдуруп көткөн изи мәңгү өчмәйдү. Сөвәви, униң наяты уйғур хөлқиниң азатлиғи учун болған күрәш вә шијаэткә толуп-ташқан.

Садир Палван Чин сулалисиниң өксийәтчи һөкүмранлиғи чекидин ешип, хәлиқ еғир азап-күлпәтләргә мұптила болған чаңда күрәш қайнимига кирип барди. У шу вақларда он сәккиз яшларға келип қалған шириғуран жигит еди. Болупмұ униң һәқиқиң палванлиғи 1863-жили кетирилгөн мәшһүр Или деҳанлар қозғилицида яққал көрүнди. У бу жәңіләргө үч оғли билән қатнишип, Баңдай сепилини партлатқандын кейин, «палван» дегендә атаққа мүйәссәр болған.

Қорқумсиз, чаққан вә қәйсәр Садир пәкәт жәңчила өмәс, өзиниң нахша-қошақлири биләнму кәң тонулған инавәтлик инсан еди. У – өз заманисиниң мәшһүр вәкиллири – сәрдарлар Абдуруслубәг, Өлахан Султанлар билән, ижат намайәндилери Билал Назим вә Сейит Мұһәммәт

Қашийлар билән һәмнәпес болуп өткөн улук тарихий шәхс. Билал Назим өз әсәрлиридә Садир Палван һәққидә сәмимийәт билән йезип кәткән.

Миллий қәһриманниң қәбиргәни өзи түгүлған жутида 1988-жили қәд көтөрди. Қәбиргәнниң иккى тәрипигө Садирниң наяты вә паалийити йезилған хатирә таш орнитилған. Қәбри үстидә униң 10 куплет қошиги хушхәт (һөсни хәт) билән оюп йезилған.

(«Арзу» журналидин)

4-тапшуруқ. Соалларга жавап берилгән.

Садир Палван қачан вә қәйәрдә түгүлған? Үнинга қачан палван дегөн нам берилгән? Немишкө? Садир қандақ тарихий шәхсләр билән қоюқ мұнасиветтә болған? Садир Палваниң ижадийәткә мұнасивити барму? Сөзләп берилгән.

5-тапшуруқ. Мәтинген асасида төвәндикі Б-Б-Б сизмисини толуқтуруңдар.

Билимән	Билишни халаймән	Билдим

7 – 8-дәрисләр. ҚӘҢРИМАН ҚИЗЛИРИМИЗ

1-тапшуруқ. Мәтинген тицшашылар.

Майимхан

Майимхан 1812-жили Фулжа шәһириниң өтрапидики йезиларниң бири – Дардамтуда көмбәгәл дехан айлисиде түгүлған. У кичигидин атиси Тохтибақи вә башқыларниң қошак, нахшилирини зәнин қоюп үгиниду. Бара-бара өзимү қошак тоқуп, уларни мәлум анаңларға селип ейтишкә баштайту. Майимханниң өйнә өшүндең алайида хусусийәтлири, өхлақый пәзиләтлири, өмгәкчанлиги вә гөзәллиги уни һөрмәт-еңтирамға сазавәр қилиду.

Майимхан ресидә болғанда, шу йезидики Һейтбақи дегөн жигиткә көңли чүшиду. Униң билән той қылмақчи болиду. Бу изгү нийәт уларниң ата-анилиринила өмәс, пүткүл жутни хошал қилиду. Лекин йезиниң беги Һамут тойни бузуп, Майимханни кичик хотунлуққа елишниң койыға

чүшиду. Майимхан бу тәклипни тамамән рәт қилидудә, Һейтбақыға турмушқа чиқиду.

Шуниндин кейин, Һамут ғалчиси Садиқни тәрәп-тәрәпкә чаптуруп, Майимханниң үстидин түрлүк яман гәплөрни тарқитиду. Мәнчиң әмәлдарлири алдида бәднам қилип, уни зинданға ташлатқузиду. Майимхан зинданда узун ятиду. У қолига қойза, путиға кишән чүшсиму, қилчә тәврәнмәй, Һамут вә мәнчиң әмәлдарлириға қарши батурлуқ билән күрәш қилиду. Әмәлдарлар Майимханниң муһәббитини қоғдаш йолидики қануний һәрикәтлирини «һәкүмәткә қарши болған» дәп тонуп, бегуна қизни өлүм жәзасига һәкүм қилиду.

1840-жили Майимхан Гулжа шәһириниң шәрқий-шымалиидики «Бойникесик» дегөн жайда қилич билән чепилған (бәзибир мәлumatларға қариғанла, у йәрни шундин кейин хәлиқ «Бойникесик» дәп атайдиған болған).

Наһәқ һәкүм Майимханни bemәзгил елип кәтти, лекин униң жәсуранәрохи уйғур хәлқиниң қәлбидин чоңкур орун алди. Хәлиқ Майимхан һәкқидә қошақларни токуди. Вападарлықниң мисали – униң өз көчүрмилери билән қәлб нидаси болған өткүр қошақлирини та бүгүнки күнгичө өвләди ядқа елип, қәдирләп кәлмектө.

2-тапшуруқ. Соалларға жағавап беріңдер.

Майимхан қачан вә қәйәрдә туғулған екөн? Униң дадиси қандақ адәм болған? Майимхан немишкә зинданға ташланды? Һамут дегөн ким? Қәһриман қызы Майимханниң наят-паалийитигө бегишлиған қандақ бәдии өсәрләрни билисиләр? Мәтиндин алмашлар көлгөн жұмылләрни тепип, дәптириңдерге йезиңдер.

3-тапшуруқ. Мәтинни оқуңдар.

Назугум

Уйғур хәлқиниң сөйүмлүк қизи Назугум XIX өсирниң башлирида яшап өткөн атақлиқ хәлиқ қәһримани вә қошақчисидур. У Қәшқәрдә туғулуп, кичигидинла әқиллик, ирадиллик болуп өсижу. Атисиниң көңүл бөлүши нәтижисидө оқуш, билим пурситигө егә болиду. 1826-жили Қәшқәр хәлқиниң Чин ханданлиги истибдатиға қарши қозғилици башланғанда, өждатлиrimизниң қәһриманлық пәзиләтлирини өзигө сиңдүргөн Назугум бир тәрәптин қолига қуран елип, дүшмәнләр билән жәң қилған болса,

Йәнә бир тәрәптин өзиниң жәнгивар қошақлири арқылы қозғилаңчиларға илһам бериду.

Бирак құрал жәһеттін болсун, сан жәһеттін болсун үстүн турған Чин сулалисиниң қошунлири бу қетимқи хәлиқ қозғилисiniни дәһшәтлик түрдө бастурғанда, Назугум өсиргө чүшүп, он миңлиған гунасиз қериндашлири билән Илиға сүргүн қилиниду. Сүргүн жәриянида башқа тутқунларға охшаш, адәм балиси көрмігендін хорлуктарни баштап көчүриду. Назугум Юлтуз дегендегі йәргө кәлгендә қачиду, лекин арида 12 күн өткөндө тутулиду вә бир солан әмәлдарға мәжбuriй налда хотунлуққа берилди.

Амма өзиниң миллий ғурури, пак вижданы вә ар-номусини һәммидин әла билгендегі Назугум шу күнилә әмәлдарни хәнжәр билән bogузlap өлтүрүп, йәнә қечип кетиду. Алтә айға йеқин қомучлук вә өңкүрлөрдө мекүп жүрүп, наят көчүриду. Жаллатлар болса, кечә-күндүз дегидәк издәп, ахири уни тутиду вә путига кишән, қолига койза селип, зинданга ташлайду.

Назугум қәһriman уйғур қызылириниң жәсаритини ипадиләп, түрлүк қишин-қистақлар вә өлүм хәвпи алдида тиз пүкмәйди. Нәтижидә, Назугумни аридин бирнәччә ай өткөндін кейин, чепип өлтүриди. Шунин билән әрксөйәр жәңчи, қошақчи өзиз қизимиз дүшмәнгә баш әгмәй, батурларча қурбан болиду.

(«Арзу» журналидин)

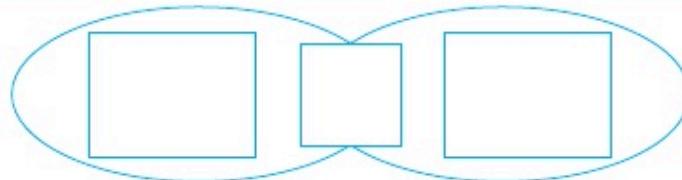
4-тапшуруқ. Соалларға жарап беріңдер.

Назугум қәйәрдә туғулган? У немишкә Илиға сүргүн қилинди? Назугум өзиниң қошақлири арқылы кимләрни роһландурди? Назугум һәккіде йезилған бәдийи өсөрләрни биләмсиләр? Уларни атаңдар.

5-тапшуруқ. Назугум вә Майимхан һәккідики мәтиналар асасида Венн диаграммисини түзүңдер.

Майимхан

Назугум

9 – 10-дәрисләр. ӘЛГӘ ХИЗМӘТ – АЛИЙ ҮИММӘТ

1-тапшуруқ. Мәтинни оқуылар.

Абдурешитхан

Абдурешитхан хүштәбиәт, шерин сөзлүк, шаир вә мәрданә падиша еди. Абдурешитханниң атқан оқи һәргизму хата кәтмәтти. Нишанға тегәтти, униң үстиге көп шижаәтлик, жәсур, қоли очук, сехий, мәрт еди; музыка илимлирини яхши билипла қалмай, бәлки музыка илминиң устази еди. Абдурешитханниң он иккى оғли бар еди. Униңдин үч нәпири Абдурешитхан наят вақтида вапат болди. Тоққуз оғли хандин кейин қалды.

Абдурешитхан пак көңүллүк, хуш қияпәт, чирайлық, хушхой, мәрданә еди. Ынберир ишта тәңдиши йоқ еди. Музыкада устаз еди. Жұмлидин, «Ишрәт әнгиз» («Хошаллық қоғдаш») дегән бир муқам ижат қилди. Бу муқам алдида барлық әһли саз тәслим болди. Чартар, дутар, сатар, қалун, равап, уд вә гөҗәкләрни яхши чалатти. Султан Абдурешитхан саз чалғанда, һәрқандақ адәмдә тәсирлик һалет пәйда қиласатты. Абдурешитхан хуш нәвс (хәтни чирайлық язатти), парс вә түркій шеирларни ижат қилишта камил шаир еди.

(«Үйгур хәлиқ ривайәтлири» китавидин)

2-тапшуруқ. Абдурешитхан қандак падиша болған? У қандак әмгәклири арқилиқ тарихта қалды? У қандак муқам ижат қилған? Мәтингө аласалинип, Абдурешитханга хас хисләтләрни ейтип бериңлар. Мәтинниң ахирқи абзациини көчирип йезиңлар.

3-тапшуруқ. Мәтиндін уйгур чалғу әсваплириниң намлирига кластер түзүңлар.

4-тапшуруқ. Мәтинни һиссиятлық оқуылар.

Фени Батур

Хәлқымиз яхши көридиған батур XX әсирниң бешида туғулған. Фени Батурниң туғулған жили мошу көмгиче һәрхил йезилип кәлмәктә. XX әсирниң бешида Челәк тәвәсидики Байсеит йезисиниң төвинидә, Масақ йезисиниң күн чиқиши тәриппидә Сериқбулаққаш, күн петиш тәриппидә Қайнуқ намлиқ уйғур йезилири болған. Уларниң бәрпа болуш тарихи интайин узақ вақитқа ет. Фени Батур мана шу Сериқбулаққаш мәлисидә дунияға көлгөн. Униң атисиниң исми – Мәһәммәтбаки, анисиниң исми – Майимхан.

1918-жили Йәттисуда йұз бәрген ату пажиәси ақиветидә он миңлиған уйгурлар қирилип, аман қалғанлири Шәрқий Түркстанға қарап қачиду. Шу вақитта Маливайдин, Байсейиттин, Сериқбулаққаштын кәткән

көплигөн қашлық уйғурлар Или вилайитиниң Тоққұстара наһийисидики Қашқарибағ йезисидин макан тапиду. Фени Батурниң аилисімү мөшү мәлигө орунлашқан еди. У өжайип әпчил, күчлүк, бәстилик болуп өсти. Бу йәрдикі зорлуқ-зомбилиқтің жүригиге қан үюп көткөн анали унициға зор үмүт-ишәнчө билән қарашқа башлайды. Чүнки Фени һәқиқәтчи болған, өзи бар йәрдә күчлүкниң күчсизни бозәк қилишиға тамамән йол қойматти. Мәнрибанлиғи, сексишлиғи, ярдәмгә муһтаҗ қишиләргә қолида бар ахирқи нәрсини айимай бериветиши Фени Батурни чапсанла әл арисида соң иззәт-абройға бөлиди.

5-тапшурұқ. Соалларға жағап беріңдер.

Фени Батур қәйәрдә туғулған? Униң аилиси қанчинчи жили Или тәвәсигө өтүп көткөн? Бу тогрилиқ мәтіндө немә дейилгөн? Фени Батур қайси хисләтлири арқылы әл арисида соң абройға егә болди?

6-тапшурұқ. Мәтіндин йәр-жай намлирини көчирип йезиңдер. Уларниң қандақ сөзләр қатарыға ятидиганлигини ейтеп беріңдер.

11 – 12-дәрисләр. ХҰЛАСӘ ДӘРИСЛӘР. ХӘЛҚИНИҢ ПАСИБАНЛИРИ

Веливай вә униң бәрпакарлық ишлири

1-тапшурұқ. Мәтінни тиңшаңдар.

Бағ Өсөк бойида қәд көтирип турған гөзөл Ярқәнт шәһириниң өзиге хас тарихи бар. Селити чирайлиқ бу шәһәрниң тарихи тәдбиричан, пәм-парасәтлик, ислаһатчи бүйүк инсан Веливай Йолдашевниң паалийити билән әлембәрчас бағыл.

Веливай ким? У қәйәрдә туғулған? Әвлатлири барму? Униң хәлиқ үчүн қалдурған қандақ мираси, бәрпакарлық ишлири бар?

Веливай Ярқәнт тәвәсидики Хонихай әмәс, Или тәвәсидики Хонихай мазари көнтидә туғулған болса керек. Униң 1838-жили дунияға көлгәнлиги вә 1915-жили Ярқәнт шәһиридә вапат болғанлиги һәққидә мәлуматлар бар.

Униң әслий исми Вели, атисидин әтигөн айрилған у анисиниң тәрбийисидә болуп, кичигидинла турмуш еғирчилиқлирини бешидин көчүрүп, оқатқа пишиду. Шәһәргө ешәк нарву билән отун тошуп, тирик-чилик қилиду. У өзинин әмгәксәйгүчлүги, пәм-парасити түпәйли турмуш шарапитини тез йолға қоювалиду. 1871-жили Фулжини рус әскәрлири ишғал қиливалғандын кейин, бу йәргә кәлгән рус, татар вә башқа содигәрләр билән мұнасивәт бағлап, иш-оқити техиму яхшилинишқа баш-

лайду. Бара-бара көң-таша етизлиқлири, миңлиған мели, ишләпчиқириш орунлири, банкиси бар көрнәклик байлар қатаридин орун елип, исми Йәттисуга көң тонулиду.

2-тапшуруқ. Соалларга жавап беріңдер.

- а) Парчидин Веливай һәккідә немиләрни билдиңдер?
- ә) Отун тошуп, жан баққан Вели аз вақиттін кейин бай болуп көтти. Немишкә? Мәтингө асаслинип жавап беріңдер.

***

Улук көч-көч 1882-жили башлинип, икки жил давам қилиду. Дәсләпкіләрдин болуп Веливай өзи билән биллә 45 миндін ошук адәмни Или дияридін Яркәнткә елип келиду. Бу көч-көчтө Веливай асасий роль ойнайду. Көлгөн һәрбир ашилға алтә десятинидин йәр ажрытилип берилди. У йәрләрдә көчмәнләр ашлиқ, көктат, қоғун-тавуз вә башқа зираәтләрни өстүрүп, мевилик бағларни бәрпа қилип, чапсанла гүлстан-лиққа айландурди. Шәһер қойнида турушлуқ өйләр, беналар, базарлар, дуканлар вә башқилар селинди. Шундақла Өсөк вадисида сәксәнгә йеқин йеза билән мәһәллә бәрпа қилинип, тез аватлашты, үч соң өстөң қезилди, нурғунлиған ишләпчиқириш орунлири ишқа қошулди. Бу жәһеттін Веливайниң сиңәргән өмгиги бебана. Вадидики бәрпакарлық жирақларгыму йәтти.

Көң-таша вадида өзләштүрүлгөн йәргә асасөн Веливай егидарчилик қилип, жуқури һосул елинған жиллири уニц саңлириға икки йұз миң puttин ошук ашлиқ қуылатти. Бу ашлиқни Йәттису, Ташкәнт вә башқа йәрләргө септап қалмай, һәтта чөт өлләргиму чиқиратти. Падиша өскәрлирини ашлиқ билән тәминләшкә ярдәмләшти. Шундақла Веливай өз мәблигиниң хелә қисмини ишләпчиқириш орунлирини тәрәққий өткүзүшкө, жұмлидин кан санатигө, алтун чиқиришқа сәрип қилди. Униң беваситә тәшәббуси вә мәблиги несавиға Или дәриясида кемә йоли ечилди, йәни 1893-жили 14-май күни 20 миң пут ашлиқ бесилған кемә Гулжига атланди.

3-тапшуруқ. Соалларга жавап беріңдер.

- а) Веливай Или дияридін Яркәнткә нәччә адәмни елип көлди?
- ә) Бу көч-көч немилер билән шугулланди?
- б) Өсөк вадисида нәччә мәһәллә бәрпа қилинди? У өз мәблигини немиләргө сәрип қилди?
- в) Парчә бойичә Веливай паалийитигө постер түзүңдер.

***

4-тапшурұқ. Мәтинни оқуцлар.

Веливай Йолдашев хәлқимизниң, жутниң мәдәнийитини көтиришкіму көп көңүл бөлди. У бирәр һәшәмәтлик мәдрисе селишни арман қилип жүрәтти.

Ярқәнттә мәдрисе-мәсжид селишниң тәшеббускари вә униң қурулуш ишлириға маддий ярдәм көрситип, назаритигә алған Веливай Йолдашев екәнлиги тарихтин мәлум. Шундақ қилип, 1887-жилниң ахироридин башлап Кәтмән, Ақсу, Наринқол вә Тәңритеғиниң пухта, узун қаригайлири таллап, кәстүрүлүп, арилиги йұз чақиримдин ашидиган Ярқәнткә ат, өкүз вә тәгиләр билән тошулушқа башлайды. Талланған устилар баш мемарниң көрсәтмиси бойичә яғачларни кесип, рәндиләп, сайилиқ йәргө тизип, қурутиду. Үмүмән, мәдрисе қурулушиға йүзгө йеқин мәһир уста қатнашқан дегән мәлumat бар. Шундақла мәхсус хұмданларда хиш вә гәнч (гипс) пиширилип тәйярлениди. Яғачлар икки-үч жил ичида тағ болуп догилинип кетиду.

1892-жили соң мәсжид, мәдрисе бөлмилири (барлығи 24 бөлмә), кичик мәсжид вә баш дәрвазиниң қурулуши аяқлишип, уни пайдилинишқа бериш тәнтәнилик уюштурулиди. Бу йәрдә Ярқәнт тәвәсида әмәс, хошна Или вә башқа жирақ йәрләрдин көлгөн талипларму оқуған, улар диний билим билән бир қатарда математика, жүрграпијә, тарих вә башқа пәнләр бойиче саватини ачқан.

Веливайниң һәшәмәтлик мәдрисиси өзайип маһарәт билән бәрпа қилинған, чекилгән һәрхил нәқишлир, чирайлиқ пүтүлгөн йезиқлар кимнила болмисун һәйран қалдуриди. У әсирдин ошуқ вақит мабайинида бир миқсиз тик туриди. Гүл кәби чирайлиқ ишләнгән, нәччә миңлиган яғач данилири бир-биригө шу қәдәр чапрас көлтүрүлгәнки, униң сирини шу заманниң устилири өзлирила билиши мүмкін... У – XIX әсирдә атилардин бизгө қалған тарихий надир мәдәний ядикарлиқ. Уни зиярәт қылған һәрқандақ киши бенага қарап, һәйран болушуп, егисини сориши чокум.

5-тапшурұқ. Парчини тәпсилій сөзләп беріндер.

***

6-тапшурұқ. Мәтинни оқушни давамлаштуруңдар.

Веливайниң мәдәнийитимизниң риважлинишиға мұнасип һәссә қошқанлиғи талашсиз. Униң тәшеббуси билән 1913-жили Алмутыда Йәттису

үйгурлириниң турмуш вә өмәлий сөнъет буюмлириниң көргөзмиси уюштурулған, уни нургунилиған адәмләр зиярәт қилған.

Шуниму ейтиш керекки, Веливай башқа инавәтлик байлар биләнму мұнасивәттө болуп, мәслинәтишип, бир-биригө ярдәмлишип турған. Жұмлидин ғулжилиқ атақтық вә пәм-парасәтлик байлар ақа-ука Бавдун вә Һүсән Мусабаевлар билән Германия санаёт ширкити арисида түзүлгөн шәртнамә бойичә Фулжа шәһириде кәлгүсіде селинидиған заводниң жабдуқ-ұскынилири 1907-жили толук тәйяр болиду. У төмүр йол арқылы Россияниң Омск шәһиригө йәткүзүлди. У йәрдин пароходқа қачилинип, Иртыш дәрияси арқылы миң километр йол жүрүп, Қазақстанниң Шемәй шәһиригө, андин Яркәнткә елип келиниду.

Яркәнт билән Фулжа шәһири арилиги йүз чақиридин ошуқ йол, у ойман-choңқур болуп, сүпіти толиму начар еди. Веливай бу йолни жәндәш ишини һәдисиге елип, Яркәнт хәлқини Мусабаевларниң бу изгү ишиға ярдәмлишишкә сәпәрвәр қилиду. Улар бир ай давамида Қорғасқычә болған йолни жәндәп, пүтириду. Өнді Қорғастин Фулжигиңе болған арилиқтика йолни ясашқа Һүсәнбай Или деҳанлирини сәпәрвәр қилиду.

Икки жил өткәндеги кейин, йәни 1909-жили күз пәслидө, завод курулушки толук пүтүп, ишқа қошулиду.

Веливай Йолдашев өзиниң пәм-парасити, һәртәрәплимилик паалийити вә тәшкілий қабилийити түпәйли Или, Йәттису даирисидиң өмес, Россиягому кәң тонулуп, шан-шәрәплөргө еришти. 1892-жили В.Йолдашев «Россияниң Пәхрий граждани» вә «Алий гильдиялиқ содигөр» деген шәрәплик намларға сазавәр болди. Мәдрисини селиштики әмгиги үчүн унициға «Ахунум» деген нам берилди. Шундақ қилип, илгөрки Вели – Веливай, андин Велиахун Йолдашев атилип, инавәтлик байларниң қатарыда тилға елинди. Веливай Санкт-Петербургта падиша II Николайниң һозурида болуш шәриптигimu еришти. Падиша һөкүмитиниң бирқанчә орден вә медальлири билән мұкататлиниду.

A. Тудаяров

7-тапшуруқ. Соалларға жағап беріңілар.

- Веливай Йолдашев қайсы әмгәклири арқылы тарихта қалды? Мәтиндә бу һәқтә немә дейилгөн?
- Қандақ ойлайсиләр, падиша һөкүмити уни немишкә орден вә медальлар билән мұкататлиди?
- Немә үчүн В. Йолдашевқа «Ахунум» деген нам берилди?

8-тапшыруқ. Қаидиләр удулиға тогра (т) яки натогра (н) бөлгүлирини қоюңдар.

Жұмлидә башқа сөз түркүминиң орниға алмишип келидиган сөз түркүмини алмаш дәймиз.	
Алмашлар немә қилди? немә қиливатиду? дегендеген соалларға жарап бериду.	
Шәйилдерниң бөлгүлирини көрситидиган алмашларни көрситиш алмашлири дәймиз.	
Соал алмашлири: мән, сән, сиз, у, биз, силәр, улар.	
Шәйилдерни топлаштурууш вә ажритиш үчүн қоллинилидиган алмашлар ениқлашлар алмашлири дәп атилиду.	

9-тапшыруқ. Берилгөн алмашларни пайдилинип, көрүш диктантины йезиңдер.

Өшө, мәйә, ким, қайси, өзәм, пүткүл, барлық, нечким, нечбир, аллинемә, кимду бири, өзини, аллиқанчә, нечнәгә, қайси, сән, қайсиду бир, мошу, әву.

10-тапшыруқ. Алмашлардин пайдилинип, топ билән 5 жұмлә йезиңдер.

11-тапшыруқ. Төвөндикі берилгөн алмашлар билән жәдвәлни толтуруңдар.

кишилик	көрситиш	соал	ениқлаш	болушсызлиқ	ениқсизлик	өзлүк

Алмашлар: мән, әву, үндақ, сән, һәрбір, нечким, ким, аллиннемә, өз, аллиқачан, нечнәгә, қандақ, һәммә, шундақ, у, әйнә, қәйәрдә пүткүл, нечбир, аллинәдә, кимду бири, өзәм, нечқандақ, қандақты бир, қандақ, һәрқайси, биз, ушбу.

12-тапшыруқ. Мақалларни көчириңдер. Уларниң мәнасини ейтеп бериндер. Өзлүк алмашларниң қайси келиштө көлгөнлигини ениқлаң, келиш қошумчилириниң астига сизиңдер.

1. Өзәңни әр чағл исаң, өзгіни шир чағла.
2. Адәмниң өзиге бақма, сөзиге бақ.
3. Өзәңниң раст дегендеген көпни көрмәйдү.
4. Орини ким колиса, өзи чүшөр.
5. Өзәңдә бар, аләмдә бар, өзәңдә йоқ, аләмдә йоқ.
6. Өзәң яхши болсаң, аләм сенинки.
7. Өзини билгөн хар өмөс.

VI БӨЛҮМ. СҰ – ҚАЯТЛИҚ МӘНБӘСИ

- Рәвишләрниң түрлири
- Вақит рәвиши
- Орун рәвиши
- Ыаләт рәвиши
- Хуласә дәрис

VII БӨЛҮМ. СПОРТ. АТАҚЛИҚ СПОРТ ЧОЛПАНЛИРИ

- Пеилниң түрлири
- Мұстәқил вә ярдәмчи пеиллар
- Өтүмлүк вә өтүмсиз пеиллар

VIII БӨЛҮМ. ҰЙГУР ХӘЛҚИНИҢ ҰРП-АДӘТЛИРИ ВӘ ӘНЬӨНИЛИРИ

- Пеилниң дәрижә категорияси
- Өслий дәрижә
- Өзлүк дәрижә
- Өзгә дәрижә
- Мәжбuriй дәрижә
- Өмлүк дәрижә

VI БӨЛҮМ. СУ – ҢАЯТЛИҚ МӘНБӘСИ

1 – 2-дәріслөр. СУ БАР ЙӘРДӘ – ҢАЯТ БАР

1. Су наятимизда қандақ әһмийәткә егө?
2. Судин қандақ пайдилиниш керәк?

1-тапшуруқ. Мәтінни оқуылар.

Су – ңаятлик мәнбәси

Су көң тарқалғанлиғи вә униң инсанлар наятидики әһмийитиниң қоңлуғи түпәйли наят мәнбәси несаплиниду.

Сусиз наят болмайду. Һәрқандақ тирик мәвжудатта су бар. Киши сусизлиқтын көрө ачылқа ұзагирақ чидиши мүмкін. Адәм вә көп нағынлар тениниң 2/3 қисми судин ибарәт. Бәзи есумлұқлөрниң 4/5 қисми судин тәшкіл тапқан.

Йәр йүзиниң 2/3 қисми су, пәкәт 1/3 қисмини қуруқлук егөллигөн. Су океанлар, деңизлар, дәрия вә көллөрдө, йәр астида вә топрақта болиду. Музлук вә айсберглар һәм судин ибарәт, пәкәт улар тоңлиған налдики судур.

Атмосферикуму су көп, улар булат, туман, һор, ямғұр вә қар налитидө. Сиз қаттық муз һәм, газдәк йеник һор һәм суму, дәп әжәплинишициз мүмкін. Һә, су. У суюқ, қаттық вә газсиман наләттө болиду.

Тәбиеттә сап су болмайду. Сап суни пәкәткінә лабораторияләрдө елиш мүмкін. Бундақ су бемәзә болиду. Униң тәркивидө тирик организмлар үчүн зәрүр болған тузлар болмайду. Деңиз сүйидө болса, керигидин артуқ һәрхил еригөн тузлар бар. Шуниң үчүн у ичишкә яримайду.

Йәр йүзидө ахали истимал қилидиган таза су миқдари барғансири камийип бармақта. Адәмлөр санаёт еһтияжлири үчүн молжаланған судин көпирек пайдиланмақта. Су карханиларниң чиқиндилери билән булғанмақта. Инженерлар суни тазилашниң түрлүк усуллирини тапмақта. Һәрдайым есизиздә болсун: суни асраң, уни исрап қилмаң.

Су үчүн күрөш наят үчүн күрәштур.

2-тапшуруқ. Соалларга жағап беріңдер.

- Немишкө су наятлик мәнбәси дәп несаплиниду?
- Су йәр йүзиниң қанчилық қисмини егәлләйду?
- Сап суни қәйәрдин елишқа болиду?
- Деңиз сүйиң немә үчүн ичишкә яримайду?
- Немә сәвәптин таза су миқдари кемийип бариду?
- «Су – ңаятлик мәнбәси» дегөн ибарини қандақ чүшинисиләр? Топта өз ара бәс-мунализирे уюштуруңдар.

РӨВИШЛӘР

Һәрикәтниң бәлгүсими билдүридиған сөз түркүми рәвиш дәп атилиду.

Һәрикәтниң бәлгүси дегинимиз у һәрикәтниң орун, вақит, дәрижә, һаләт жәһәттики бәлгүлири. Мәсилән: *төвән чүшмәк, жуқури чиқмақ* (һәрикәтниң орни), *этигән турмақ, дайым тәкрапарлымак* (һәрикәтниң вақти), *чирайлық язмақ, чапсан маңмақ* (һәрикәтниң һалитини билүриду).

Рәвишләр шәйиниң бәлгүсими әмәс, һәрикәтниң бәлгүсими билдүргәнликтин, исимға әмәс, пейлға бекинип келиду.

РӨВИШЛӘРНИҢ ТҮРЛИРИ

Рәвишләр аңлитидиған мәнасига бағлиқ үчкә бөлүниду:

ВАҚИТ РӨВИШЛИРИ

Вақит рәвишлири иш-һәрикәтниң вақтими билдүриду.

Уларга төвәндикі рәвишләр кириду: *бүгүн, тұңғын, әтә, өгүнлүккә, оза, индинлиққа, бая, бийил, бултур, һазир, дайым, һаман, әнди, гайдада, мәңгү, һазирчә, йекінда, пат үеқінда, язичә, қишичә, кейин, бурун, авал, ахир, башта, дәрхал, техи, немишәм, анда-санда* вә б.

Вақит рәвишлири қачан? қачанғич? қачандын бери? деген соалларға жавап бериду.

3-тапшуруқ. Мақалларни көчирип йезиңдер. Уларниң аңлитидиған мәналирини ейтеп беріңдер. Вақит рәвишлириниң астиға сизиңдер.

1. Бұғын дейилгән гәп әтә есіндін чиқмисун.
2. Авал тағ айлининп көлсә, һазир бағ айлининп келиду.
3. Һазир өлидигандәк ибадәт қил,

hели өлмәйдигандек тиҗарет қил. 4. Авал ойла, андин сезлә. 5. Ахмак күндүзи чирақ яқиду, йеги түгөп, кечиси айға бақиду. 6. Башта иш қаттиқ, айигида аш татлиқ. 7. Бурун тәргән хаман қилур, кейин тәргән арман қилур.

4-тапшуруқ. Өзәңлар вақит рөвишлиригө бирнәччө мисал ойлап йезиңлар.

5-тапшуруқ. Төвөндә берилгөн сөзләрниң ичидин вақит рөвишлирини таллап йезиңлар.

Бүгүн, нери, батурларчә, бери, әтә, өгүнлүккә, вәһшиләрчә, қастән, hели, индинлиққа, бийил, илгири, анда, ташқири, назирчә, таққидә, сәл-пәл, үзүл-кесил, дәрһал, кейин, шарттидә, сәллимаза, жукури, төвөн, бая, дәррү.

6-тапшуруқ. «Сөз оюни».

1. Соғда охшаш кийингән чоң киши вә кичик бала туриду, буларниң қайсиси тезирәк музлайду?
2. Қандақ қачини неч толтуруп болмайду?
3. Деңиз астида қандақ таш болмайду?
4. Ямғұр йегип турғанда, қарға қандақ дәрәккә қониду?

7-тапшуруқ. «Рөвишләр вә уларниң түрлири» мавзуси асасида төвөндикі Б-Б-Б сизмисини толтуруңлар.

Тәхминән немини билимиз?	Немини билишни халаймиз?	Немини билдүк?
-----------------------------	-----------------------------	----------------

3 – 4-дәрисләр. СҮСИЗ ҺАЯТ ЙОҚ

1-тапшуруқ. Үзүндүни һиссиятлиқ оқуңлар.

Ухлар кек асман, ухлар Ана йәр,
Пәкәт күмүч Ай нурин чачиду.
Кәтмән көтәргән сучи деҳанлар,
Шаңниң бешидин туган ачиду.

Қенип су ичкән кек ашлық шаңда,
Аста охинип кирпик қақиду.
Етип кәлмәктә сүзүлүп таңму,
Деханиң сүйи тәкши ақиду.

Огузға тойған пахлан қозидәк,
Ана йәр болса, керилip ятар.
«Су дегән, өсли, йәрниң жени», – дәп,
Дехан ериққа хуш күлүп бақар.

И. Бәхтия

2-тапшуруқ. «Су дегән йәрниң жени» дегән ибариниң мәнасини чүшәндүрүңдар.

ОРУН РӘВИШЛИРИ

Орун рәвишлири иш-һәрикәтниң орнини билдүриду.

Уларға төвөндикі рәвишләр кириду: *нери, бери, илгири, ташқири, жуқури, ичкери.*

3-тапшуруқ. Орун рәвишлиригө мақаллардин мисал көлтүрүп, көнүкмини давамлаштуруп йезиңдер. Уларниң аңлатыдиган мәналирини ейтеп бериндер. Орун рәвишлириниң астига сизиңдер.

1. Яманниң иши илгири басмайду. 2. ...

4-тапшуруқ. Мәтингин оқуңдар.

Су тәбиәт дуниясыда қандақ айлиниду?

Су наға вә қуруқлук арисида айлинип жүриду. Бу тәбиәт дуниясыда сунин айлиниши дейилиду. Дәрия, өстәң, көл, деңизләрдики, йәр йүзидики вә өсүмлүкләрниң ғолидики сулар қуяшниң исситиши нәтижесидә үзлүксиз һалда һорға айлинип, жүқуриға өрләйду. Су һорлири нағада совуп, булутқа айлиниду. Булутлар шамалниң күчи билән нағада ләйләп жүрүп, әң ахирода ямғұр вә қарға айлинип, йәргө чүшиду. Ямғұр вә қар сулириниң бир қисми йәнә һорға айлинип, нағада кетирилсө, йәнә бир қисми дәрия, өстәң сулириға қошулиду, бир қисми йәргө сицип кетиду. Йәргө сицип кәткән сунин бир қисми өсүмлүкләр тәрипидин сүмирилиду, бир қисми аста-аста топлишип, йәр постиниң астидики магминиң су һорлирини совутуп, суга айландуриду. Булар жиғилип, йәр асти сүйи болиду. Йәр астидики сунин бир қисми булақ болуп, йәр үстігө чиқиду. Булақ сулири жиғилип, дәрия, өстәң, көлләрни насыл қилиду. Дәрия, өстәңләрдики сулар деңиз, океанларға қуюлиду.

(«Тарим» журналидін)

5-тапшурук. Мәтинг асасида төвөндикі соалларға язмиче жарап беріңдер.

Су һорға қандақ айлиниду?	
Булутлар қандақ пәйда болиду?	
Йәр асти сүйи дегинимиз неме?	
Булақ сулири қандақ пәйда болиду?	
Ериқ-өстәңләрдикі сулар қәйәргә қуюлиду?	

6-тапшурук. Мәтингни оқуп чиқип, сәрлөвхе қоюңдар.

Сориги бар суниц биз билмәйдиган хисләтлири йетәрлик. Алимлар су музлиғанда, униц бесими немишкә көтирилип, иссиғанда, немишкә азийидиганлиги тоғрилиқ ениқ пикиргө келәлмәйватиду. Бурундин қурулушчилар ташни тағдин оюп елиш үчүн, булақ сүйидин пайдиланған. Яғач қозуқни ташниң оюқ йеригө қеқип, үстигө су қуиди. Яғач сиңгән су тағ-ташни қопиришқа қолайлық. Суни сицирип өсиғидан өсүмлүкму мошунин дөлили.

Суниц өхбарат сақлайдиган вә тошүйдиган хислити бар. Униңға 1956-жили болған тарихий вақиә гува. Атом бомбасиниң тәркивини ениқлайдиган дуниядикі бириңчи лабораториядә алымлар бир минутта пүткүл дунияни зәһәрләшниң йолини издәйдү. Бирақ жигин ахиригиче улар чидимайды. Алымлар аяқ астидин «тамақтын зәһәрләнди» деген диагноз билән африқханиға йәткүзүлиди. Үстәлниң үстидә судин башқа нечнөрсә болмған еди. Суниц тәркивидиму зәһәрлик маддилар тепилмиған. Ениқлап кәлгендә, баш қошушта ейтилған өхбаратни су молекулири өзигө сицириду. Сәлбий өхбараттын булғанған суни ичкән алымлар түгәл зәһәрлиниду.

Суниц өхбаратни қобул қилишини илмий жәһәттин дәлиллігөн – япон алыми Эмото Масару. Алымниң тәтқиқатиға мувалиқ, «Рәхмәт», «Көчүр», «Өч көримән» деген сөзләрни ейтқан чағда, су молекулири өзгиришкә учрайдекен. Өхбаратни қобул қилған суниц түзүлүшила өзгириду, тәркиви өз бойиче қалиду.

7-тапшурук. Мәтингни инсерт усули асасида үгиниңдар вә төвөндикі жәдәвлни толуқтурууцлар.

Инсерпт жәдәвилі

«V»	«-»	«+»	«?»
Билимән	Билгөнлиримгә зит келиду	Мениң үчүн йеңи өхбарат	Мени ойландуруп қойди

8-тапшурук. «Суниң адәм һаятидики роли» мавзусига эссе йезицлар.

5 – 6-дәрислөр. ҚАЗАҚСТАНДИКИ ДӘРИЯЛАР ВӘ КӨЛЛӘР

Қазақстандикі қандақ дәрия вә көллөрни билисиләр?

Или дәрияси

1-тапшурук. Мәтинни оқуңдар.

Или Балқаш көлигә қуюлидиган дәриялар ичиидики әң choци несаплиниду. Или дәрияси Қазақстанға Хитайдын екіп чиқиду вә тағлар арисидики вадиларда ақиду. Шималға қарап чоққилирида нурғунлиған қар вә сансиз музлуклири бар Жұңғар Алитети қәд көтирип туриду. Жәнупта болса, жаңғал билөн қапланған Көтмән тағлири вә Алитағ тизмилири бар. Бу тағ дәриялири Илиға қуйиду. Мәзкүр дәрияларда бәзидә латқа вә ташларни еқитидиган сәлләр болуп туриду. Сәл тағ қатламлирини бузуп, хәлиқ егилігінде нурғун зиян йәткүзиду. Қаттық сәл 1963-жили 7-июнда чирайлық йешил көлниң тәбий тосмисини бузуп, ушбу көлни вәйран қилди. Кейинки вақитларда сәлгә қарши бирмунчә чариләр көрүлмәктә: тағларниң қанталлирини пухтилаш үчүн дәрәқләр тикилип, чөпләр терилмәктә вә су тосмиилири қурулмақта.

(«Мениң Қазақстаним»)

2-тапшурук. «Мән – саңа, сөн – маңа» усули билөн ишләш. Мәтин асасида бир-бириңларга соалларни қоюңдар вә уларга жавап беріңлар.

3-тапшурук. «Или дәрияси» дегендеген мавзуға кластер түзүңлар.

ҺАЛӘТ РӘВИШЛИРИ

Һаләт рәвишлири иш-хәрикәтниң һалитини вә усулини билдүриду.
Уларга төвөндікі рәвишлөр кириду: *тез, чапсан, дәррү, паал, илдам, аста, аран, батурларчә, қәһриманларчә, қәстән, шәклән, шарттидә, таққидә, изчил, чоқум, һәргиз, әсла, әлевәттә, мұтләқ, қәтәй, жәзмән.* Һаләт рәвишлири қандақ? қандақ қилип? дегендеген соалларға жавап бериду.

4-тапшурук. Пәкәт мақалларни көчирип йезиңдер. Уларниң азлитидиган мәналирini ейтип бериңдер. Рөвишләрниң астига сизиңдер.

1. Күзичә жигсаң, қишичә йәйсән. 2. Чимдимлап жиққанни чөмүчләп тәкмә. 3. Төмүрдә қапланған қара ишик жалақлап ечилди. (З.С) 4. Аста маңғанму маңған, тохтап қалған яман.

5-тапшурук. Төвөндә берилгән рөвишләрдин пайдилининп, қисқа мәтин түзүңдер. Рөвишләрниң түрлирини ейтип бериңдер.

Һазир, булту, бурун, илгири, бир күн, пат йекинда, нери, ташқири, жирақ-йекингә, әтәй, амалсиздин, хошал-хорам, пәйдин-пәй, тәтүрисигө, тәхминнән, умумән, лассидә, мәрданә, кечиләп, саатлап, хелә.

6-тапшурук. Топ билән «Әсем-ай Сарагаш», әрзән баһа, жуқури сана, қиммәт саламәтлик» мавзусида диспут өткүзүңдер.

7-тапшурук. Мәтинни оқуңдар.

Балқаш көли

Қазақстандикى мәйдани жәнәттін Каспий билән Арал деңизлиридин кейинки үчинчи көл – Балқаш. У жұмбырийетниң шималий-шәрқидә, Балқаш-Алакөл пәслигиниң әң төвөн, пака қисмida орунлашқан.

Бу көл Фәрбий вә Шәрқий болуп иккигө бөлүніду. Уларни көлгө 21 км киргән Сарыесик йерим арали бөлүп туриду. Көлдә көплигән йерим араллар билән қолтуқлар бар. Чаң араллири – Басарал, Тасарал. Балқашқа қүйидиган дәриялар Или, Қаратал, Ақсу, Лепси, Аягөз, Бақанас вә башқылар.

Балқашта касиiplиқ өhмийеткә егө белиқларниң 20дин ошуқ түри бар. Униң алтә түри қедимдин көлниң өзиде яшиған белиқлар (Или, Балқаш көкбеши, балқаш алабугиси вә б.), қалғини башқа тәрәпләрдин елип келинип (судак, усач, шип), иқlimлаштурулған белиқлар.

Көл яқисида қелин қомучлуктарға көплигән қушлар уға салиду. Көлдә газ, өдәк, чайка (белиқалғуч), аққу вә башқа қушлар бар.

Балқаш көлидә кемә қатниши үзүлмәйду. Асаслық портлири: Балқаш, Сарышаган, Бурылбайтал, Берлитебә. Көлниң шималий яқисида мис еритиш комбинати ишләйду. Көлниң сүйини Балқаш кан-металлургия комбинати кәң пайдилиниду.

Балқаш көлиниң бойига Балқаш шәнири жайлышқан.

8-тапшыруқ. Қениң қара һәриплөр билəн йөзилған сөзлəрниң кереклиини пайдилинип, кроссвордни толтурууцлар.

1.				
2.				
3.				
4.				
5.				
6.				

9-тапшурук. Мәтингни оқуп, мәзмунини сөзләп бериллар.

Өлүк көл

Алмута вилайити Герасимовка йезисига йеқин жайда мәйданы 6 миң часа (квадрат) метр келидиган кичиккинә көл бар. Қайнап турған томуз аптивидиму у соғулмайду, сүйи болса мұздек.

Көлдө белиқ яшимиғачқа һәм су өсүмлүклири өсмигәчкә, уни Өлүк көл дәп атап кәткән. Тәхмин қилинишичә, көл тегидики йочуклардин газ чиқиши мүмкин, у тирик нәрсениң һәммисини ужүктүриду. Бу немә қилған газ?

Ейтишлириға қарғанда, һәтта ғөввасларму (водолаз) үч минуттан артуқ чидалмайдекән, тунжуқуп, жуқури чиқишқа мәжбур болидекән. Өлүк келдә адәмләрму пат-пат чекүп кетиду. Амма жәсөт, башқа көлләрдикигә охшаш, ләйләп чиқмайду. Тәхмин қилинишичә, жәсөтләр көлниң тегидә тикидин тик туармиш.

Келни зиярәт қилиш хәтәрлик, унинда чөмүлүш мәнъий қилинған.

10-тапшыруқ. Соалларға жауап беріңдер.

- а) Көл немә сөвәптин «Өлүк көл» дәп аталған?
ә) Бу көл һәккіде Интернет торидын қошумча әхбарат тепиپ, ейтип беріндер.

11-тапшыруқ. Шеирни հիսсиятлық оқуцлар. Уни уйғур тилиға тәржимә қилинлар вә деңтириңларга йезиндер.

Отаным – мәңгі қорғаным,
Қалаймын бақыт қонғанын.
Сүйемін және сондықтан,
Өзенін, көлін, орманын.

12-тапшурук. Сүрәтләр бойичә топ билән тәсвирләш мәтинини түзүңлар.

13-тапшурук. «Йәр – гәзнә, су – алтун» дегөн ибарини пайдилинип, эссе йезиндер.

7 – 8-дәрисләр. БУЛАҚЛАРДИН БАШЛИНИДУ, ТӘШНАЛИҚНИ ҚАНДУРУП

1-тапшурук. Шеирни ролъларга бөлүп, һиссиятлиқ оқуңлар.

Фол вә Булақ

– Иәй, Булақ,
Сал қулақ, –
Дәпту Фол Булаққа:
– Қара бу яққа,
Мениң сүйүм көп:
Шар-шар-шар,
Сениң аз:
Шир-шир-шир.
Өдәк-ғаз
Чөмүлүп ойналмайды...
Иә, мениңдә қийналмайды.
Бирдә шақырап,
Бирдә вақырап,
Өркин ақимән, шуңлашқа һәммигә яқимән.
Иә, сән, бәхитсиз Булақ,
Йәр бегирлап,
Аққиниң аққан, – деди Фол Булаққа.
Булақзә Фолға қарап:
– Бизсиз күнүң харап,
Өшү сүйүң нәдин кәпту?!
Бәхтиңгә биз ортақ, – дәпту.

И. Бәхтия

2-тапшуруқ. Шеирниң мәзмуни немидин ибарәт? Қандақ ойлайсиләр, мүәллип мәзкүр шеир арқылық немә ейтмақчи? Пикриңлар билән бөлүшүңлар. *Фол вә Булақ* сөзлири немә үчүн чоң һәрип билән йезилди? Чүшәндүрүңлар.

3-тапшуруқ. Жуқурида берилгөн шеирни үлгидө көрситилгендәк чачмиға айландуруп йезиңлар.

Бир күни Фол Булаққа мұндақ дәпту: «Най, Булақ, қулақ сал, мениң сүйүм көп, шарилдан ақиду...

4-тапшуруқ. Рәвишлөр бойичә өз билимниңларни тәкшүрүп көрүңлар.

1. Қандақ сөз түркүми рәвиш дәп атилиду?
2. Рәвишләрниң түрлирини ейтип беріңлар.

5-тапшуруқ. Сү сезигө синквейн түзүңлар.

6-тапшуруқ. Шеирни ниссиятлик оқуңлар.

Өсөк – байлиқ булиғи

Лиқшип аққан Өсөк сүйи,
Кечә-күндүз шақирайду.
Өркөшлинип долқунлири,
Яң-йениға чачрайду.

Ақ булуттөк булақлири
Күмүч кәби пақирайду.
Яқисида оғул-қизи
Нахша ейтип вақирайду.

Немә үчүн улук дәймиз
Жүтниң пәхри бу Өсөкни?!

Чүнки Өсөк сөйәр чәксиз
Қизиган иш – зор әмгөкни.

Ү яқтуарар долқуп аққан
Нәғмә-нава авазини.
Ү яқтуарар қанат қаққан
Пәрзәнтләрниң пәрвазини.

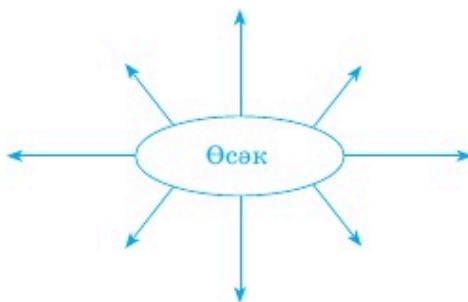
Шу чаг Өсөк толар нурға,
Дилда қалмас ғәм-хапилиқ.
Булақлири қиласар соға
Жүрөклөргө һәм пакизлик.

Шуңа ишchan деханлири
Етизларда күн-түн жүрөр.
Даңлиқ Өсөк шәһритини
Әмгәк билән нурға бөләр.

X. Ыэмраев

7-тапшурук. Шеирге аласыннип, тирәк-схемини давамлаштуруңлар.

8-тапшурук. Сөз оюни.

1. Немә һәммә тилда сөзлишәләйдү?
2. Неминиң бәш бармиги бару,
Лекин бирму тирниги йоқ?
3. Адәмзатта немә көп?
4. Адәмдә немә болмиса, немә қилмиса яшалмайды?
5. Дүнияда немә чаққан?
6. Дүнияда немә жүгрүк?
7. Қиличтин өткүр немә?

9 – 10-дәрисләр. ХУЛАСӘ ДӘРИСЛӘР. СУ – ШИПАБӘХШ МӘНБӘ

1-тапшурук. «Сөһбәт». Төвәндик соаллар өтрапида топлар ара сөһбәт үюштуруңлар.

I топ.

1. Немә үчүн су ичиш мүһим?
2. Организмға сунинц немә кериги бар?

II топ.

1. Суниң йетиshməслигидин баш ағриши мүмкинмұ?
2. Су аз ичилсө, немә болиду?

III топ.

1. Көп суюқлуқ ичишни халимисам, немә қилиш керек?
2. Мән суни аз ичимән. Буниң қандак сөлбий тәсіри бар?

2-тапшуруқ. Мәтиnlөрни оқуцлар. Сеһбет нәтижисини төвөндикі мәтиnlөр билән селиштуруңлар.

Организмға суниң немә кериги бар?

Яшаш учүн. Соң кишилөрниң организміда оттура несан билән 5 литр қан айлиниду. Қан плазмисиниң 92–95 пайизи судин ибарәт. Қан суниң ярдими билән өз функциясини толук бәжирәләйду: өзалар һүжәйрилиригө озуқлуқ маддиларни йәткүзүш; тоқулмиларға өпкідін кислород йәткүзүш вә уларға карбонат қайтуруш; ички өзалардіki қайта ишләнгөн маддиларни берәклөр арқылы қиқирип ташлаш; гомеостаз билән тәминаләш (ички муниитниң дайимиyllиғи вә тәңпуңлуғы): haрапәт, су-туз тәңпуңлуғы, гормонлар ва ферментлар паалийитини қоллап-қувәтләш; организмни һимайә қилиш: қанда иммунитетқа мәсъул плазмиларниң лейкоцит вә ақсиллири айлиниду.

Әгәр организмда су йетиshmисө, қан массиси камийиду, униң үепиш-қақлиғи йоқилиду. Мундақ қан жүрөк паалийитигө сөлбий тәсир йәткүзиду. Жүрөк булжұңлири муддитидин авал конирайду, бу болса хөвплик жүрөк кесөлликлиригө сәвәп болиду.

Әйнә шуниң үчүн спорт билән паал шуғулланғанда вә организмға соң егерлиқ чүшкөндә, көпирөк су ичиш керәк болиду.

Суниң йетиshməслигидин баш ағриши мүмкинмұ?

Мейә паалийити һәтта йеник су йетиshməслигидинму осаллишиду.

Мейә һүжәйрилириниң 80 пайизидин артуғи судин ибарәт, униң қан-ниң бәшинчі қисми жуюп туриду. Униң үстігө у арқа мейә суюқлуғида «чөмүлидү».

Мейигө су билән биллә өсөб системисиниң паалийити үчүн зәрүр болған кислород вә глюкозиму келип чүшиду. Су мейидин мадда алмисиши мәһсүлатлирини вә токсингеларни қиқирип ташлайду.

Шу сәвәптин суюқлуқ йетиshmigен тәғдирдә, мейә дегидратацияси (организмда суниң, суюқлуқниң йетиshməслиги) башлиниду: көп чарчаş, хатириниң осаллишиши, математикидин несан чиқириш тезлигиниң пәсийиши, сөлбий һис-түйғулар.

Оқуш жили давамида көп су ичкән оқуғучиларда дәрисләрни өзләштүрүш көрсөткүчлири жукуру екәнлиги қәйт қилинганды.

Су аз ичилсө, немә болиду?

Адәм өзини начар һис қилишқа башлайды. Баш ағриғидин ташқири, тамақ һәзим қилиш системисида башқа йеқимсиз бәлгүлөр пәйда болиду.

Ашқазан вә үчәй сусиз паалийәт жүргүзәлмәйдү, буниң сәвәплири көп. Су тамақниң нормал һәзим болуши вә озуқлук маддиларниң үчәйгә шоришишини тәммиләйдү. Әгәр организымда су кам болса, қосақ бошлуғида йеқимсиз һиссиятлар вә қәвзийәт барлыққа келиду.

Берәклөр бир тәвлүктө 150–170 литр қанни фильтрлайды. Демәк, токсинлар вә қайта ишләнгөн маддиларни нормал чиқириш үчүн, күнигө кам дегендө 1,5 литр су ичиш керек.

Суюқлукниң йетишмәслиги нәтижисидә берәклөрниң фильтрлаш хусусийити начарлишиду, уларниң өзидә болса, зәһәрлик маддилар көпийиду. Нәтижидә түрлүк берәк патологиялири келип чиқиши мүмкін. Бундақ өһвалда дохтурниң әң асасий көрсөтмилиридин бири уларни тазилаш вә функциялирини тикләш үчүн көп миқдарда суюқлук ичиштур.

Мән суни аз ичимән. Буниң қандақ сәлбий тәсири бар?

Көриганда көрүнүшициз начарлишиши мүмкін.

Өз дәвридә Ибн Сина “Керилиқ – бу қуруш” дегендә екән. Терә өзиниң һимайләш вәзиписини бәжираши үчүн, тургорини (эластиклик вә тәрәңглик) сақлап қелиши керак. Шунда у қайнақ күн, шамал ва төвөн нарапәтке қаршилиқ қиласалайды.

Саглам териниң 25 пайизи судин тәшкел тапқан болуп, у сусизлиқтин қоруқлар билөн қаплиниду. Демәк, териниң тургорини сақлап қелиш үчүн, һәр күни көрәклик миқдарда (кам дегендө 2 литр) су ичишни унтуumasлик керек. Яхшиси, таза, кам минераллиқ вә газсиз су ичкән дурус.

Суниң йетишмәслиги йәнә қандақ сәлбий нәтижилөргө елип келиду?

Нәттә bogумларғиму су керек. Әгәр улар чиң болса, инсан әркин һәрикәтлиниш хусусийитини йоқитиду: һәрикәтлинишкә қийнилиду вә ишларни зорға атқуиду.

Богумлар сицир токумилар билән қапланған. Эластик сицир сүйәк bogumlirinin hərikətchanligini təminləйdu. Su siçirniç 80 pайизини təşkili қилиdu. Su yətişmigəndə, unuq paaliiyiti buzulup, organizmada kuchluk afgiç pəyda bolidi.

**Көп суюқлуқ ичишни халимисам,
немə қилиш керəк?**

Иш билән болуп, кəpinchə nemə iчкүмиз келиватқинини сəzməй қалиmisiz və hətta чаңқақни ачлиқ билан чataштуримиз.

Сусизлик və unuq asarətlirinin birtərəp қilişniç əq yaxhi usuli – үstəlgə taza kam minerallıq suni қоюп қoюш və hərkətim kəzүnlar chüşkəndə, unindin birjutum ichisidir.

Чаңқақни his қilişisiz bilənla, суюқлуқ iчиçidir. Bir jutum taza su həli nechkimgə artuqchiliq қilmigən.

3-tapshuruk. Soallarغا жавап беринлар.

1. Mətinlər қandaq uslubta yezilgən?
2. Mətinlərdə қandaq atalğular kəp учрашти? Bu səzlər қaisi sahaga ait?

Su – shıbabəxshi mənbə

4-tapshuruk. Mətinin okuyular.

Sunin adəm salamətligigə pайдиси zor. Японluq psixolog-alim Masaru Emoto: «Sudiki taza enerqia kəp afgiçlarra dava bolidi», – dəp yazi- du. Məsilən, su tən temperatürisinin turaklannduridu, tamakqa həjətlik bolgan ozukni təminləydu, immunitetni kuchəyti. Kan ni suyoldurup, bərək və җigərdiki қaldukclarri tazilaidi.

Şunin bilən billə su məyiniñi ishini yetildürüş үçün kuch və elektrlik enerqia mənbəsi. Ichip жургən sūyimiz jaaranətlərdin kəndaidu, terini davalaidigan xislətlərgə ege.

Umumən, adəmniç tənidə 40–50 liter su bolidi. Kan ni 83 pайизи, buljyuq gəşlərniç 75, məyiniç 74 pайизи, ustixhanlarniç 22 pайизи suni təşkili қili. Əgər təndə 20 pайiz su yətişmisisə, adəm tən-salamətligigə xətərlik.

5-тапшурук. Мәтингә аласыннан, төвөндикі кластерни толуктуруңдар.

6-тапшурук. «Судин раһет елип, саламәтлигизниң техиму яхши болушини халамсиз?» деген мавзууга топ билән өз пикриңдарни ейтиңдар.

7-тапшурук. Мәтинни оқуп, сәрлөвхө қоюңдар.

Хәлиқарылық экспертлар 2030-жиллири сәйярә түрғунлириниң 47 пайизи ичимлик суниң йетишмәслигидин зәрдап чекидиғанлыги тоғрилық ейтиду.

БДТның сабиқ баш катиби Пан Ги Муннин «Аләм ичимлик су үчүн бирбери билән уруш ечишқа йекинлиди», – деген сезиниң өзи хәвп-хәтәргө елип келиду. Тәшкилатның Баш катиби бу сөзлөрни бекарга ейтмиған. Уни хәлиқарылық экспертларниң тәтқиқат-тәкшүрүшлиrimу дәлиллігөн. БДТ экспертириның тәкшүрүшлиригө қариганда, 2020-жилдин кейин дунияның 22 соң мегаполиси трубилар арқылың келидиган тазиланған суниң йетишмәслигини сезинидиган болиду. Құргақчылық, болупмұ, Африка билән Хитай әллиридә қаттың байқилиду. Шуниң тәсиридин назирниң өзидә Африка аналиси Европига көчүшкә башлимакта екөн. Буниздин ташқыри, 2025-жили дуниявий таза су экспорты хәлиқарылық тиражәткә йол ачиду.

Йәр шаридики су тапчиллиқ мәсилеси қайта ишләнгөн суни пайдилиниш технологиясини вужутқа көлтүрди. Ичимлик суниң баһаси нефть баһасидин бирнеччә һәссә қиммат болиду. Бу келәчектә муреккәп мәсилеге айлиннан, ичимлик су үчүн болидиган урушларға елип келиши мүмкін.

Қазақстанму су тапчиллиқ мәсилеси бар әлләрниң қатариға кириду. Бизниң елиминдеги үсті сулириға қариганда, йәр асти сулириға наһайити бай. Бирақ елиминдеги мөшү байлықни үнүмлүк пайдиланмайду.

8-тапшурук.

1. Мәтингө мувалиқ мәсилини ениқлацлар.
  - а) Ичимлик су тапчиллиги
  - ә) Суни тазилаш
  - б) Суни сақлаш
  - в) Суни пайдилиниш
2. Таза сунид йетиshmөслигидин келөчөктө қандақ мәсилө пәйда болуши мүмкін?

а) _____

ә) _____

3. Қазақстанда таза су мәсисини қандақ йешишкө болиду?

а) _____

ә) _____

9-тапшурук. Мәтинни оқуп чиқындар.

Явай алма

Бу бағда алминиң һеммә түри тепилидекөн. Бийил бағниң жуқуруисида икки түп явай алма көчити көклөп чиқипту. Бағвән буларни авайлап, йилтизидин қомуруп аптуда, күн нури чүшидиган, уссап қалмайдиган ичкиридики бир йөргө әкелип, тикип қоюпту. Бир жилдин кейин, бу көчөтлөр ғолидин шах айрип, көрүнүп қапту. Баятин бағни арилап жүрүп, бу икки түп алма көчитиниң алдига көптуде:

— Убдан өсүспиләр, бирақ назир силәр явайи, әгәр силәрни тәрбийилимәй, өз мәйлиңларға қоюветидиган болсам, көлгүсідә силәрдин кишиләргө һечқандақ нәп тәгмәйду. Силәрниң бәргөн мевәңларму чокум аччик болуп қалиду. Мән әнди силәрни убдан пәрвиш қилип, ярамлиқ алма қилип чиқимән, — дәптуда, кәтмән билән уларниң түвини юмшитип, оғут бәрмәкчи болту.

10-тапшурұқ. Мәтінниң мәзмунини сөзлөп берицлар.

11-тапшурұқ. Тәвөндікі соалларға жағап беріңілар.

- а) Мәтінниң асасий гайиси немиде?
- ә) Мәтінниң қениң қара һәріпләр билəн ажыратылған қисмдерінде көзімдіктерін табыңыз.
- б) Багынан вə явайи алма көчтінін кимлəргө қияс қилисилəр?

12-тапшурұқ. Мәтіндики рəвишлəрни табып, уларниң түрлирини ениқлаңылар.

Отылған мавзулар бойичə Б-Б-Б сизмисини толтурундар.

Тəхминəн немини билимиз?	Немини билишни халаймиз?	Немини билдүк?
-----------------------------	-----------------------------	----------------

VII БӨЛҮМ СПОРТ. АТАҚЛИҚ СПОРТ ЧОЛПАНЛИРИ

1 – 2-дәрисләр. САҚ ТӘНДӘ – САГЛАМ ӘҚИЛ

Спорт – саламәтлик капалити

1-тапшуруқ. Мәтинни чүшинип оқуылар.

Спортниң адәм наятида әң өң орун егиләйдиганлигини һәммимиз яхши билимиз. Спорт билән шуғулланған адәмниң саламәтлиги яхши болуп, һәрқандақ нәрсигө чидамлиқ келиду. Бизниң ата-бовилиримиз «Жәни сақниң – тени сақ» дәп бекар ейтмиған. Спортниң қандақ түри билән шуғуллиниш адәмниң қабилийитигө бағлинишилиқ болиду.

Спорт йеник, егир, узун, қисқа охшаш бирнәччә түргә белүниду. Саламәтликни яхшилаш үчүн, кам дегендә спортниң 33 түри билән мәшиқлиниш керәк.

Бириңчи байлық – тән сақлиқ, саламәтлик – адәмниң әң қыммәт дүнияси. Шунин үчүн биз саламәтлигимизни яхшилаш үчүн, спорт билән шуғуллинишимиз керәк, йәни күндилик гигиенилиқ тәлеелләргө риайә қилишимиз лазим.

Футбол оюни, чаңғу тейилиш, гимнастика оюни вә башқа түрлири спорт билән шуғуллинишқа ятиду. Қар тазилаш, отун йеришму, спорт билән шуғулланғандәк, адәм балисиниң саламәтлигигө пайда кәлтүриду. Қызыларниң өй сүпирип, деризә сүртүп, қача-қомуш жуюп, аписира ярдәм қылғини уларниң саламәтлигигө пайда. Бу һәрикәтләрниң һәммисиниң сағлам наят үчүн өңмийити зор.

2-тапшуруқ. Соалларга жарап беріңлар.

- а) Спортниң қандақ түрлирини билисиләр?
- ә) Спортниң қайси түри силәрни қизиқтуриду?

3-тапшуруқ. Мәтинни оқуылар.

Олимпиада оюнлири

Буниндин 28 өсир бурун Қедимий Грекия йеридә жәсурлук һәрикәтлири билән чепишиштин вә күч синаштин атлетларниң мусабиқиси өткүзүлгөн. Олимп шәниридә өткүзүлгөн әң өң спорт мусабиқилири «Олимпиада

оюнлири» дәп аталди. Олимпиада оюнлири һәр 1417 күндин кейин, йәни төрт жылда бир қетим өткүзүлидиган байрамға айланди.

Дәсләптә мундақ мусабиқиләр пәкәт жүгрәш бойичила өткүзүләтти. Кейинирек Олимпиада оюнлири программисига спортниң челишиш, жүгрәш, узунлуққа сәкрәш, нәйзә етиш, мушлишиш, ат қошулыған иккى нарвуда чепишиш қатарлық түрлири қошулди.

1896- жили Афины шәһиридә өткән хәлиқарылық спорт мусабиқисиге кона Олимпиада оюнлири асас болди. Шуниндян башлап Олимпиада оюнлири программисига хәлиқ арисида кәң тараған спорт түрлири киргүзүлди. 1924-жылдин башлап қишилиқ Олимпиада оюнлири киргүзүлүп, у «Ақ олимпиада оюнлири» дәп атилидиган болди.

(«Ү ким, бу немә?» китавидин)

4-тапшурук. Соалларға жавап бериләлар.

- 1) Ахирки язлиқ Олимпиада оюнлири қайси мәммикәттә өтти?
- 2) Бу Олимпиадада Қазақстан спортчилери қандақ утуқларни қолға көлтүрди?
- 3) Төвәндә берилгән мавзуларниң бириғе реферат тәйярланылар.
  - а) Қишилиқ Олимпиада оюнлири.
  - ә) Язлиқ Олимпиада оюнлири.

ПЕИЛЛАРНИҢ ТҮРЛИРИ МУСТӘҚИЛ ВӘ ЯРДӘМЧИ ПЕИЛЛАР

Мустәқил лексикилиқ мәнаға егә, жүмлидә мәлум бир беләкниң вәзиписини атқуралайдиган пеиллар мустәқил пеиллар дәп атилиду. Мәсилән: *Мән мәктәпта оқыймән. Акам заводта ишләйдү. Һәдәм институтни тамамлиди.*

Мустәқил лексикилиқ мәнаға егә болмиған, жүмлидә мәлум бир беләкниң вәзиписини атқуралмайдиган пеиллар ярдәмчи пеиллар дәп атилиду.

Ярдәмчи пеиллар мустәқил лексикилиқ мәнаға егә сөzlөргө бекинип:

1. сөз (пеил) ясайды: *ярдәм құлмақ, хошал болмақ, кәч қалмақ;*
2. өзлири бекинип көлгән сөzlөргө һәрхил грамматикилиқ мәналарни бериду: *муәллим болмақ, оқуп көрмәк, йезип түрмәк.*

5-тапшуруқ. Көп чекитлөрниң орниға пеилларниң лайигини қоюп көчириңдер. Пеилларниң түрини ейтеп беріңдер.

Оқуғучи ... , су ... , каккук ... , күн ... , шамал ... , ямғур ... , гүлләр ... , йопурмақтар ... .

Кереклик сөзлөр: *сайраватиду, үегиватиду, чиқти, ечилди, оқуватиду, қызитти, маңди, саргайди.*

6-тапшуруқ. Мақалларни көчирип йезиңдер, уларниң мәнасини чүшөндүрүңдер. Пеилларниң астига сизиңдер вә уларниң мұстәқил пеиллар екәнлигини дәлилләп беріңдер.

1. Жип инчикә йеридин үзүлиду. 2. Мал егисини дорайду. 3. Інрқандақ егизлик пәстин башлиниду. 4. Хәйирлик иштин қачма. 5. Арча хүшбойлуғидин миңға кириду. 6. Доланини көргендә, тағ есіндин чиқмисун. 7. Иш башланғанда махтанма, иш пүткөндө махтан.

7-тапшуруқ. Сөз оюни.

1. Кирпө қышта немә қилиду?
2. Жұмук көз билән немини көрүш мүмкін?
3. Көрүк үстидө кетиватқан адәм айғиниң тегидө немә бар?
4. Дунияда бирнәрсә барки, у болмиса нечким бир-бирини тонумайду, у немә?
5. Қайси жайда дәриялар сусиз, шәһерлөр ейсиз болиду?
6. Қайси һайван пүтүн қиши бойи бешини төвөн қилип ухлайду?
7. Қайси сораққа нечқастан «хә-ә» дәп тогра жавап беріш мүмкін әмес?
8. Қайси вақитта saatқа қарааш мүмкін әмес?
9. Чүшүмдө җавайи һайванлар мени талиди, улардин қандақ қилип кутулуш мүмкін?
10. Қара мәшүк қайси вақитта ейгө асан кирәләйду?

3 – 4-дәрислөр. СПОРТ ОЮНЛИРИНИҢ ТУРЛИРИ

1-тапшуруқ. Мәтингни оқуңдар.

Шахмат

Шахмат инсанийәтниң өң әжайип көшпиятлиридин бири. Сөл кам 2 миң жилик тарихқа егө болған бу оюн өзиниң сеһирий күчи билән чоң-кичикниң һеммисини өзигө мәптүн қылған. У әйни пәйттә һәм спорт, һәм сәнъет, һәм пән.

Шахмат (шәтрәнж) оюнлар шаһи (яки Шаһлар оюни) болуп, шахмат тахтисидики күрөш әқиллиқләр күриши несаплиниду. Шахмат – пикир қилишни, әқилни риважландургучи оюн. Бирақ бу оюн мәжүзикар вә өзигә хас бир илим, ижат вә сөнъеттур.

Шахмат дәсләп Һиндистанда пәйда болуп, Персиягә, униндин кейин пүтүн ислам алимигә кирип барған. Шахмат 1400-жилдин бу ян изчил ойнилиди. Бирақ у эрамиздин авалқи миң жилликлардиму болғанлиги мәлум.

Шахмат Һиндистанда пәйда болсимиу, униң риважи вә камалити ислам алимидә барлықта кәлгән. 8-әсирниң бүйүк шахматчилири Мұһәммәд бин Сирин, Саид бин Жудаир, Хишом бин Урвалар болуп, улар кези бағланған налда, онлиған күчлүк шахматчилар билән бир пәйтниң өзидә ойнап, галип чиққанлар вә мәжүзә дәп тән елинғанлар. Хишом бин Урваниң нәврилири – Сафия, Айша, Убайдилар һәм өз заманисиниң йетүк шахматчилиридин болушқан.

Шахмат тарихидики биринчи катта мусабиқә (чемпионат) 847-жили, хәлипе әл-Мутавәккүл иштиракида, бүйүк шахматчилар әл-Адли вә ар-Разий оттурысида болуп өткән. Буларниң һәрбири шахмат һәккіде китап йезип қалдурғанлар.

2-тапшуруқ. Соалларға жарап беріңілар.

- а) Шахмат оюни қәйәрдә пәйда болған?
- ә) Немишкә бу оюнни «әқиллиқләр оюни» дәп атайду?
- б) Шахмат бойичә биринчи катта мусабиқә қәйәрдә өткүзүлгән?

3-тапшуруқ. Заманивий шахмат бойичә аләмниң дәсләпки чемпионлири һәккіде Интернет торидин пайдилининп, мәтин йезиндер.

I топ: Биринчи аләм чемпиони Вильгельм Стайнниц.

II топ: Иккінчи аләм чемпиони Эмануел Ласкер

III топ: Учинчи аләм чемпиони Лозе Раул Капабланка

IV топ: Төртінчи аләм чемпиони Александр Алёхин

ӨТҮМЛҮК ВӘ ӨТҮМСИЗ ПЕИЛЛАР

Чүшүм келиштики сөзләр билән қоллинилидиған пеиллар өтүмлүк пеиллар дәп атилиди.

Мәсилән: *китапни оқумақ, хәтни язмақ, төмүрни соқмақ, достларни сезинмақ.*

Бәзидә чүшүм келиш қошумчысы чүшүп қелиши мүмкін: *кинони көрмәк* – *кино көрмәк*; *хәтни язмақ* – *хәт язмақ*; *китапни оқумақ* – *китап оқумақ*; *суни тошумақ* – *су тошумақ*.

Чүшүм келиштин башқа келиштики сөзлөр билән қоллинилидиган пе-иллар өтүмсиз пеиллар дәп атилиду.

Мәсилән: *өйдин чиқмақ*, *мәктәпкә бармақ*, *таңқа чиқмақ*, *етизга маңмақ*.

4-тапшуруқ. Тепишмақларницә жававини тепицлар вә көчирип йезицлар. Пеилларницә астига сизип, уларницә қандақ соалға жавап болуп келидиганлигини ейтип беринлар.

1. Бири қыйиду, бири ичиду, бири өсиду. 2. Бир момай олтириду, өтрапида миң бир бала. 3. Қип-қизил ясинип тойға чиқти, той түгимәйла, зәмбілгө чүшти. 4. Дайым чирақ яқиду, һардим-талдим демәйду. 5. Алтун көтти, күмүч көлди. 6. Өтиязда яшириду, күздә ташлиниду. 7. Өзиниң өтини өзи чақириду, шундақ қилип, күнни патуриду. 8. Оттуз икки ағинә, бир камарда яшайду. Ишқа чүшсә яндишип, биллә күрәш башлайду. 9. Бир булуңда сөзләйду, саз чалиду, күйләйду.

5-тапшуруқ. Мәтинни оқуцлар.

Немә иш құлмай, яшлиқ иштияқим, миллій ғурурум вә кәспимгә садақәт билән ишлидим. Інәрқандак **tosуқ-тосалғуларға** дуч кәлсәммү, ирадәмдин қайтмидим. Әйнә шу қәлбимгә пүткән ирадә түпәйли яш чегимда хәлқым үчүн **аз-тола** хизмет қилиш бәхтигә еришкәнлигимни мәмнүнийәт билән өсләймән ... Растан, мән техи яш, билимим төвән, наят тәжрибәм наһайити аз болушыға қаримай, пак нийәт, сап вижданым билән мәзлүм хәлқымгә хизмет қилишқа бәл бағлидим. Шу бир қисқа мәзгилдә мән учратқан замандаш, пикирдаш **choң-кичик** мәрипәтчиләрницә **hәммиси** дегидәк **милләтсейәр**, **хәлиқсейәр** вәтәндеш болди. Улар билән биллә ишләш, **hәмсөһбәттә** болуш, һәтта пикир талишишниң өзи мениң үчүн үгиниш, тәлим елиш мәктеби болған еди. Мениң вәтәнпәрвәр, милләтпәрвәрлигим әшү муреккәп күрәш басқучида шәкилләнлигини жәэм қилимән. Чүнки мән мәрипәт үчүн күрәш йолумда вәтенимни, миллитимни тонудум вә вәтән, милләткә өзкесиз муһәббәт бағлидим. Бу улуғвар муһәббәт маңа **күч-ғәйрәт** әта қилди, ирадәмни чиңитти – мұқимлаштурди...

З. Сәмәди

6-тапшурүк.

Мәтингдин өтүмлүк вә өтүмсиз пеилларни улар бағлинип көлгөн сөзлөр билөн көчирип йезицлар.

Үлгө: Өтүмлүк пеиллар: *вәттинимни тонудум*, ...

Өтүмсиз пеиллар: *ирадәмдин қайтмидим*, ...

2. Қениң қара һәриплөр билөн йезилған сөзлөрниң түрини ейтип беринىлар. Уларниң йезилишига диккәт қилинілар. Шу сөзлөрдин пайдилинип, мәтинг түзүңлар.

7-тапшурүк. Шеирни ядқа елиңлар.

Пәрванә

Айлиниду чирақни
Кичиккинә пәрванә.
Урар пүтүн тенини
У чираққа мәрданә.

Билим гоя нур чирақ,
Мәнму аңа пәрванә.
Бегишлаймән өмрүмни
Билимгә ھөр заманә.

8-тапшурүк. Соалларга жарап беринىлар.

- Пәрванә қандақ нашарет? У һәккідә немә билисиләр?
- Шеирда *пәрванә* сөзи қандақ мәналарда қоллинилған? Дәрислиktiki изаһлиқ лугөттін қарап биливелиңлар.
- Шеир мүәллипи билимни немигә охшитиду? Силәр билимни немигә қияс қилған болаттиңлар?
- Немә үчүн мүәллип өзини пәрванигә охшитиду? Топлар ара муланызә қилинілар.
- Қениң қара һәриплөр билөн берилгөн сөзлөр қайси келиштө көлгөн? Шу келиштики сөзлөр пеилларниң қайси тури билөн бағлинип келиду?

9-тапшурүк. Оқуңлар.

Футбол

Футбол – дунияға көң тарыған спорт тури. Униң билөн шүгүллинип, дунияға тонулған футболчиларму йетөрлик: Пеле, Яшин, Марадона, Платини, Роналду, Месси... .

Кейинки жилларда уйғурлар арисидинму атиги чиққан һәм чиқиватқан футболчилар йоқ өмәс. Шуларниң бири Данияниң «Орхус» командисиниң вә Россия яшлар талланма командисиниң қоғдигучиси Жамалдин Фожиниязовтур. У 16 йешидила көпчиликкә тонулди. Россия талланма командисиниң тәркивидә 2013-жили өсмүрләр арисида өткән Евropa чемпионатида ғалип аталған. 17 йешида болса, уни Россияниң даңылқ «Зенит» командиси тәклип қилиду. Талай атақлық футболчилар ойниган бу клубта у көп нәрсениң үгәндә һәм футбол мұнитидики әң ярқын дәқиқилирими өткүзди. У Европига тонулған мәшиқләндүргүчі Спалеттидин футболниң қир-сирини егилди.

Жамалдин назир Данияниң «Орхус» клубида маһарәт көрситип көлмәктә. Дания хөлқиму унинде кәң құчақ яиди. Уйғур жигити футбол ишқивазлириниң сәйүмлүк оюнчисига айланди.

10-тапшуруқ. Мәтингө аласалинип, атақлық футболчиларни атаңлар. Уйғур жигити Жамалдин Фожиниязов қандақ атақлық футбол командилирида оюн көрсәтти? Назир у қәйәрдә яшаватиду?

11-тапшуруқ. Атақлық футболчиларниң бири һәққида эссе йезиңлар.

5 – 6-дәрисләр. РЕКОРД ЯРАТҚАНЛАР

1-тапшуруқ. Мәтинни тиңшашылар.

Уруш башланғанда, Армия тоққуз яшта еди. Өлүм сәпкән қарам күчкө қарши көтирилгөн әл қатарыда түгмәнлик атилар билән ақилар қолиға қураш елип, мәйданға атланғанда, жуттика анилар, чокан-қизлар вә оюн балилири кәтмән, гүжәк вә чалғыларни елип, етизға чиқти. Чүнки егилек терилгүлуклирига әнді шулар егә болуп қеливеди. Течлик наят орнап, балилар қайта мәктәптә оқуп жүргинидә, жысманий тавланған 15 яшлиқ спорт ишқивази наийиilik мусабиқидә топ йерип чиқип, ана мәктевиниң шәнини қоғдиган.

1949-жили Армия Түгмен оттура мәктевини тамамлап, Алмутидики Тәнтәрбийә институтиға оқушқа чүшти. Нәқ мөшү билим юртида оқуп жүргинидә, көлгүси чемпионниң бүйүк пәллиләргө болған шанлық йоли башланди. 1950-жили 110 метрлиқ тосалғулар билән жүгрәштә 16,7 секунд вақыт көрситип, биринчи орунни йецивалған болса, кейинки жили 200 метрлиқ мусапини 27,2 секунд арилигидә жүгрәп өтүп, жүмһүрийет бойичә әң жуқури көрсәткүчкә қол йәткүзди. 1952-жили I Дуниявий яшлар фестивалида көплигөн чөт әллик спортчилар билән күч синашқан у 200 метр мусапигә жүгрәштә рекорд яратти. Йәнә икки жылдин ке-

Йин студентлар спартакиадисида 100, 200, 400 вә 800 метр мусалигө жүгрештө бириңчи орунни **егилиди**. 1955-жили йеник атлетикидин (он күрөш бойичә) Қазақстан чемпиони аталди. Шуниндин кейинки үч жил мабайнидиму яш спортчими бирму рәқиви **йеңелмиди**.

Умумән, көспий спортчи Армия Йошупов СССР, ҚазССР, вилайәтлик, национальный күч синашлар болуп, 72 қетим ғалип аталған. 11 жил давамда у яратқан рекордларни Қазақстанда бирму спортчи **йеңилалмиди**.

(«*Уйгур авазы*» гезитидин)

2-тапшурұқ. Соалларға жақап беріцлар.

А. Йошупов қандақ рекордларни яратқан екөн? Бу тогрилиқ мәтингө немә дейилгөн?

3-тапшурұқ. Мәтингидиң қениң қара һәриплөр билөн берилгөн пеилларниц түрлирини ейтеп беріңдер. Улар билөн бирнәччә жұмылған ойлап йезиңдер.

4-тапшурұқ. Мәтингиң раван оқуңдар.

Тиришқан озар

Абдурешит Абдрахманов 1946-жили Алмута шәниридә көпбалилық айлидә дүнияға көлди. У 15 яшқа толғанда, уларға хошна болуп, Уйгур национальдик бир рус айлиси көчүп келиду. Бу айлиниң Людмила исимлиқ 14 яшлик қызы болған. Бир күни Людмила ишик алдидики бөлдиндә «Юность» журналини оқуп олтарғанда, униң йениңде хошна жигит келиду. У қыздың немә тогрилиқ оқуватқинини сорайду.

– Өжайип бир жигит тогрилиқ оқуватимен, – дәйдү қыз.

Өжайип жигит літваниқ атақтық боксчи Ричардас Тамулис еди. Қызының бу гепидин қизирип көткөн жигит униңдин журнални алидуда, ейгө кирип кетиду.

Мана шуниндин кейин Людмила Абдурешитти кочида кам учритидеган болди. Бир күни уни учритип қелип, мундақ деди:

– Халтаңни кетирип йәнә нәгә маңдид?

– Балалайка челишни үгиниватимен, – деди Абдурешит бош кәлмәй.

Кеп өтмәй, Абдурешит бокс бойичә шәһерлик турнирниң ғалиби аттап, алтун медаль билөн тәғдирлениди. Қызың үері, бәш жиілдин кейин у рингта атақтық боксчи Ричардас Тамулис билөн учришиду. Иккінчи раундта у рәқивини уруп жиқитип, дәрнал уни құчақладап, орнадын түргузиду. Шу вақитта мәзкүр «жәңдин» кейин журналистларниц

«Немишкә шундақ қилдициз?» деген соалиға Абдрахманов: «Мән әйнә шу Ричардасниң арқисида бокс билән шуғулланған едим, бу жигит бизниң аилимиз үчүн алайында бир шәхс», дәп жавап бериду.

Абдурешит Абдрахманов – Кеңеш Иттипақи дәвридә Қазақстан боксиниң тәрәкқиятига өзиниң мұнасип үлүшими қошқан шәхсләрниң бири. 1969-жили у СССР кубогини утувалиду. Шундақла Африка, Америка вә Европида өткән хәлиқара турнирларға иштирак қилип, галибийәт билән қайтиду. 1970- вә 1971-жиллери у бокс бойичә СССРниң икки дүркүн чемпиони атилиду. Абдурешит Абдрахманов қазақстанлиқ боксчиларниң арисидин дәсләпкіләрдин болуп хәлиқара дәриҗидики спорт мәнири атиғини елишқа муйәссәр болди. У рингта 224 қетим «жәңгә» қатнишип, униң 210ни галибийәт билән аяқлаштуриду.

5-тапшуруқ. Соалларга жавап берилер.

- а) А. Абдрахмановниң атақлық боксчи болуп йетилишигө ким түрткә болди?
- ә) У қандақ мусабиқиләрниң галипкари аталды?
- б) А. Абдрахманов рингта нәччә йәкму-йәк өткүзді?
- в) Немишкә А. Абдрахмановни елимизниң бокс тәрәкқиятига чоң үлүш қости дәймиз?

6-тапшуруқ. Мәтиндін пейилларни тепицілар. Өтүмлүк вә отүмсиз пейилларни улар бағлиниң көлгөн сөзләр билән икки қатарға белүп көчирицилар.

7-тапшуруқ. Төвөндікі пейиллик бирикмиләрдин пайдилинин, қысқиң мәтин түзүңлар.

Дүнияға көлмөк, рәқивини жиқитмақ, медаль билән тәғдирләнмөк, кубок утувалмақ, үлүш қошмақ, иштирак қылмақ, чемпион аталмақ, галибийәт билән аяқлаштурмақ.

7 – 8-дәрисләр. ДАЦЛИҚ СПОРТЧИЛАР

1-тапшуруқ. Мәтинни оқуңлар.

Манир спортчи

Денис Тен – спортниң фигурилиқ муз тейилиш түри бойичә хәлиқара мусабиқиларда жүмһүрийитимизгә медаль елип көлгөн дәсләпки яш спортчиларниң бири еди.

Денис Тен Алмута шәниридә түгулған корей миллитиниң вәкили. Денис Корей империяси вақтида атақлық қолбашчи болған генерал Мин Гынхониң өвлайдидур. Һазирқи вақитта Калифорниядикі Лос-Анжелес шәниридә мәшиқлиниватқан спортчи фигурилиқ муз тейилиш спорт түридин башқа, теннис, акробатика, таеквондо, каратә, суда үзүш, уссул вә сүрөт сизиш билән шуғулланған.

2014-жили фигурилиқ муз тейилиштин Сочи Олимпиадасынан бронза медалинин саһиби, 2013-жилқи дуния чемпионатынан күмүч медаль егиси, VII қишлиқ Азия оюнлириниң чемпиони, хәлиқара дәрижидики спорт мәнири.

Інгіліс тапшырымнан, алмутылиқ спортчиниң бу утуқлири һәммимизни хошал қылды.

Ейтмақчи, жұтдишимизниң маһаритини көплигөн мутәхәссисләр билән спортчиларму жуқури баһалиди. Мәсілән, үч қетим Олимпиада, бирнәчә қетим дуния чемпиони атилип, исми ривайәткә айланған Ирина Роднина өз Твиттерида мундақ дәп языду: «Тәбрикләймән. Әжайип чирайлиқ тейилиш».

(Интернет төридин)

2-тапшурұқ. Соалларға жавап беріңдер.

- а) Денис Тен қандақ мувәппәқиетләрни қолға көлтүрди?
- ә) У фигурилиқ муз тейилиштин ташқири спортниң йәнә қандақ түрлири билән шуғулланған?

3-тапшурұқ. Мәтінни оқуңдар.

Әркіннин әркін пәрвази

2011-жили VII қишлиқ Азия оюнлири Қазақстанда өтти. Бу яш дөлөт үчүн интайин тоң абройлуқ вә шәрәплик чарә-тәдбир болди. Қишлиқ қитъә спорт оюнлири елиминиң мустәқиллік байрими нарписида өткүзүлди. Мошунин һәммиси мәмлекитимизгө, шундақла һәрбір қазақстанлиққа алайынде жавапқөрлик жүклиди. Бу оюнлар Астана вә Алмудида өткүзүлгөнликтин, оюнлар мәшъиili иккى шәһәрдикі стадионларда бир вақитта яндурулди. Уни өң атақлық спортчилар шәһәрләрниң мәркизий кочилирида елип маңди. Алмудиидики мәшъеңни елип маңғанларниң арисида уйғур жигити, хәлиқара дәрижидики спорт мәнири Әркін Иміновму болди...

Әркин күрәш секциясиге көлгөндө, 12 яшта болидиган. Бир жил өтө-етмәйла, гоя мәжүзә йүз бәргөндөк, униң бойиму өсиду, һәммидин муһими, салмиғиға салмақ қошулуп, сиртқи көрүнүши жәһәттін өз қурбилиридин пәриқләнмәйдиган наләткә йетиду. У 9-сипшілдегі оқуп жүргөндиле, спорт мәнири атиғиға егө болиду. Әркин 14 қетим Қазақстан чемпиони атилиду вә мукапатлиқ орунларға еришиду. СССР динамочилар арисида үч қетим чемпион, Иттипақ чемпионатлирида бирнәччә қетим иккинчи вә үчинчи орунларни егиләйду.

Ирадиллик жигит дәсләп Қазақстан бириңчилигидә ғалип чиқыду. Буниң өзи уни техиму роһландуриду. Әркин өз вақтида грек-рим күришиниң мәшғулатлирига қандак һәвәс бағыдан болса, әнді бодибилдингқому шундақла киришип кетиду. Көп өтмәйла, Әркин қоллап-кувәтлигүчисиниң ишәнчисини ақлайды. Гонконгта өткөн чемпионатта у күмүч медальға егө болиду. Бу униң ахирқи жиллири қолға көлтүргөн өң чоң утуғи еди. Спортниң мөшү түри бойичә у кейинки он икки жилда алтә қетим Қазақстан чемпиони атилип, йеци-йеци рекордлар орнатқан болсмыу, қитъә бойичә мусабиқидә иккинчи орунни егилөш тамамән башқычә еди. Лекин уйғур спортчисиниң изгү армини дүния чемпионатида алтун медальға егө болуш еди. Буниңға у АҚШниң Орландо шәһиридә қол йөткүзиду, йәни Қазақстандин барған спортчи бириңчи орунни егиләйду.

4-тапшуруқ. Мәтингө аласалинин, соалларға жағавап бериндер.

- а) Әркин дәсләпкі қетим нәччә йешіда спортзалға көлгөн?
  - ә) У спортниң қайси түри билән шугууллинин, даңқ чиқарди?
- 5-тапшуруқ.** Соалларға жағавап бериндер.
- а) Мустәқил вә ярдәмчи пеилларни бир-биридин қандак пәриқлиниду?
  - ә) Мәтиндін пайдиленин, мустәқил вә ярдәмчи пеилларға бирнәччә мисал йезиңдер.

6-тапшуруқ. Мәтинни тиңшаңдар.

Яш спортынаным

Яш шахматчи Жансая Абдималик дүнияниң өң яш гроссмейстери атиғини 12 йешіда алды. У 8 йешіда Қазақстан бойичә спорт мәнирилигига намзат аталды. Өз вақтида Карпов вә Каспаровлар спорт мәнири атиғини 11–12 яшлирида алған.

Жансаяниң спорттық утуғи балилиқ чегидин башланды. Йәни, у 6 жашидин башлап шахмат таҳтисиниң бешіда болған. 2007-жили Түркиядә өткөн дүния биринчилігидә 4-орун, 2008-жили Иранда өткөн Азия биринчиліги билөн Вьетнамда өткөн дүния чемпионатыда 1-орунни егилди. У 2010-жили Түркияниң Қайсери шәһиридә өткөн шахмат бойичә Дүния чемпионатыда алтун медаль елишқа мүйессәр болди. 2011-жили Жансая 20 яшкіч болған яшлар арисидики Азия чемпионатыда въетнамлық Во Ти Ким Хундин утулуп, 2-орунни алди. 2012-жили яшлар арисидики Дүния чемпионатыда 2-орунға егө болди. Чехиядә өткөн BRNO OPEN-2013 хәлиқаралық турнириниң галиби аталды. Бу турнирниң алайидилиги – унинде әрләрмұ қатнашты. Жансая бу мусабиқидә алтә рәқивини озуп чиқип, үчи билөн тәң дәриҗидә болди. Йәни, ФИДЕ рейтингиди орни жуқури дәриҗигө көтирилді.

Шахматчи қызының әндикі армини – жуқури пәллигө йетип, аяллар арисидики дүния чемпиони болуш. Шахматчиниң өзи: «15 йешимғиңе Дүния чемпиони болғум келиду», – дәйду. Назир Жансая 14 яшта.

(Интернет топиридин)

7-тапшуруқ. Соалларға жағап беріңдер.

- а) Мәтинг қәһримани Жансая нәччә йешидин тартып шахмат билөн шугулливитепту?
- а) У қандақ мусабиқиләрниң галиби аталды?
- б) Шахматчи қызының қандақ армини бар екөн?

9 – 10-дәрисләр. ХУЛАСӘ ДӘРИСЛӘР

Миллий оюнлар

1-тапшуруқ. Мәтингни оқуңдар.

Үйгурларниң қедимиң әнъеннивий оюнлириниң бири дарвазлиқ болуп, бу оюн пәм-парасәт, чевәрлик, батурлуқ, тәмкинлик вә йүксек маһарәтни тәләп қилиду. Җұнки он нәччә метр егизлиktи ағамча яки сим үстидә алди-кәйнигө (көзи теңиқлиқ наләттиму) меңиш чоң маһарәт болуп несанлиниду.

Дарвазлиқ оюни челишиш оюниға охшаш кәң тараалмиған болсиму, бирхил кәсип сүпитетидә хәлқимиз билөн назирқи дәвримизгө қәдәр яшап көлди.

Мана мошу спорт түри билән шуғуллинин келиватқан уйгур жигитлириниң бири Адил Һошурдур.

Илгири «Пәләк шани» деген намға еришкөн, дарвазлиқта бәш қетим дуния рекордини йецилиған Адил Һошур йеңинде (ШУАР (ХХЖ) Турпан бойлуқни кесип өтүп, «нава температуриси өң жуқури», «полат сим температуриси өң жуқури», «деңиз йүзидин өң төвөн» үч түрлүк дарвазлиқ маһаритидә дуния рекордини яратти. Адил Һошур бу қетим полат симда маңган жайниң егизлиги – 180, көңлиги 1650 метр. Шу күнки наваниң температуриси 32 градустин жуқури болған. Адил вә униң шагиртлири нечқандак қоғдениш чарисини қолланмай, полат симда йәккә, иккى адәм қариму-қарши меңип, орун алмаштуруш охшаш мурәккәп маһарәтләрни өмәлгә ашурди.

2-тапшуруқ. Соалларга жарап беріңдер.

- а) Дарвазлиқ оюни һәккідә немә билисилөр?
- ә) Мәтинг қәһримани Адил Һошур һәккідә илгири қандақ мәлumatтарға егө едиңдер?
- б) Гиннеслар рекорди китавига киргөн бу уйгур жигитиниң паалийити һәккідә тәпсилій сөзлөп беріңдер.

3-тапшуруқ. Мәтинг оқуңдар.

Оғлақ тартиш

Оғлақ тартиш өжәтатлиримизниң көчмән чарвичилиқ дәвридин қалған тәнтәрбийә паалийетлиридин несаплиниду. У – адәм билән атниң күч-құвити, чевәрлиги, ат миниш техникиси бойичә маһарәт көрситидіған жиғдий мусабиқә түснин алған оюн. Оғлақ тартиш – қазақ, өзбек, қыргыз қатарлық қериндаш милләтләрдіму умумлашқан адәт.

Бу оюн уйғурларда наурыз байрими, той-төкүн вә күзги мол носул тәнтәниси мунасивити билән ойнилип көлгөн. Оюн жәрияни: байрам нарписида бир адәм оғлақ атайду. Оғлақ тартиш оюни шуниң билән башлиниду. Алди билән оғлақ өлтүрүлүп, баш-пақалчәклири кесип ташлинип, қизил өңгүчи мәkkәм бағлиниду. Андин кәң-таша түзләңгілікниң оттурисиға ташлининп, жут-мәһәллилердин көлгөн чөвандазлар өз командиси билән оғлақни елип қачиду. Қалғанлири уни қоғлап, чевәрлик билән оғлақни тартивелиши керек. Шундак жиғдий елишиш арқылы өң ахиди оғлақни топ ичидин ким елип қачалиса, мәһәллигә қарап ат салиду вә алдин-ала бәлгүләнгөн орунға ташлайду. Шуниң билән оюн аяқлишиду вә утуп чиққан чөвандазға тон йепилиди, етиниң бешига бирәр метр қизил рәхт бағлиниду.

4-тапшурүк.

- а) Миллий оюнларни атаңлар.
- ә) Оглақ тартиш миллий оюни һөккүдө сөзлөп бериңлар.
- б) Мәтинни инсерт усули аласыда тәһлил қилиңлар.

Инсерт жәдвали

«V»	«-»	«+»	«?»
Билимән	Билгөнлиримгө зит келиду	Мениң үчүн йеңи өхбарат	Мени ойландуруп қойди

5-тапшурүк. Парчини оқуңлар.

– Ат минишни билиш – бир иш. Уста чөвандаз болуш – йәнә бир иш, – деди у атниң боғузига арилишип қалған шорларни териветип. – Алдирима, вакыт көлгөндө, торукни минип, оглақ ойнашқа чүшисөн.

Шу күндін башлап, Мәсүм ака оғлиға оглақ тартишниң бир жүрүш усулларини үгитишка башлиди. Ата-бала һәр күни йезиниң айғидики түзлөң шивақлиққа бараттидә, икки-үч сааттан кейин Абдувеліму, атму тәргө чөмүлгөн налда ейгө қайтатти.

Дәслөпкі күни Абдувели толиму нерип кәткөнликтин, атни түврүккө бағлап қоюпла, өзини супиға ташлаветти. Мәсүм ака қолидики қамча билән униң ямпишиға бирни салди.

– Қоп орнуңдин, ләқва! – дәп ғөзөп билән вақириди у. – Техи шу налиңға оглаққа чүшимән дәмсөн? Икки аш пишим ат минмәйла, болуп кәткінини бу өләрмәнниң! Билип қой, пут-қолида мағдирі йоқ адәмләр өлсімү оғлақчи болалмайду. Маң, атни тәри қуриғичө йетилө.

6-тапшурүк. Мәтинни топлар ара муһакимә қилиңлар.

- а) Мәсүм акиниң миңәз-хұлқини язмичө тәриплөп бериңлар.
- ә) Мәсүм акиниң балисига болған мұнасивитигө қандақ баһа берисилөр? Уни қаттиққол дәп несапламсилөр?

7-тапшурүк. Төвәндикі мақаллар қатарини мәтинниң мәзмунин аласыда давамлаштуруп йезиңлар.

1. Башта қаттиқ болса, ахири татлиқ болиду. 2. Ңечким өз балисига яманлиқ тилемәйду. 3. Жапаси – аччиқ, мевиси – татлиқ; 4. ...

ҮШІ бөлүм. УЙГУР ХӘЛҚИНИң ҮРП-АДӘТЛИРИ ВӘ ӘНЪӘНИЛИРИ. НОРУЗ

1 – 2-дәрисләр. ӘНЪӘНИЛӘР – ТУГИМӘС БАЙЛИФИМИЗ

1-тапшуруқ. Мәтінни оқуылар.

Уйғурлардикі әнъәнивий үрп-адәтләр

Дуниядикі барлық хәлиқләрниң өзигे хас үрп-адәтлири бар. Уйғур хәлқи узун жиллик тарихқа егә болғанлықтан, әнъәнивий мирасларға бай. Хәлқимиз әсирлөр жәриянида өзиниң ижтимаий наятига уйғун муреккәп, мәзмұнлық үрп-адәтлөрни яратқан.

Үрп-адәтлөр бу рәсім-қаидиләрла болуп қалмай, хәлқимизниң күндилик турмушыда адәтлинин көткөн наят көчүрүш мизанидур. Уйғурлар қедимиий заманлардин бери мирас қилип келиватқан үрп-адәтлөр билән өзгічә аләнидилігини сақладап, милләт болуп шәкиллинин көлгөн. Бала түгүлғанда иман ейтеп, қулиғига өзан чақирип исемини қойғандын тартып, барлық өзінің тәдбірлердө өз миллитетінде үрп-адәтлөргө риайе қилип көлмектө. Шу арқылы қанааттың сәйүш, ата-анини һөрмәтләш, миллій ғурурни сақлаш, көсип егәлләш, билимлик болуш, сәнъетни қәдирләш қатарлық барлық алий һиммәтлөрни қылғили болиду.

2-тапшуруқ.

Уйғурларниң қандак үрп-адәтлирини билисиләр? Мошу мавзууга класстер түзүңдер.

3-тапшурук. Мәтінни тиңшашылар.

Бешүк той (қирқи сүйи) мәрасими

Бешүк тойи уйғурлардила әмес, түркій хәлиқләрдә илгиридин өнъенінгө айланған рәсім-қаидиләрниң бири. Бешүк тойға һәр иккі тәрәп тәң тәйярлиниду. Бешүк той аниниц саламәтлиги өслигө келиши ве бовақниң киндиғи чұшып, сағлам көзгө көрүнүш пәйтидә, йәни бешүккө елиш хатирисигө бегишлиниду. Бала туғулуштын илгири бешүк жабдуқлири тәйярлиниду. Қызы тәрәп бовақниң бешүк жабдуқлирини налиға қарап аддий яки есил плюш, бәрқутлардин тәйярлиши мүмкін. Мал союш, дәстіхан раслаш оғул зыммисигө жүклиниду.

Қирқи сүйи әйнә шу күни қуюладу. Униңға аласаң аяллар иштирак қилиду. Қирқи сүйигө алдин-ала ушшақ тогачлар йекилиду. Пакиз жағавурға қайнитилған су қуюлуп, илман һалға кәлтүрүлиду. Униңға кона иримлар бойичә ошуқтөк кавап қилинған гөш, бир бурда наң ташлиниду, бал қошуғыда тұз, бираң шекер қошулиду.

Булар – балиниң һемишәм рисқилиқ болушыға ишарә. Жағавурдикі су бовақниң момисиниң алдига кәлтүрүлиду. У өзиниң пакиз жуюлған алтун үзүгини ташлайду. Андин жигилған туққанлар жағавурға тийин ташлайду. Андин момилири жағавурдикі суни яғач қошуқ билән иккінчи жағавурға өзиниң изгү-тиләклири билән қуиду. Мәсилән: «Өмри узун болғай, абройға ет болғай, жут хизметиге тәйяр болғай, ата-аниси хизметиге тәйяр болғай» ве б. тиләклөр ейтілиду. Жағавурға 41 қошуқ су қуиду. Шундақ қилип, дәслеп өшү судин яцақниң йерим қепида су елип, бовақниң ағзига қуиду. Бу ирим балиниң тили мегиздәк чиқишиға қилинған ишарә. Андин бовақниң чечи ана яки сатраш арқилиқ йеци устура билән елиниду. Уни «Чаш чүшүргө» дәп атайду. Чүшүрүлгөн чач ташланмай, қызил духавыға орап, тумар қилиниду. Қирқи ана бовақни биссемилла ... дәп суға селип, қирқи сүйини қуиду. Буни илгири: «Яваш, яваш» дәп атиған. Андин бовақни пакиз лөңгиге сүртүп, упилайду. Илгири упа болмиғанлықтін, серизлатті. Қирқи сүйигө тәйярланған йеци кийим кийгүзүлүп, өз анисига бериду.

4-тапшурук. Соалларға жағавап беріңдер.

- а) Бешүк тойи мәрасими һәккідә немиләрни билдиңдер?
- ә) Бу урп-адәт йөнә қандақ хәлиқләрдә бар?

Пеилниң дәрижә категорияси

Үйгүр тилида дәрижә категориясиниң 5 түри бар:

Пеил дәриҗилири				
1. Өслий дәрижә	2. Өзлүк дәрижә	3. Өзгө дәрижә	4. Мәжбuriй дәрижә	5. Өмлүк дәрижә

Өслий дәрижә

Пеилниң томури яки асаси өслий дәрижә болуп санилиду. Өслий дәриҗиниң өзигә хас қошумчилири йок, у башқа дәрижиләрниң ясилишиға алас болиду.

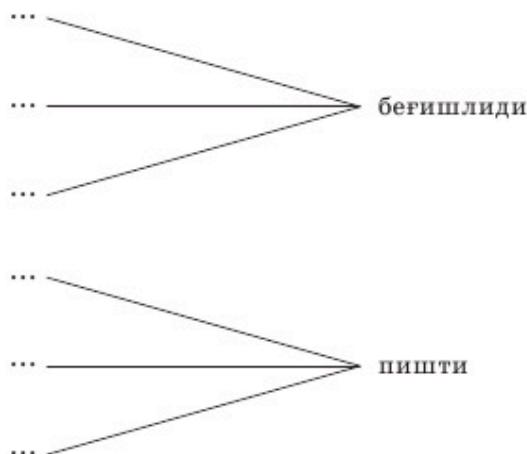
Бу дәрижидә егө иш-һәрикәтни беваситә әмәлгө ашуриду: *Məhdi мәктәпкә кәтти. Қәйсәр шеир язды.*

5-тапшуруқ. Төвөндикىي мәтинни оқуп чиқынлар. Қайси пәсил һәккىдә сөз болуватиду? Бу пәсил тогрисида йөнә немә ейталаيسиләр? Жұмлиләрди өслий дәрижә пеиллирини ейтип берінлар.

Бағларда мевиләр мәй бағлап пишти, хаманлардин тошулуватқан маржандәк буғдайлар деҳан қәлбигە һөзүр бегишлиди. Өйләрдә шатлик, чирайларда күлкө, бағ вә етизларда нахша ... Мана бу йеза аватлиги, мәмүрчилиги.

6-тапшуруқ. Төвөндикىи пеиллар билән жұмлә түзүнлар.

7-тапшурүк. Сөз оюни.

1. Қачан «үч»ни көрүп «он бәш» дәймиз?
2. Ағзида чиши йоқ адәм чиш ағригини қачан билиду?
3. Бир жайда йенип турған сөккиз лампочкидин үчи өчсө, нәччө лампочка қалиду?
4. Алиқарға өзини «мән қүшмән» дәп ейталаамду?
5. Бәш һөріптиң ибарәт чашқан тутидиган қапқанни тапаламсиз?

3 – 4-дәрислөр. МИЛЛИЙ УРП-АДӘТЛӨР – МИЛЛӨТ ФУРУРИ

1-тапшурүк. Шеирни һиссиятлиқ оқуцлар.

Үйғур дәстихини

Хәлқым бай өзәлдин гиза-таамға,
Уни көпчилик һәм қилиду иқрап.
Йол чүшүп, кирсициз үйғур өйигө,
Төридө селинған дәстихини бар.

Бир чинә чай қоймай меһманға атап,
Чиқармас өйидин, адити шундақ.
Сөзләйду хушчирай, ечилип-яйрап,
Барини төкиду алдиңға шу вак.

Тамақниң үстүгө кәлгән меһмандәк,
Улук жан йоқ дәйду, һөрмәтләп уни.
Үйғурниң ишигин мәйли күндүзи
Йол чүшүп ачсун у, мәйли кәч-түни.

A. Дөләтөв

2-тапшурүк. Шеирда уйгурларниң қандақ адити һәккүдө йезилған? Бу адәт силәргө тонушму? Сөзләп бериндер.

Өзлүк дәрижә

Бу дәриждө егө иш-һәрикәтни һәм орунлайду, һәм қобул қилиду.
Мәсилән: *Балилар кийинди. У маҳтанди.*

Өзлүк дәрижә төвөндикі қошумчиларниң ярдими билән ясилиду:

1. -н, -ин, -ун, -үн: *яса+н* (*ясан*), *тара+н* (*таран*), *махта+н* (*махтан*), *ойла+н* (*ойлан*), *күй+ин* (*көрүн*).
2. -л, -ил, -ул, -ул: *қозга+л* (*қозгал*), *әг+ил* (*егил*), *қош+ул* (*қошул*),
3. Пеил ясигүчи -лан, -лан қошумчисиниң тәркивидики -н қошумчиси өзлүк дәрижә мәнасини сақтайту: *тәйяр + лан*, *шат + лан*, *мәгрүр + лан*, *қурал + лан*.

3-тапшуруқ. Мәтінни оқуп, сөзләп бериңлар. Қениң қара һәрипләр билән берилгән пеилларниң дәрижисини ениқлаңлар вә уларниң қандак қошумчилар билән ясалғанлигини ейтип бериңлар. Шу пеиллар билән жұмлә түзүп йезиндер.

Тоққуз ғерич

Хотәндәғоразларниң қиммитини ғерич билән өлчәйдиган адәт бар. Фораз қичқиришқа башлиғанда, бир адәм йәрни ғеричлашқа баштайту. Қичқирип, авази нәччә ғеричта тохтиса, шунчә ғерич дейи-лиду. Форазларниң ичидө тоққуз ғеричлиги адәттә әң әла нәсиллиги несаплиниду.

4-тапшуруқ. Парчини оқуңлар.

Чарғоразниң қанат қекип қичқарған авазидин охинип кәткән Абду-вели уйқыға қаммиған көзлирини бираз угилиғандын кейин, бир керилевеліп, кийинишкә башлиди. «Іәқиқәтән, тоққуз ғерич дегүчилігі бардә жәніварниң», – деди у күлүмсіригендеген налда ишиктин чиқиветип. Демисиму, чарғораз өзиниң бу сөлтәнәтлик унваниға нұқсан йетишидин өнсиригендәк, мәлидікі башқа һәмралирини бесип чүшүшкә тиришип, бар авази билән қичқармақта еди. «Икки ай издөп жүрүп, аран қолға чүшәрдим», – дегендеген еди дадиси уни сетівалғанда. – **Күлмә, оғлум, фораз – хасийәтлик жәнівар. Биз, деханлар, үчүн у – жәнлиқ саат. У сени өтигәнлиги ғәпләт уйқусидин охитиду. Ғәпләттә қалған кишини нәс ба-сиду, оғлум!.** Абдувели у чағларда дадисиниң бу сөзігө күлүпла қойған еди. Мана әнди у сөзләрниң растлиғига қайил болди.

К. Хелил

5-тапшуруқ. Ажритип көрситилгән жұмлиләрни диққет билән оқуңлар. Мәтін асасида төвөндикі ибариләрниң аңлитидиган мәналирини чүшөндүрүп бериңлар. Улар билән бирнәччә жұмлә ойлап йезиндер.

Жәнлиқ саат, хасийәтлик жәнівар, ғәпләт уйқуси, нәс басмақ.

6-тапшурук. Өй һайванлириниң йәнә қайсисини «хасийәтлик жа-нивар» дәп ейтар единцлар? Пикриңлар билән бөлүшүңлар. Мошу мавзуга әссе йезиңлар.

5 – 6-дәрисләр. ӘНЪӨНИЛИРИМИЗ – ПӘХРИМИЗ

1-тапшурук. Мәтингни оқуңлар.

Чоңларни һөрмәтләш

Үйгур хәлқиниң қаидә-йосунлири ичидә чоңларни һөрмәтләш аланидә орунда туриду.

1. Яшанған адәмләр киргәндә, оң қолини көксигө елип: «Әссаламу әләйкүм» дәп салам бериду. Чоңлар болса, «ваәләйкүм әссалам» дәп жавап қайтуриду. Салам-жавап бәжә кәлтүрүлүп болғандын кейин, икки қол билән қол елишип, течлиқ-аманлық сорайду.

Яшанған адәмләр исминиң ахириға «дада, тага, ака, ана, һәдә» деген һөрмәт сөзлирини қошуп чақириш өң яхши адитимиздур. Беваситә исмини атап чақириш толиму һөрмәтсизлик.

Тамақ вақтида тамақниң алди чоңларға берилиду. Тамақниң алдини талишиш – әдәпсизлик.

4. Яшанған бир адәм өйгө кирип қалса, өйдә олтарғанлар орунлиридин турушуп, өз һөрмитини билдүрүп, униңға орун беришму адәтлиrimiz жүмлисигө кириду.

5. Яшанған адәмләр алдидин өтүшму һөрмәтсизлик, шунлашқа арқисидин өтиду. Навада алдидин өтүш тоғра көлсө, «алдициздин өтүп қойдум», дәп өпү сорайду. Бир сорунда олтарғанлар ичидә яшанғанларға арқисини қилип олтириш – буму әйип ишлар несаплиниду. Наилаж арқисини қилип олтиришқа тоғра келип қалғанда, «арқам болуп қалди», дәп өпү сорайду.

6. Топлишип, бир өйгө киргәндә яки йол жүргәндә, чоңларға йол бериду. Улардин йол талишиш әйип ишлардин болуп санилиди. Өйгө алдida кириш яки чоңларниң алдига өтүвениш чоңларға нисбәтән һөрмәтсизлик болиду.

7. Яшанған адәмләр алдida путини мингөштүрүп яки узун сунуп олтиришму әдәпсизлик болиду.

2-тапшуруқ. Мәтінде ейтилған һәрбір қаидини есіzlарда яхши сақлаңдар.

Өзгө дәрижә

Бу дәриждә егө жүмлидики иш-һәрикәтни орунлимайды, амма қобул қилиду: *Жигін башланды. Дәрискә қоңғурақ челинди. Явайи отлар чепилди. Оқуш жили башланды.*

Өзлүк дәрижә өтүмлүк пеилларга төвөндикі қошумчиларниң улиниши арқылы ясилиду:

1. -л, -ил, -ул, -ұл: *яз + ил (йезил), бер + ил (берил), ат + ил (етил).*
2. -н, -ин, -ун, -ұн (бу қошумчилар ахирқи bogумida [л] тавуши бар өтүмлүк пеилларға улиниду): *башла + н, сайла + н, ишлә + н, тазила + н.*

3-тапшуруқ. Мәтінни оқуңдар. Өзгө дәрижә пеиллирини ениқлап, уларни үлгиде көрситилгендөк йезиңдар.

Үлгө: *зираәтләр орулди, ...*

Мана һәш-пәш дегічө алтун күзму йетип кәпту. Зираәтләр орулуп, хаманлар тепилип, топанлар сорулуп, чөплөр догиланмақта, саң-орилар алтун данға толмақта. Үгүтлөр етилип, түгмәнләр чөгилімектө.

Күз – носул пәсли, молчилиқ-тоқчилик вә той-тамашә, хошаллиқ пәсли...

4-тапшуруқ. Төвөндө берилгөн таблицини пайдилиніп, өзгө дәрижә пеиллири билән өзлүк дәрижә пеиллирини пәриқләшни үгининдер.

Өзлүк дәрижә	Өзгө дәрижә
Егө жүмлидики иш-һәрикәтни һәм орунлайды, һәм қобул қилиду.	Егө жүмлидики иш-һәрикәтни орунлимайды, амма қобул қилиду.
<i>Гүл ечилди.</i>	<i>Ишик ечилди.</i>
<i>Ишт мәшіккә етилди.</i>	<i>Милтиқ етилди.</i>
<i>Белик қармаққа илинди.</i>	<i>Чапан илгүчқа илинди.</i>

5-тапшуруқ. Шеирни ниссиятлиқ оқуңдар.

Бир чинә аш

Мана, бирдин йөнө чекилди ишик,
Мән илдам туруп, ишикни ачтим.

«Егиз тәг...» дәп хошнам адитин қилип,
Көтирип кирипту бир чинә аштин.

Көтирип кирипту, аш әмәс бирақ,
Чинигә меһрини қуюп кирипту.
Чинигә патмиған пак меһри шу вак,
Үзидә, көзидә күлүп турупту...

Ичтим. Қандак татлиқ бу бир чинә аш!
Хәлқым дәстүри у, шунчә тойимән.
Амма
Хошнам кәң болсыму, мениң көңлүм ач, –
Дәриядәк меһригә қилчә тоймаймән!

C. Мәмәтқұлов

6-тапшуруқ. Соалларға жавап беріңдер.

*Көтирип кирипту, аш әмәс бирақ,
Чинигә меһрини қуюп кирипту, – деген мисраларни өз сөзүңдер билән
чүшәндүрүп көрүңдер. Хошнидарчилик өнъяниси һазирму сақланғанму?*

7-тапшуруқ. Шеирдин өзгө дәрижә пеили билән кәлгән жүмлини көчирип
йезиңдер.

8-тапшуруқ. Төвөндә берилгән жүмлиләрдики пеилларни өзгө дәрижә
пейлилирга өзгәртип йезиңдер.

Үлгө: *Ишикни чәктим. Ишик чекилди.*

Ишикни чәктим. Ишикни ачтим. Гүлләрни суғардым. Нахша ейттим.
Дутар чалдым.

7 – 8-дәрисләр. УЙГУРЛАРНИҢ МӘШРӘПЛИРИ

1-тапшуруқ. Мәтингни тиңшашылар.

Мәшрәп оюнлири

Уйгурларниң мәшрәп паалийәтлири көпхил мәзмунға егә. Униңда нахша, уссулдин ташқири мәшрәпкә «җан киргүзидиган» хилму-хил хәлиқ оюнлири болиду. Бу хил оюнлар шәртлик һалда пәкәт мәшрәптила ойналағачқа, улар «Мәшрәп оюнлири» дәп атилиду. Ыерқандак мәшрәп-ләрдә, бирнәччә қетим нәғмә-уссул қилинғандын кейин, олтиришниң

кәйпиятини техиму жанландуруш учун, жигит беши тәрипидин «Дэррө оюни», «Пота оюни», «Чай тутуш оюни», «Бейит-қошақ ейтиш оюни» қатарлиқлар орунлаштурулиду.

Әнді Долан мәшрәплиридә драма харacterини алған һөрхил күлкилиқ оюнларму ижра қилиниду. Мәсилән, сода карванлирини дорайдиган «Төгө оюни», мұлук әмәлдарлирини һәжвийә қилидиган «Амбал оюни», әхлақсизликни мәсхирә қилидиган «Бова», «Шир», «Икki мәшүкниң бөз талишиши» қатарлық күлкилиқ эпизодларму көрситилиду.

Мәшрәп оюнлириниң иккінчи түркүми «Жаза оюнлири»дин ибарәттүр. Тәртипни бузғанлар, жигитбешиниң һекүмігө бойсунмиғандар вә аялларға әдепсиз муамилә қылғанлар «жазага» тартылған һәм қаттық ибрәткә егә қилидиган «Самса йекиши», «Тамға сүритини тартиш», «Пахтәк учириш», «Жүгазға қетиш», «Өпкә қуюш», «Мәнәк түгүш», «Баш чүшириш» дегендеге охшаш жаза харacterлиқ һәжвий оюнлардин ибарәт. Үйгүр мәшрәплири һәм миллий сөнъитимизни риважландуридиган, һәм хәлқимизниң көңлини көтиридиган, һәм әдәп-әхлаққа үгитидиган тәрбийәвий мектептур.

(«Үйгүр авази» гезитидин)

2-тапшуруқ. Соалларға жавап беріңілар.

- а) «Оғлудын авал мәшрәпкә бәр, андин – мектәпкә», – деген мақални үшшөндүрүп көрүңілар.
ә) Мәшрәпни немишкә «әдәп-әхлаққа үгитидиган тәрбийәвий мектеп» дәп атайдыз?

Мәжбuriй дәриjə

Мәжбuriй дәриjидә егә жүмлидики иш-нәрикәтниң әмәлгө ешишига түрткә болиду. Мәсилән:

Мәжбuriй дәриjə ясигүучи қошумчилар:
-дур, -дүр, -тур, -түр: яздур, күлдүр, қайтур.
-ғуз, -гүз, -қуз, -қүз: язгуз, кәткүз, патқүз, күткүз.
-т: ясат, тұзат, жөндәт.
-сәт: көрсәт.

3-тапшуруқ. Төвәндә берилгөн пеиллардин мәжбuriй дәриjə пеиллири-ни ясаңылар.

Бармақ, кәлмәк, ясимақ, язмақ, күтмәк, кәтмәк, тартмақ, сирлимак, наклимақ, тәрмәк, оқумақ, сизмақ, тәкшүрмәк, ечилмақ.

4-тапшурұқ. Мәтінни оқуцлар.

Оттуз оғул мәшриви

Оттуз оғул мәшриви йәрлик мәшрәплөр ичидә тарқилиш даирисиниң көңлиги, мәзмуниниң моллуғи, тәшкiliй түзүминиң мукәммәллиги охшаш алайыдилеклири билән пәриқлинин туриду.

Мәзкүр мәшрәпниң тәшкiliй қурулмиси, асасөн, мәшрәп беги (қази бәг), жигитбеши, даригәй беги, көл беги, пашшап қатарлық әмәлләрдин тәркип тапқан болуп, уларниң hərbiyiniң өз алдига вәзипилири болиду. Мәшрәп тәрт басқучқа бөлүниду: 1) нахша-саз вә уссул, 2) чақчақ вә лап уруш, 3) мәшрәп оюнлири, 4) жаза. Hərbir басқуччиниң мәзмун даириси наһайити көң болуп, қоюқ сәнтьет түсиге егө.

Оттуз оғул мәшриви күзлүк носул жигилип болғандын кейин башлиниду вә келәр жили әтиязлиқ терилғу ишлири башланғичә давамлишиду. Униңда жуқуридики тәрт басқучтин ташқири йәнә hər қетимлиқ жигилишқичә мәшрәп əзалириниң бәзи муһим ишлири музакирə қилиниду, мәслинəт берилди, шундақла жуттики жамаәт ишлири həkçide кеңəш елип берилди. Той-төкүн вә өлүм-житим болған айлиләрдин һал сораш вә ярдәм бериш мәсилилири қараштурулиду. Шунлашқа оттуз оғул мәшривиниң жут, жамаәт ичидики инавити вә абройи наһайити жуқури болуп, жут ичидә йүз беридиган hərxil чарəтəдбирлəр уларниң мәслинити вә йеқиндин иштирак қилиши арқилик әмәлгө ашурулиду.

(«Үйгур авази» гезитидин)

5-тапшурұқ. Ажритилған пейилларни көчирип йезиңдер вә уларни үлгө бойичә тәһлил қилиңдер.

Үлгө: созулди (мұстəқил, өтүмсиз, өзгө дәриjə); ейтеп бәрди – (...), ...

Сөһбəт мошу həktə хелигичә созулди. Бовай өз тəжрибисидин йәнə бирмунчə мисалларни ейтеп бәрди. Бешир түргүн су астида қалған тавузлукқа қарап, тамдəк татирип кəтти. Дəriяниң шақириған авази ятақ ичигө ениң ақлиниң туратти. Тағниң кəч күзлүк мəнзирисини тамашə қилди. Яш-кери дегидəк нурғун кишилəр билән параллашты. Қозғилаңчиларниң батурлуклирини маҳташты.

9 – 10-дәрисләр. НОРУЗ КӨЛДИ ӨЛКӘМГӘ

1-тапшуруқ. Мәтинни раван оқуцлар.

Норуз байрими

Қедимий өждатлиrimiz жими мәвжудат вә тәбиәт ойғанған баһар пәсли – Норузни қутлук-хасијәтлик байрам, дәп уни қарши елиш тәйярлиғиға хелә илгири киришип кәлгән. Йәни, кимки жил беши – Норузда соваплиқ иш қылса, у кишигә жил бойи яхшилиқ нәсип болиду, дәп билгән. Шуңа униң көңүллүк болушини тиләп, һәрхил соваплиқ ишларни қилиш умумийүзлүк адәткә айланған.

Қедимий өждатлиrimiz хасијәтлик мәрикә-мәрасимларни өткүзүп көлгән.

Норуз нағриси: Норуз һарписида барлық йеза, сәһраларда Норуз байрими кәлгәнлигидин учур бериш орнида нағра-сүнәй челиниду. Һәммә жабдунуп, һейт тәнтәнисигә тутуш қилиду.

Норуз тазилиғи: һарпа күни ей, һойла-арам, бағлар тазилинип, ерик-естәңләр чепилиди.

Іарпа күни ахшими: бир топ жигит қедимий удум-ирим бойичә, яғлиқ қапақни кәйдүрүп, мәшъәл қилип, дала, қир-идир тәрәпкә жүрүп, мундақ қошакларни ейтқан екән:

Қиши бовай, кәт, болмиғай жұт,
Бизки, мана, ялқунлуқ от!
Норуз көлди, туймидиңмۇ,
Яман пәйлиңни қоймидиңмۇ?
Биз йәргә қош салимиз,
Бағни бостан қилимиз.
Алда ишлар кеп қавет,
Кәт, Қиши бовай, әнди кәт!

Улар шу йосун мәнзилгә иетип келиши билән гүлхан йеқип, оюнға киришиду: һәрхил құшларни, һайванларни дорайду, гүлханни өткіләп ойнайду, чөчәк, қиссиләр ейтишиду. Сүвә көтирилип, таң йоруганда қайтиды.

2-тапшуруқ. Соалларға жағап беріңдер.

- Норуз байримини қачан нишанлаймиз?
- «Норуз» сези қандақ мәна аңлатиду?
- Норуз байрими һарписида қандақ ишлар әмәлгә аштурулиду?

Өмлүк дәрижә

Өмлүк дәрижидә иш-һәрикәт бирнәччә егө тәрипидин орунлиниду. Бу дәрижә -ш, -иш, -уш қошумчиси арқылы ясилиду.

3-тапшуруқ. Оқуңлар. Қениң қара һәрипләр билән берилгән сөзләрдин өмлүк дәрижә пеиллирини ясанылар. Шу сөзләрдин пайдилинип, мәтинг түзүңлар.

Үлгө: ейтиш – ейтишти, ейтиштуқ, ейтишимиз; ...

Норуз байрими билән тәң теримчилик башлиниду. Норуз байрими шат-хорамлық ичидә өткүзүлиди. Бу байрамда кино-театр қоюш вә көрүш, шеир-қоشاқ ейтиш, декламация қилиш, ат бәйгиси, қошқар соқыштуруш, гораз соқыштуруш, арқан тартишиш, челишиш, оғлақ тартишиш қатарлық һәрхил паалийәтләр өткүзүлиди. Бу байрам һәр жили 3-айниң 21-күни өткүзүлиди.

4-тапшуруқ. Мәтингни оқуп, муһакимә қилиңлар.

Бир қой қайнитидин миң қой тойиду

Һайванлар ичидә қойда өзигә хас шундақ яхши адәт барки, у яйлақта отлап жүргинидә, отни бир чимдим чишләп йәп, өтүп кетивериду. Униң қайнитидин келиватқан қойлар һәм шу йосунда отлап, тойиниду.

Башқа һайванлар болса, отни тап-тақир қилип йәп, өзлиридин кейин келиватқанларға қалдурмайду. Шунин үчүн улар отни бир-биридин қызғинишип, үсүшүп, тепишип, бир-биридин озуп кетишкә һәрикәт қилиди яки тарқақ һалда отлайду.

5-тапшуруқ.

- а) Қойларниң отлаш адитигә қандақ баһа берисиләр?
- ә) Мәтингдин өмлүк дәрижә пеиллирини тепип, үлгө бойичә көчириңлар. Улар билән бирнәччә жүмлә ойлап йезиңлар.

Үлгө: қызғиниши, ...

6-тапшуруқ. Шеирни һиссиятлық оқуңлар.

Өлкәмдә Норуз

Тәбиәт сирлиқ қойнини ечиш,
Өлкәмгә қәдәм ташлиди Норуз.
Күнмү бир иллик нурини чечип,
Баһар сәйлисин башлиди Норуз.

Ериқларда су қинига патмай,
Ақти үн селип силиқ йорғилап.
Дәл-дәрәқләрмү һәм қарап ятмай,
Тақти жалалар қәддини руслап.

Қиши бойи нимҗан өтрап җанлинип,
Көкләм ишқида сайриди қушлар!
Далада дехан үни аңлинип,
Етизлиқларда қизиди ишлар.

Тилларда шатлиқ туйғулар жошқун,
Чирай-шәклимдә, күлкәмдә Норуз!
Дилларда отлук ойгитар учқун,
Хушвақ хәлқимгә – өлкәмдә Норуз!

I. Қошурев

7-тапшуруқ. Шеир мәтинидин пайдилинип, төвөндикі соалға жағап беріңдер.

Норуз келиши билән, тәбиэттә қандак өзгиришләр йүз бәрди? Жававицларни дәптирицларга йезиндер.

Әстә сақлаңдар!

-ш, -иш, -уш, -үш қошумчиси шәкли жәһәттін исимдаш қошумчисига охшайды. Амма улар мәнаси вә қоллинилиши жәһәттін бир-биридин пәриқлиниду.

Исимдашлар исимға хас қошумчилар билән келиду: *йезишни, йезишқа, йезиштин*.

Өмлүк дәрижисидиқи пейил пейилға хас қошумчилар билән келиду: *йезишти, йезишқан, йезишайли*.

8-тапшуруқ. Мәтинни оқуңдар. Қарниң пайдиси тогрисида ейтеп беріңдер. Қениң қара һәрипләр билән берилгөн пейилларниң ичидин өмлүк дәрижә пейиллерины таллап йезиндер.

Хасийәтлик қар

Қиши башлиниши биләнла, ләпилдәп қар яғди. Тұнұғұн чүштә зәһәрдек соғ шамал чиқишиң қашлиди. Шамал чүштин кейинму тохтимай, вижилдап турди. Гугум вақтида, соң-соң қар учқунлири туманлық асмандин ләпилдәп чүшүшкә башлиди. Бирдәмниң ичидә тағ-дәриялар, далалар, йеза-қишлиқтарни аппақ қар қаплиди.

Қар кечичө тохтимай, қаттиқ яғди. Бұғұн әтигөндө қар тохтиди. Інава ечилди. Құяш қардин кейинки далани интайин көркөм қилип нурландурувәтти. Бепаян дала аппаң қарға пүркөнгөн, һәйвәтлик тағлар күмүч тонға оралған, шамалниң бу мәнзириси немә дегән гөзәл вә һәйвәтлик! Бу мол һосулдин дерәк берип, кишини хошалланудырылған хасийәтлик қар мәнзириси немә дегән көркөм, һә!

«Қишта бұғдайни үч қетим қар басса, келәр жили мәмурчилік болиду», – дегән тәмсил бар. Тәжрибілік, пешкөдәм деҳанлар белаян далани қаплап ятқан қелин қарға қарап, хошаллиғидин диллири сейүнүп, тохтимай: «Яхши яққан қар! Яхши яққан қар!» дейишәтти.

Балилар қардин қар бовай ясишатти. Улар бир-биригө қар етишатти, жүгришәтти, бир-бирини қоғлишатти. Жараңлық құлкө авази тағлік кәнттө яңратти.

9-тапшурұқ. Тепиши мақниң жағавини тепицлар.

Керип йоган мәйдини,
Кезлөп етиз, сәннини.
Йетип көлди бир сайман,
Мәптун қилип һеммини.

Уссул ойнап буғдайлар,
Аңа тазим қилишти.
Оргақ, ара, тулуқлар
Дәрһал орун беришти.

Оруп, тепип һәм соруп,
Данни қапқа селишти.
Бурут толғап деҳанлар
«Жанлық хаман» дейишти.

Бу немидур десициз,
Ойлап жағавап бәрсициз.

10-тапшурұқ.

- Қениң қара һәрипләр билән йезилған сөзләрниң мәналирини изаһлиқ лугеттін биливелиңдер. Улар кәспий сөзләрниң қайсы топика ятиду?
- Немә үчүн оргақ, ара, тулуқлар йеци сайманга орун беришти?
- Шеир мәтингидин өмлүк дәрижә пейиллирини ейтеп беріңдер, улар билән бирнәчә жүмлә түзүңдер.

11-тапшуруқ. Мәтинни оқуцлар. Мәтин ким һәккідә?

Или балиси

Хушәхмәт бу ай, бу күнләрдә Худияр миңбегиниң Или бойидики сулуқ өлкә етизлириға териlgен қоғун-тавуз, бұғдай-қонақлириға қаратти. Униң билән бәш янчи вә Садирму ишләтти.

Садирниң асасий вәзиписи – Худияр миңбегиниң падисини бекиши. У нағричи болуп, һәр күни үч қетим мөшү нағрисини челип, янчиларни үйқисидин охитатти, ишқа, тамаққа чиллатти. Қоғунлуққа чүшидиган қарға-құзгұнларни қоруп, оғылардин ағаһландуратти. Буниң үчүн у Худияр миңбегидин бир жиљлиқ иш һәккі несавиға бәш күре ашлиқ, бир кейнәк-тамбал, бир ямғұрлұқ вә бир сокал жұга алидиган.

У кечиси **сатминиң** тәписидә, дадисиниң биқинида ятатти. Уни Или дәриясиниң муңлуқ шавқуни ухлитип, сопиторғайниң шох нәғмиси охитатти. У падисини наятбәхш Или сүйиниң яқисидики қелин отлақта бақатти.

Уни бұғұнки үйқисидин «нава мәзини – сопиторгай» охатти. Сұвә йоруп келивататти. Или билән бәслишип, Тәңритеғиниң етәклиридин келиватқан сәhәр сәлкени димақлириға урганда, униң дили йоруп кетти. Бу чағда униң қош нағриси сөзгө кирди:

Баққа бақымән,
Қоғун бақымән.
Оғри кәлсө,
Чишини чақымән.

Нағриниң бу өткүр йекімлиқ авази әтрапқа наһайити чапсан тари- мақта. Мана калилар мәриди. Янчилар турди. Пака-пака гәмә өйлиридин биригинин кәйнидин бири чиқишип, дәрияниң мұздәк сүйидә үз-көзлирини жуюшуп, бәзилири бұғдайлиққа қарап меңиши.

Кечикмәй, дәрия левидики қолвақларму һәрикәтке келип, белик- чиларниң торлири суга йейилди. Дәрияниң у қат, бу қетида кеминиң меңишини құтуп, қонуп қалған йолувчилар орунлиридин қозғилишти.

Й. Мухлисов

12-тапшуруқ.

а) Мәтиндикі қениң қара һәрипләр билән берилгөн сөзләрниң мәналирини ейтип беріңдер. Улар қандак сөзләргө ятиду?

ә) Мәтиндикі пеилларниң дәрижилирини ениклаңдар.

Өтүлгөн мавзуулар бойичә Б-Б-Б сизмисини толтуруңлар.

Немини билимиз?

Немини билишни халаймиз?

Немини билдүк?

ІХ БӨЛҮМ. ДУНИЯДИКИ ЖИРИК КИТАПХАНИЛАР

- Тиниш бәлгүлириниң қоллинилиши
- Чекитниң қоллинилиши
- Соал бәлгүсінин қоллинилиши
- Үндәш бәлгүсінин қоллинилиши
- Сизиқниң қоллинилиши
- Сизиқчинин қоллинилиши

Х БӨЛҮМ. ИЛИМ-ПӘН ВӘ ТЕХНОЛОГИЯ УТУҚЛИРИ

- Қош чекитниң қоллинилиши
- Қош тирнақниң қоллинилиши
- Көп чекитниң қоллинилиши

ІХ БӨЛҮМ. ДУНИЯДИКИ ЖИРИК КИТАПХАНИЛАР

1-дәрис. КИТАПХАНИЛАР – БИЛИМ ОЧИФИ

1. Китапхана сөзи тилемизға қайси тилдин кирип өзлөшкөн? Униң мәнасини изаһлап беріңдер.
2. Немə үчүн китапханиларни «билим очиги» дәп атайду?
3. Китапханиларниң хизмети немидин ибарәт?

1-тапшуруқ. Мәтінни оқуңдар.

Китапханилар тарихидин

Мәлумки, китапханилар қедимий заманлардин инсанлар үчүн мәнавият вə мәрипəт очиги болған. Инсанлар дайым китапларға интилип яшап кəлгəн. Інде вақитта китапханилар жəмийет наятиниң ажралмас қисми болған. Пəқəт китапханилар түпəйли қедимий қолязмилар, басма китаплар, тарихий шəхслəр һəққидиқи мəнбəлəр бизгиче йетип кəлгəн.

Йезиқниң пəйда болуши, шундақла һəjжəтлик мəнбəлəр, қолязма һəм кейинирəк басма китапларниң көпийиши китапханиларниң пəйда болушиға сəвəп болди.

Дəслəпки китапханилар миладидин авалқы 2-миң жиллиқта вүжүтқа кəлгəн. Бу китапханилардың қолязмилар сапал пүтүклəрдə йезилған еди. Миладидин авалқы VII əсирниң оттурилирида болса, китапханилар Шəриқтиki кəплигəн сарайларда, қедимий Мисир вə Рим ибадəтханилири йениига селинған. Қедимий дəвирдик китапханиларниң əң мəшhuri Александрия китапханисидур.

2-тапшуруқ. Соалларға жəавап беріңдер.

- а) Китапханиларниң пəйда болуш сəвəплири қайсилар?
- ә) Китапханиларниң əhмийити немидин ибарәт?
- б) Китапханилар қачан пəйда болған?

УЙГУР ТИЛИДИКИ ТИНИШ БƏЛГҮЛИРИНИҢ ТҮРЛИРИ ВƏ УЛАРНИҢ ХИЗМИТИ

Уйғур тилидикى тиниш бəлгүлириниң сани – 11.

	Тиниш бəлгүлири	Йезиқтиki ипадиси
1	Чекит	.
2	Соал бəлгүси	?

3	Үндәш бәлгүси	!
4	Пәш	,
5	Чекитлик пәш	;
6	Қош чекит	:
7	Көп чекит	...
8	Сизиқ	-
9	Сизиқчә	-
10	Тирнақ	( )
11	Қош тирнақ	« »

ЧЕКИТ, СОАЛ, ҮНДӘШ БӨЛГҮЛИРИНИЦ ҚОЛЛИНИЛИШИ. ЧЕКИТНИЦ ҚОЛЛИНИЛИШИ

а) Чекит хәвәр вә бәзи буйруқ жұмлиләрниң ахыриға қоюлиду. Мәсилән: *Биз Алмута шәһиридә туримиз. Бұғынки ишни әтігә қалдурма.*

ә) Муәллипниң исми, атисиниң исми қисқартылса, баш һәрипләрдин кейин қоюлиду. Мәсилән: *A.C. Пушкин, F.C. Сәдвақасов, З. Сәмәди, Θ. Myhəmmədii.*

б) Рәкәмләр билән йезилған күн, ай, жилларниң арисига қоюлиду. Мәсилән: *15.08.2018.*

3-тапшуруқ. Оқуцлар. Жұмлиләрдиң чекитләрниң қоллинилишиға дикқәт қилиңдер.

1. Йәргә гугум чұшұши билән, ямғур йегишқа башлиди. 2. Жұжини күздө сана. 3. Саламәт нойлидики гүлләргө сү қуиди. 4. Шәһерниң аналиси күн санап өсүватиду. 5. Л.Мутәллип – Шинҗаң уйғур әдебиятиның асасини салғучиларниң бири. 6. Ериқниң сүйини лайлатма – көлүңгө кирәп. 7. Әмбәкниң үсти жапа, теги – алтун.

4-тапшуруқ. Төвәндидиң мавзуларни топлар ара бөлүшүп, эссе йезиңдер.

1. Китап вә униң инсан наятидики орни.
2. Инсанниң әң үеқин вә беминнәт дости китаптур.
3. Китап дуканлирини арилаш – сәйүмлүк мәшғұлатим.
4. Китап соға қилиш – яхши әнъенө.
5. Биз немә үчүн китап оқыймиз?

5-тапшуруқ. Мәтінни давамлаштуруп йезиңдер.

Биз өслидө немә үчүн китап оқуымыз? Буниң сөвөви аддий, чүнки китапта дүнияда нечнөрсө билән тәққаслап вә нечқәйәрдин тепеп болмайдыран налавәт бар. Китап дүнияни қәлб көзи билән көрүшүңизгә ярдәм бериду...

2-дәрис. ДУНИЯ КИТАПХАНИЛИРИГА СӘЯНӘТ

1. Алмута шәһиридики әң өң китапханилар қайсилар? Уларни атаңлар.
2. Өзәңлар туруватқан жайдики китапханиларниң хизметидин пайдилинамсиләр? Улардикі хизмет көрситиш дәрижиси силәрниң көңлүнлардин чиқамду? Бана бериңлар.

1-тапшуруқ. Мәтінни оқуңдар.

Конгресс китапханиси

Конгресс китапханиси – дүниядикі әң катта китапхана. У 1800-жили 24-апрельда қоллинишқа берилгенд. Илгири униәндін пәкәт президент, вице-президент, сенат вә конгресс әзалирила пайдиланған.

Конгресс китапханиси Америка Қошма Штатлириниң миллий китапханиси вә Қошма Штатлар Конгрессиниң асасий тәтқиқат шебиси болуп несаплиниду. Китапхана Вашингтон шәһириде үч бирдәк имарәттә орунлашқан. У китаплириниң саны және тииму, егиләйдиган мәйдани бойичиму аләмдикі әң жирик китапхана санилидү. Бу йәрдә 470 тилда 30 миллиондин артуқ китап, 58 миллион қолязма сақлиниду. Биләмсиз, бу йәрдикі хизметчилерниң саны 3000 адәмдин ашидекен. Бұгунки күндө китапхана башчиси – Джеймс Х. Биллингтон.

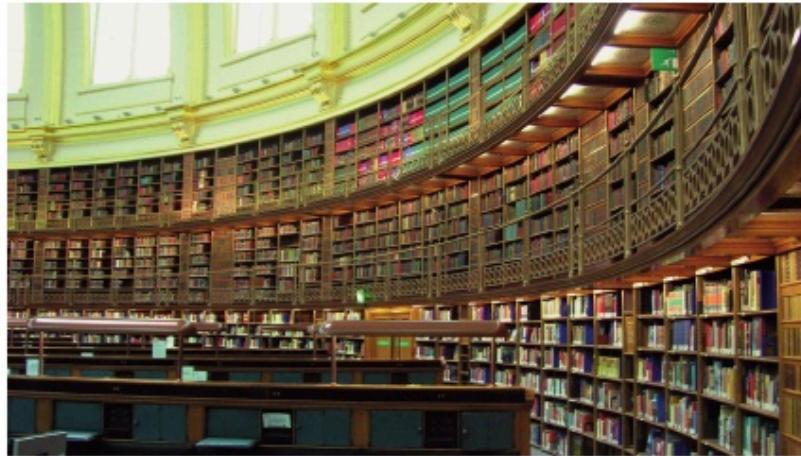
2-тапшурүқ. Соалларга жаңап бериллар.

Дуниядикى өң чоң китапхана қайси вә қачан пайдилинишқа берилгөн?

3-тапшурүқ. Мәтинни оқуцлар.

Британия китапханиси

Британия китапханиси 1972-жили Британия парламенти тәрипидин төшкіл етилгөн. Бу Бүйүк Британияның миллий китапханиси болуп санилиду. Китапхана Лондонда орунлашқан болуп, алемнин өң чоң китапханилири қатаридин орун алиду. Қеләми жәһәттін аләм бойичә АҚШтики китапханидин кейин иккінчи орунда туриду. Мәмлекеттө бесилған һәрбир басма мәһсулат мәзкүр китапханига өвөтилиди. Бу йәрдә Леонардо да Винчи қолязмилири, буддавийларниң кона пүтүклири сақлиниду. Мундақ катта һәжимдикі мәнбәләрниң пүтүн сақлиниши үчүн, қолайлық шарапт лазим. Жәми 14 қәвәттін ибарәт бенаниң 9 қәвитети йәр үстидө, 5 қәвитети йәр астида жайлишип, фондниң сақлиниши үчүн йәтәрлик шаралтлар яритилған. 150 миллионлук фонд тәркивигө китаплар, қолязмилар, хәритиләр, гезит вә журналлар, рәсимвар, нотилар, патентлар, маркилар вә йезип елинған авазлар жигилған. Британия китапханиси өзиниң фонди һәм надир экспонатлири билән дунияның башқа китапханилиридин пәриқлинин туриду.

Бу йәрдә күнингө 16 миң кишигө хизмет көрситилиди. Китапханинин оқуш заллиридики фондтин пайдилиниш жәриянида оқурмәнләр пәкәт қәләмдин пайдилиниши керәк. Ручкилардин пайдилиниш тәқиқләнгөн, униң сөвөви, фондниң ярақлиқлигини сақлап туруштур.

Шундақла Google пайдиланғучилири китапхана өхбаратлирини қаралайду вә уларға керәклик мәлumatларни көчирип елишқа мүмкинчилік берилгөн.

4-тапшуруқ. Топ билөн ишлөш.

Мәтін асасида соалларни түзүңлар вә уларға жағавап беріңдер.

2. СОАЛ БӨЛГҮСИНИҢ ҚОЛЛИНИЛИШИ

Соал бөлгүсі соал жұмыллардин кейин қоюлиду. Мәсілән: *Сиз қанчиниң синипта оқысиз? Қайси пәнләрдин емтиһан тапшурдуңлар?*

5-тапшуруқ. Тепиши мақларни оқуп, жағавини тепиңдер. Тиниш бөлгүлириниң қоюлушыға дикқет қилиңдер.

Ақ кемә, аппақ кемә.
Суда үзәр бу кемә.
Серік түмшүқ, кәң тапан,
Ейтиңдарчу, у немә?

6-тапшуруқ. Шеирни оқуңдар. Сәйярәмниң аписиға қойған соаллирига жағавап берип көрүңдер. Соал бөлгүсіниң қандақ жұмыллардин кейин көлгөнлигини ейтип беріңдер.

Күрмиң соал

– Апа, апа, немишкә,
Тохуларни «тах» дәйдү?
Немә үчүн ғаз, өдәк
Сәхәр туруп «ғақ» дәйдү?

Немә үчүн момамниң
Үз-көзидө қорук бар?
Кечиләрдә қараңғу,
Күндүзлири йорук бар?

Ай билен Құн немишкә,
Бир яқтинала чиқиду?
Юлтузларниң етими
Хәқләр қандақ уқиду? –

Дәп Сәйярәм бир күни
Аписини қийниди.
Кейин унтуп һәммини,
Ағча-айлам ойниди.

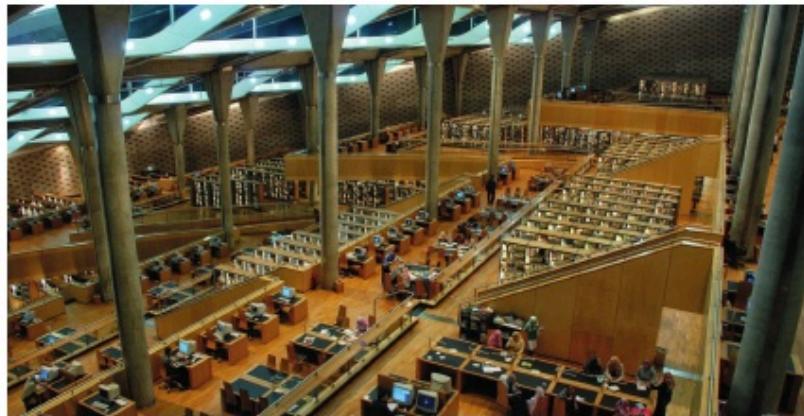
Н. Юнусов

3-дәрис. КИТАПХАНА – НУРХАНА

1-тапшуруқ. Топларга бөлүнүп ишләш.

Іәрбір топ өз алдиңларға төвөндикі мәтінләрниң бирини таллап оқуңдар.

Александрия китапханиси

Мисирниң Александрия китапханиси пүтүн дунияға мәшһүр. Бу китапхана бизниң әрамиздин илгөркі III әсирдә бәрпа болуп, өз дәвриниң өңбай китапханиси саналған. Іулини салған Птоломейлар сулалиси яшиған дәвирдіки атақлық алым вә әдипләр (Зенодот, Аристарх Самосский, Каллимак вә б.) болди. Бу йәрдә юнан пәни вә әдебиятига даир көплигөн қолязмилар сақланған, шундақла шәриқ тиллиридики китапларму болған. Бу китапхана өз заманининде асасий илмий мәркәэлириниң бири болуп несапланған. Мәзкүр дәргаhta қедимий юнан математики Евклид, Архимедлар паалийәт елип барған, шундақла у Қедимий Греция врачили арисида тоң аммибаплиққа егө болған. Бу йәрдә 700 миң жылдқа йеқин китап сақланған, оралған хәтлөр қолда йезилған. Китапхана йенида китап көчөргүчиләр ишлигөн.

Үч әсир давамида риважлинин көлгөн бу китапхана бизниң әрамиздин илгөркі 47-жили тоң янгин нәтижесидә вәйран болди. Йәр Оттура деңизи бойичә нәччә йүзлигөн жиллар давамида жапалиқ мәннәт билән жигилған нәрсениң һәммиси бирнәччә saat ичидә құлға айланди.

1970-жили египет алымлири бу китапханини қайта тикләш мәсилесини оттуриға қойди. Мәзкүр имарәтниң куруулушыға онлиған дәләт қатнашти. Бу ишқа ЮНЕСКО рәhбөрлик қилди. 2002-жили китапхана өз ишигини қайтидин ачти.

Бүгүнки таңда бу Египетниң әң асасий китапханиси һәм мәдәний мәркизи ретидә мәшһурдур. Китапхана Йәр Оттура деңизи бойидики Александрия шәһириде орунлашқан болуп, «Александрин китапханиси» дәп атилиду. Униң бенаси цилиндр шәклидә селинған, сиртқи темиге дуниядик һәрхил тилларниң алфавитлири оюлуп йезилған. Фондида 8 миллион китап бар.

Оқуш зали аләм бойичә әң өздән болуп, иккى миң адәмгә молжаланған.

Бу мәшһур китапханини аләмниң сәккизинчи мәжүзиси дәп атайду.

Тил байлиғиңларни ашуруңлар

Жылд – том.

Үндәш бәлгүсінин қоллинилиши

а) Үндәш бәлгүсі бәзи бүйрүк жұмилләрдин кейин қоюлиду. Мәсилән: *Норуз байрими мубарәк болсун!*

ә) Үндәш аңанда ейтилған имлик сөзләрдин вә қаратмилардин кейин қоллинилиду. Мәсилән:

– *Барикалла, оглум! Оқушта камал тап! – хошаллигини басалмай, мени бағрига басты, пешанамға сөйди дадам.*

2-тапшуруқ. Шеир парчилирини оқуңлар. Үндәш бәлгүсінин қоллинилишини чүшөндүрүп беринглар.

1. – Яшлиғиңниң барыда оқи, балам, билим ал,
Қолға алғин сазиңни хәлқиң үчүн һармай чал!

M. Сопи

2. – Һәй, кепинәк, кепинәк!
Гүл өсәрдим сени дәп.
Гүллириңни тонуп ал,
Бәргисигә қонуп ал.
Шахлирини сундурма,
Қурут-қоңғуз қондурма!

И. Бәхтия

Россия Пәнләр Академиясиниң китапханиси

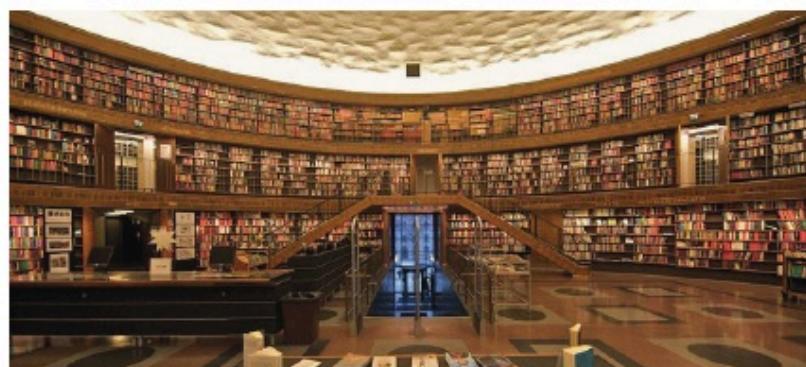

Россия Пәнләр Академиясиниң китапханиси I Петриң буйруғы билән 1714-жили турғузулған. Китапханини тәшкилләштүруштиki асасий мәксәт – европиلىқ билимгө хүштар барлық саватлиқ адәмләрни китаплар билән тәминләш болди. Китапхана фонди – көптиллиқ вә аммибап. Дәсләп китапханида 2 миңға йеқин китап болған көрүниду. 1783-жили II Екатерининиң буйруғидин кейин, китапханига Россиядә йоруқ көргөн барлық нәширләр әкелинишкә башлиди. Бүгүнки таңда Россия Пәнләр Академиясиниң китапханиси – пүткүлrossиялык дөлөтлик аммибап китапхана ретидә көң жамаәтчиликкә бәлгүлүк болди һәмдә дунияниң әң катта илмий китапханилири қатаридин орун алди.

4-дәрис. КИТАП – ЧИРАҚ

1-тапшурук. Мәтингләрни оқуңлар.

Стокгольм китапханиси

Стокгольм китапханиси швед мемари Гуннар Асплундниң рәһбәрлигидә селингән. Қурулыш ишири 1924-жили башлининп, төрт жыл давамлишиду. Китапхана 1928-жили пайдилинишқа берилгән. Бу китапханиниң аләнидилиги шуниндін ибарәткі, бу йәрдә китап оқушқа хуштар һәрқандай адәмни қобул қилиду.

Стокгольм китапханиси дүниядикі өң чирайлиқ китапханиларниң бири сұпитидә алдинқи орунларниң бирини егиләйдү.

2-тапшуруқ. Соалға жақавап беріңдер.

Стокгольм китапханисиниң аләнидилиги немидин ибарәт?

Копенгагендікі Корольлуқ китапхана

Копенгагендікі Корольлуқ китапхана Данияниң миллий китапханиси болуп санылды. Бу китапханада тарихий һәм баһалиқ бесилемларниң наһайити өзін мөлчәрдікі фонди сақланған. Корольлуқ Китапханада XVII өсирдин бери Даниядә бесилип келиватқан барлық китапларниң нусхилири бар. Шундақла бу йәрдә 1482-жили Даниядә бесилған түнжә китап сақланған.

(Massaget.kz)

3-тапшуруқ. Соалларга жақавап беріңдер.

Дүниядикі қандақ китапханилар билөн тонушуп чиқтицілар? Уларни атаңдар.

4-тапшуруқ. Китапханиларниң сүрөтлиригө қарап, алған тәсиратицілар бойичә уларниң һәрбиригө бирдин үндәш жүмлә түзүңдер.

Мұлаһизе үчүн мәнбә

Мәктәп китапханиси қандақ болуши керек?

5-дәрис. БАРЛИҚ ЖАҢАН БАЙЛИФИ

1-тапшуруқ. Мәтінни оқуңдар.

Дүнияниң сирини билишкә ишик ачидиган алтун ачкуч – билим. Даны хәлқимиз: «Мұнит беші – булақ, билим беші – китап», дәп bekар ейтміған. Өл болуп, даңқини көтөргөн мұстәқил елиминиң келәчиғи – яш әвлат.

Еринмәй оқуп, көп издиниш арқилик адем роний жәннеттін йетилип, билимлик адемләр қатарыға қошулиду.

Мундақ адемләр, қачанла болмисун, өз хәлқиниң ихласига бөлүниду. Есил мурадиға, арман-мәхситиге билим арқилик йетиду. Яш əвлатлиrimиз данишмән атилиrimиз йезип қалдурған китапларни көп оқушы керек. Мошундақ ибрәткә толуп-ташқан китапларни, шайр-язғучиларниң əсәрлирини оқуған адем билимлик, тәрбийилик, һүнәрлик болуп өсиду.

Инглиз философи Френсис Бэкон: «Китап оқуш адемни билимлик қилиду, йезиш адити саватлиқ қилиду», – дәйду. Конфуций: «Билгән адем пушайман йемәйду, меңрибан адем хаватирләнмәйду, батур адем қорқмайду», – дегән.

Китап оқушниң пайдиси:

Китап – роний байлық.

Китап – билим булиғи.

Китап оқумай, өмүрни билиш, билим елиш мүмкін əмәс.

Адемниң ойини бейитип, билим нүрини чачидиган макан – китапхана.

Бала кичигидин китап билән дост болса, келәчектә көзи очуқ, билимлик адем болуп қелиплишиду.

Китап оқуш – мейини мәшиқләндүрүш.

Китапни бар күч, ихлас билән диққат қилип оқуңлар.

2-тапшурук. «Мұнит беші – булак, билим беші – китап» дегөн мавзуга əссе йезицлар.

3-тапшурук. Диктант.

Фәлибиләргө йол ечиپ, мустәһкәмләп, наят йолини йорутуп туридиған мәңгү сөнмәс бир мәшъәл барки, бу китаптур.

Вәтәнгә муһәббәт, əлгә садақәт, адемләргә мәнир-муһәббәт, əжәдатли-римизға һәрмәт түйғулирини камал таптуридиған яхши əсәрләр бизниң əң өң байлигимиздур. Шу сәвәптин, китап тәкчилиrimизниң немишәм шундақ китапларға толуп-тешип турушида һекмәт көп.

4-тапшурук. «Интернет түпейли китап оқушқа етибар камайды» дегөн пикиргө қошуласылар? Топлар ара бәс-мунаэзирә жүргүзүңлар. Пикрицларни “ПОПС” формулисими пайдилинин дәлилләңлар.

Бириңчи жүмлә. “Мениң оюмчө, ...”.

Иккинчи жүмлә. “Сәвәви, мән уни ... дәп чүшәндүримән”.

Үчинчи жүмлә. “Уни мән ... дегөн фактлар, мисаллар билән дәлилләймән”.

Ахирқи жүмлә. “Мошунциң бағлық мән ... дегөн йәкүнгә кәлдим”.

6-дәрис. КИТАП – БИЛИМ БУЛИГИ

1-тапшуруқ. Чоңлардин интервью елиңлар. Уларниң бөргөн жағапалирини топта оқуп беріңдер.

- а) Огул-қизлирицизга китап соға қилип турамсиз?
- ә) Йекинлиримизге китап һәдийә қилишни унтуп қалмидуқму? Яки китап соға орнини басмамдۇ?

2-тапшуруқ. Мәтінни оқуп, сәрлөвхә қоюңдар.

Іәрмәтлик оқурмәнләр, язғучилар билән сөзлишини халамсиләр? Улар билән көрушүш анчә тәс әмәс. Мән силәргә уларниң еник адресини берәләймән. У бәк қисқа: китапхана.

Бу язғучиларниң силәргө ейтмақчи болған мұним вә қизиқарлық нәрсилерини уларниң китаплиридин тапалайсиләр. Тәкчилири китапларға лиқ толған китапханида һөрқачан жұм-житлиқ һөкүм сүриду. Амма диктәт қилип тиңшисақ, китаплар өзлири гәп башлайды.

Китаплардин силәр илим-пән вә техникиниң бүйүк көшпиятлири һәққидә, юлтузлар билән сәйяриләр, өсүмлүкләр билән нағызнатлар тогрилиқ биләләйсиләр.

Силәр немә билен бәнт болушуңлардин қәтъий нәзәр, силәргә давамлиқ өқиға – садиқ ярдәмчи – китап лазим. Силәр китаплар билән бепаян елемизни вә жими йәр шарини айлинип чиқалайсиләр.

C. Marshak

3-тапшуруқ. Мәтінни оқуңдар.

Дунияда нәччә китапхана бар?

Хөлиқарылық Китапханилар ассоциациясиниң мәлumatiga қариганда, дуния йүзи бойичә 570 миңға йеқин китапхана бар. Һазирқи вақитта Европа билән Шималий Америка «Китапханилиқ» қитъәләрдүр. Сөвәви, Европа әллиридики китапханилар саны 440 миңдин ашса, Шималий Америкада 125 миңдин ошук китапхана бар. Китапханилар саны әң аз қитъә – Африка әллири. У йәрдә бар-йоқи 1200 китапханилиқ бөлмә бар.

Дуния йүзиниң китапханилирида 807 миңдин ошук адәм хизмет қилиду. Йәр шари китапларниң сақлинин қелишиға 8,7 трлн көләмидә хиражәт бөлүниду. Китапханилардикі китаплар тәкчисиниң умумий узунлуги 15 миң км-ни тәшкіл қилиду. Китапханилардикі абонентлар

сани 2,5 млрд-қа йетиду. Бу дегинимиз оттура несан билән Йәр шариниң 1/3 бөлиги болуп несанлиниду. Жил бойи китапханилар оқурмәнләргә хизмет көрситиш үчүн 1,5 триллион операция атқуридекен.

Дуния йүзидә пүткүл аләмгә тонулған китапханилар барки, уларниң хизмет көрситиш индекси, китапханиларға бериш көрсөткүчиси, материалларни бериш, Интернетни қоллиниш алғандаликлири билән пәриқлинип туриду. Уларға АҚШдикі Конгресс китапханиси, Россиядикі Дәләтлик китапханилар ятиду.

7-дәрис. НУР ВӘ ГӨНӘР

1-тапшурұқ. Мәтингин ролъларга бөлүп оқуцлар.

Сократниң жағави

Бир яш философ Сократтың сорапту:

- Мән қандақ қылсам философ болалаймән?
- Билим издисөң, – дәпту Сократ.
- Үндақта, қандақ қылсам билим алалаймән?

Сократ униң сезиге жағап беришниң орниға, дәрияға башлап берип, бешидин бесип, суға чөкүрүпту. Яш философ тепчәклөп, миң бир жәпада су йүзиге чиқипту.

- Су астида турғанда немини арзу қылдиң? – дәп сорапту Сократ.
- Һавани, сап һавада нәпәс елишни.
- Билим елиш дәл сениң су астида тартқан азаплириңға охшайду, – дәпту Сократ мәнилик қарап.

(«Тәрмиләр» журналидин)

2-тапшурұқ. Соалларға жағап берицлар.

а) Мәтингин қандақ хуласаң чиқардицлар? Хуласаңдарни бир жүмлә арқилиц ипада қилиңдер. Униң үчүн қандақ мақални пайдилинишқа болиду?

- ә) Қандақ мәтингләрде соал бөлгүлири көп қоллинилиди?
- б) Жүп болуп, өзәңдер халиған мавзуга диалог түзүп йезицлар.

в) Һәрбир топ өз алдицларға бәштін тепишишмақ йезицлар. Тепишишмақтарда қандақ тиниши болғуси көп қоллинилиди?

3-тапшурұқ. Мәтингин оқуцлар.

Оттар – тәхминен V өсирдә мәлум болған шәһәрләрниң бири. Тарихий мәнбәләргә қариганда, қедимиыйдин бери Оттардикі китапханиниң

даңқи аләмгә тонулған екөн. Бу йердә қой терисидин қапланған қипчақлар шежири, әрәп дастанлири, теригө йезилған китаплар, белик қасириқлири билән безәлгән һинд дастанлири, мусулманлар билән христианларниң вәсийәт китаплири, бәдиий вә илмий китаплар, шеир топламлири, сөяһетчиләрниң қолязмилири, диний вә қедимий әдәбиятлар алемниң һәрбир йеридин кәлтүрүлгөн. Алимларниң ейтишичә, китапханица вавилонлукларниң хишин көйдүрүлгөн таш китаплиридин башшап, түрк, парс, хитай, грек, европа тиллиридики китапларму болуши мүмкін. Һүнлар өз ана тилида қолязмилар қалдуруп, географиялык хәритә сизған екөн. Бу китапханица қедимий дәвирдә папирузларға йезилған вә оттура әсирләрдә европа, әрәп вә хитайнин атақлиқ алимлери тәрипидин йезилған әсәрләрмү бар екөн.

Әсирлөр бойи китапхана фонди дунияниң һәрбир бөлигидин кәлтүрүлгөн миңлиған китаплар билән толуқтурулуп көлгөн. XII әсирниң ахирлирида атақлиқ Александрия китапханисидин кейинки өң choң китапханиға айланды дәйду. Бухара тарихчиси Рузбейханниң мәлumatiga қариганда, Оттарниң қолязма китаплири Сиганаққичә таритилған.

4-тапшуруқ. Мәтинни оқуылар.

Мән қандак оқудум

Мән китапни көп оқуғансири, у мени аләм билән йекинлаштурди, наятқа болған көзқаришым шәкилләнді.

Китап оқуветип, жиглиған чағлирим көп болди. Китаплар маңа адәмләр һәккәдә нурғун нәрсиләрни ейтеп бәрди, инсанлар болса, маңа бәк қәдирилик боливәрди. Шуңа мән өң болғанда, адәмләргө ярдәмлишип, уларниң муң-муңтажидин чиқишиңа өзөмгә тәнтәнилик рәвиштә вәдә бәрдим.

Китапни сейүңлар, у силәрниң турмушуңларни асанлаштуриду, һәрқандақ мурәккәп мәсилеләрни йешишкә йол көрситиду, адәмләрни вә өзәңларни һәрмәтләшкә үгитиду. Китап адәмниң әқил-парасити билән жүригини инсаннийәтке болған мәнир-муһәбәткә толтуриду.

Билим мәнбәси болған китапни сейүңлар. Пәкәт билим силәрни мәнивий жәһәттін ирадилик, растчил, зерек қилип тәрбийиләйду. Адәмләрни сәмимий иззәтләш, уларниң җапалиқ әмгигини баһалаш вә еришкән мувәппәккүйәтлирини иззәтләшкә дәвөт қилиду.

М. Горький.

9-дәрис. СӨЗИ ДАНА – ҮНИ ЙОҚ...

1-тапшурұқ. Мәтінни оқыңдар.

Әл-Фараби намидики Қазақ Миллий университетиниң ілмий китапханиси

Бу китапханиниң өң қедимий вә өң жирик китапхана атилишиға сөвәп немә? Әл-Фараби намидики Қазақ Миллий университетиниң Илмий китапханиси 1934-жили университетниң ечилиши биләнла ишләшкә башлиди. Шу сәвәттин, бу китапхана өң кона китапханилар қатаридин орун алиду. Университетниң Илмий китапханиси жүмһурийитимиздик өң чоң китап фонди бар билим ордисидур. Униң фондіда 2 миллиондин ошук китап бар. Һәр жили фонд 50–60 миң китап билән толуқтурулуп туриду. Шундақла бу китапханыда дәрисликтер, монографиялар, классикилік бәдійінің әдебият, кам учришидиган китаплар билән XVI–XIX әсирләрдіki қолязмилар бар. Имарәтниң үчинчи қәвитиде электронлук китапхана жайлашқан.

Илмий китапхана китапханилық-библиографиялық жәрияларни автоматлаштуруш дәрижеси бойичә алдинқи қатарда туриду. Китапхана 1998-жылдан башлап Китапханилар ассоциациясының, Қазақстан китапханилириниң әхбаратлық концорциуминиң әзаси. Илмий китапхана XXI әсир тәлеplиригө толук жавап береләйдү.

Әл-Фараби намидики Қазақ Миллий университетиниң Илмий китапханиси – бүгүнки таңда Қазақстандикі өң кона һәм Қазақстан Жүмһурийити бойиче өң чоң алай оқуш орунлири китапханилириниң бири. Бу китапхана өзиниң электронлук каталогини Интернетте жарий қылған дәслекпі китапханиларниң бири ретидө Қазақстан веб-сайтлириниң тарихиға кирди. Әл-Фараби намидики ҚазМУ Илмий китапханиси назирқи вақитта Қазақстандыла әмәс, бәлки Мәркизий Азиядикі өң илғар үлгидики китапханиларниң бири болуп саныладу.

(<https://massaget.kz>)

2-тапшурұқ. Соалларға жавап беріңдер.

Бу китапханиниң өң қедимий вә өң жирик китапхана атилишиға сөвәп немә?

Китапханиниң аланиядилігі неміде?

«Китапханилар» мавзуси бойичә Б-Б-Б сизмисини толтуруңдар.

Немини билимиз?	Немини билишни халаймиз?	Немини билдүк?
-----------------	--------------------------	----------------

ПӘШНИҚ ҚОЛЛИНИЛИШИ

а	Бағлигучиларсиз көлгөн жұмылиниң бирхил бөлөклириниң арисига қоюлиду.	<i>Шәриқ асмини серік, қызил, ақүч рәңлик күн шолилири билән һәйвәт-ләнмәктә. (Н. А.)</i>
ә	Қариму-қарши бағлигучиларниң алдига қоюлиду.	<i>Күн тутулди, амма ямгур яғиди.</i>
б	Тәкрапланған сөзлөрниң арисига қоюлиду.	<i>– Тохтаң, тохтаң, мону гепиңизниң жени бардәк түриду. (З.С.)</i>
в	Қаратма, қистурмилар пәш арқылық ажритилиду.	<i>– Һәй, Абдувели, бу яққа кәл! Қени, бәслишип көрәйли.</i>
г	Имлиқ сөзлөрдин кейин қоюлиду.	<i>– Пан, немә деген гөзәл бағ!</i>
ғ	Тәстиқ, инкарни билдүридиган сөзлөрдин кейин қоюлиду.	<i>– Яқ, мән уни тонумаймән.</i>
д	Бириктүргүчі, айригучи бағлигучилар тәкраплинин көлгөндә қоюлиду.	<i>Баһаргұл һәм тарих, һәм география пәнлирини яхши көриду.</i>
е	Көчтурмә нутук билән мүәллип сөзи арисига қоюлиду.	<i>– Хатиржәм болуң, дада, қызыңиң үәргә қаратмаймән.</i>
ж	Яндаш вә бекінде қошма жұмыллардә қоюлиду.	<i>Һава тутулди, ямгур симилдашақа башлиди.</i>

3-тапшуруқ. Мақалларни көчирип йезиңдер. Пәшниң қоюлушини чүшөндүрүп беріңдер.

1. Чинлиқ оттинму, судинму қорқмас. 2. Ат изини тай басар, ата изини – оғул. 3. Китап оғрости оғри әмәс, елип қайтurmigан тогра әмәс. 4. Китапни бир адәм языду, миң адәм оқуйду, саватлиқлар тәһлил қылса, саватсизлар чокуиду. 5. Қишлоғанчә соғ болса, баһар шунчә иллиқ болур.

4-тапшуруқ. Шеирни оқуңдар. Пәшниң қоллинилишини чүшөндүрүп беріңдер.

Қушлар

Учма, қушлар, мәндін қорқуп,
Мән силәргә қараймән.
Зилва, гезәл үнлирицни
Һөвәс билән аңтаймән.

Ойна, құшлар, әркін азат,
Сәндә мениң өчүм йоқ.
Сени атар милтигим йоқ,
Оқ-ярим йоқ, оқум йоқ.

Н. Искәндәров

5-тапшуруқ. Мәтінни оқуцлар.

Қедимий заманда ялғуз оғли бар бир аял яшапту. У аял өлидиганниц алдида балисига: «Саңа соң бир байлиқ қалдурумән. Уни маңа бир киши бәрген. У китапта байлиққа йетиш йоллири йезилған. Бирақ мениң уни оқуп чиқидиганға вақтим болмиди. Сән мошу китапни оқуп чиқ», – дейду.

Балиси анисидин қалған кона китапни оқушқа башлайду. Китапниц биринчи бетидө мундақ йезилған: «Байлиққа йетиш үчүн, китапниц һәрбир бетини новәт билән оқуң. Бир бетини оқумай, иккінчи бетигө өтмәң. Әгер чидамсизлик қилип, китапниц ахирқи бетини ачсициз, китап йоқ болуп кетиду. Андин сиз байлиққа һечқачан йетишәлмәйсиз».

Китапниц биринчи бәтлири парсчә йезилса, қалған бәтлири әрәп тиляда давамлишиду. Яш жигит бу китап һәққидә башқылар билип қалмисун дәп, әрәпчә йезилған бәтлирини оқуш үчүн әрәп тилині үгиниду. Әнди башқа бир йеридин башлап китап хитай тилемде давамлишиду. Андин йәнә башқа тилларда давамлишивериду. Китап қайси тилде йезилса, бала шу тилларниң һәммисини үгиниду. Қөп тилларни билгәнликтин, шеһәрдикі әң яхши тәржиман атилиду. Іаяти яхшилинишқа башлайду.

Қөп тиллиқ бәтләрдин кейин китапта байлиқни қандақ пайдилиниш көреклиги тоғрилиқ йезилиду. Мошу бәтләрни оқуп, жигит ихтисат вә сода саһалиридиму ишләшни үгиниду. Униң қөп тилларни, илимниц һәрбир саһасини билидиганлигини аңлиған шу дәләтниц падишиаси жигитни яхши иш билән тәминләйду.

Шундақ қилип, жигит китапниц ахирқи бетигө йетиду. Китапниц ахирқи бетидө мундақ жүмлө йезилған: «Билим – дунияниц әң соң байлиғи».

6-тапшуруқ. “Китап – байлиқ. Лекин сөтивелингини әмәс, оқулғини”, дегөн ибарини қандақ изаһлайсиләр? Пикрицлар билән бөлүшүүләр.

7-тапшурук. Оқуцлар. Силәрниң пикриңларчә, китап оқушниң йәнә қандак пайдиси бар?

Китап оқушниң пайдиси

Китап оқуш жәриянида оқурмән қәһриманлар билән биллә болиду. Уларниң хошаллық вә тәшвишлиригө шерик болиду. Тәтқиқатлардин мәлүм болушичә, бәдийй әсәр оқуган адәм наялтиму башқыларниң нистайтуғулирини яхши чүшинидекен.

Жұқури дәрижидики әқлий саланийәт инсанниң ташқи көрүнүшиниму гөзәлләштүриду. Нәрқандақ мавзуда қизиқарлық сәһбәт қурушни билиш вә өз билимини нәмайиш қилиш сәһбәтдишиниң меһрини қозғашқа ярдәм бериду.

Огайо штати университети алимлири инсан қанчә көп китап окуса, наят йолини шунчә ениң таллишини тәкитләшмәктә. Китап оқуш наялтики тосуқларни йецишкиму ярдәм бериду, дейишмәктә улар.

Китап оқуватқан пәйттә, натонуш сөзләр учрап қалиду. Уларниң мәнасини умумий мәзмуни арқылы қүшинивалса болиду.

Китап оқуш пәкәт сөз байлигини көпәйтипла қоймай, бәлки умумий саватлиқлиқнама ашуриду.

Статистика мәлumatлири бойичә, умумән китап оқумайдиган инсанларниң 43 пайизи қашшақлиқта яшайду. Саватлик инсанлар арисида болса, қашшақлиқта яшайдиганлар 4 пайизни тәшкил қилиду.

Тәтқиқатлардиму тәкитлинишічә, китап оқушни хүш көридиган ба-лилар мәктәптә яхши оқушиду. Улар грамматикини һәм, математикини һәм яхширақ йәткүзидиган болиду.

Инсан китапни қанчилек көп окуса, һекайә қилиш қабилийити шунчилек ашиду. Қерәксиз гәпләрни камирақ ишлитип, керәкликлирини яхширақ йәткүзидиган болиду.

10-дәрис. КИТАП – НАЯТ СӨЗИ

1-тапшурук. Мәтинни оқуцлар.

Дәсләпки китаплар буниндин бирнәччә әсир бурун вужұтқа кәлгән. Улар һазирқи китапларға тамамән охшимайду. Дәсләпки китаплар юмшақ лайдин ясалған. Бамбук өсүмлүгидин таяқчилар тәйярлинин, униңғыму язған. Қедимий Египетта китапни ташқа оюп язған. Европида китап чиқириштики асасий қурал болған қәрәз XIII әсирдә пәйда болди.

«Китапхана» сөзи грек тилидин тәржимә қилғанда «китап сақлайдыган жай» деген мәнани билдүриду. Китапханиларниң өзлиригө лайик қаидилири бар. Мәсилән, китапханида вақирапшқа болмайду. Китапханида китаплар сақлиниду, оқурмәнләр өзлиригө најәт болғанда яздуруп, өйлиригө апирип оқыйду. Шуңлашқа алған китаплирини өз вақтида қайтуруши керәк. Китап өзәңниң болсими, китапханиниң болсими, униң бәтлирини пүкләшкә, житишқа болмайду.

«Көп яшигандин сорима, көп оқуғандин сора» дегендәк, китап оқушни үнүмлүк түрдө адәткә айланудурайли, роһий дунияримиз кәцийивәрсун.

2-тапшурұқ. Мәтин асасида дәсләпки китаплар һәккідә сөзлөп беріңдер.

ҚОШ ЧЕКИТНИҢ ҚОЛЛИНИЛИШИ

Көчүрмә нутукниң алдидин кәлгөн муәллип сөзидин кейин:

Селиштуруң, мәсилән, режә, мавзу, монулардин ибарәт, төвәндикчә, мундақ охшаш сөзләрдин кейин, жұмынин үзүлүшигө бағлық қоюлиду. Мәсилән: Дәрисниң мавзуси: Рәвишләр. Бовай асманга қариди: күн янган еди.

3-тапшурұқ. «Китап – өң улук устаз вә қәдирдан дост» мавзусига эссе йезиңдер.

11 – 12-дәрисләр. ХУЛАСӘ ДӘРИСЛӘР

1-тапшурұқ. Мәтинни оқуңдар.

Тарихта өң қиммет китапни итальян рәссами, мемари, алым Леонардо да Винчи язған. У «Су, йәр вә асман ишлири тогрилик трактат» дәп атиған китавини йезиш үчүн, өзиниң 4 жилини сәрип қилды. Алым өзиниң байқығанлирини, логикилық ойлирини сүрәтләр, схемилар, математикилық несаплар вә жәдвәлләр арқылы көрсеткән.

Леонардо Да Винчи ишиниң нәтижисидә «әйнәклиқ» һәриплөр билән йезилған 18 беттин ибарәт китап йезилди. Уни пәкәт йоруққа қаритиш арқылы оқушы болатти. «Трактат» 1717-жили узақ вақит бойи униң ғожайини болған Англиядын чиққан қедимий граф нами билән «Лестер Кодекси» дәп аталған.

1980-жили китапни Лестер өвладиниң атақлық коллекционери Армад Хаммер сетивалған. У яқму аз вақит китапниң намини «Хаммер Кодекси» дәп өзгөрткән.

Хаммер өлгөндін кейин, 1994-жили китап аукционға қоюлуп, уни Билл Гейтс сетип алған. Билл Гейтс «Су, йәр вә асман ишлири тогрилиқ трактатни» дүнияның тұрлук китапханилирида уюштурулған көргөзмиләрдө һөрмәт билән тонуштуруп көлмектә. Көргөзмиләрдө бу китапни һөрқандак адем көрөләйду.

(Тор мәнбәлиридин)

2-тапшуруқ. Мәтинни сөзлөп беріндер.

3-тапшуруқ. *Китапқа қызықиши ойегитишиниң мұним амиллири немидә?* Бу һәктө өз пикриндерни билдүрүндер. Топлар ара бөс-муназирә жүргүзүндер.

4-тапшуруқ. Төвөндікі жәдәвәлдин пайдилинин, берилгөн соалларниң дурусы жағавини тепеп ейтеп беріндер.

1. Ағзаки нутукта жұмыллар бир - биридин қандақ ажритилиди?	Қоюлған тиниш бәлгүлири арқилик ажритилиди.
2. Йезикта жұмыллар бир-биридин қандақ ажритилиди?	Пауза арқилик ажритилиди.
3. Жұмлә немиләрдин тәркип тапиду?	Сөзләрдин тәркип тапиду.

5-тапшуруқ. «*Көп яшиғандын, сорима, көп оқуғандын сора*» дегөн мақални қандақ чүшинисиләр?

6-тапшуруқ. Қиммәтлик балилар! Мәтинни оқындар. Унида ейтилған сөзлөргө әмәл қилиндер.

Айлиләрдө йөнә бир мұним мұемма – китапни асрап вә уни өзидин кейинки айлә өзалириға яки башқыларға йөткүзүш.

Китап – жәмийәт мүлки. У көп жиллар бойи хизмет қилиши лазим. Шуның үчүн китапни асраңдар.

Китап таза һәм қапланған болуши керек.

Китапни таза қол билән тутуш керек.

Китапни тамақ ичиp олтирип оқумаңдар.

Китапниң бәтлирини пүклімәңдар.

Китапниң арисига қөләм, дәптер салмаңдар.

Житилған китапни йелимлаңдар.

Китапқа язмаңдар.

Китапни шкафта яки төкчидә сақлаңдар.

Алған китавиңдарни вақтида тапшуруңдар.

7-тапшурук. Төвәндә берилгөн тиниш бәлгүлирини қоллинип, бирнәччә жүмлә түзүллар.

. , ? ! - - « » :

8-тапшурук. Мәтінни оқуылар. Тиниш бәлгүлириниң қоюлушини чүшөндүрүп беріңдер.

Физалиниш мәдәнийити

Іелimu ядимда, кичик вақитлиримизда биз, айлө өзалири, дәстиханни чөрәдәп ғизалинаттуқ. Шу пәйттә бовам һеммимизниң қасисиға дикқәт билөн қарап чиқатти. Андин бизгө: «Тамиғицларниң тегини қалдурмай йесөңлар, хар болмайсиләр. Чүнки ашлик деҳанниң маңлай тәридин пүтүлидиган немәт. Исрәпчилик – деҳанға һақарәт», – дәп нәсиһәт қылатти. Өз вақтида бу сөзлөргө анчила әһмийәт бөрмисәммүү, соң болғансири, уларниң мәнасини чүшинишкә башладим.

Текәмкар болуш вә исрапчилиқниң алдини елиш – хәлқимиздике есил әнъениләрниң бири. У әмгәкни сейүш вә башқыларниң әжрини қәдиirlәш билөн зич мунасивәтликтүр.

(Шинжанаң хәлиқ радиостанциясы)

9-тапшурук. Текәмкарлық, исрапчилик сөзлиригө синквейн түзүллар.

Х БӨЛҮМ. ИЛИМ-ПӨН ВӘ ТЕХНОЛОГИЯ ҮТУҚЛИРИ

1– 2-дәрисләр. ӨКИЛ – БИЛИМ ВӘ БӘХИТНИҢ БӨЛГУСИ

1-тапшуруқ. Мәтинни оқуылар.

Илим үгініш вә үгітиш һәккідә

Іұнәр дегинимиз дуканда олтирип, алмақ-сатмақ әмес, бәлки у адәмниң наятидики, турмушидики өзи қизиққан вә яхши көргөн мәшғулатидур. Нәрқандақ һұнәр вә илим үгендес, шу һұнәр, илимдик түрлүк маһарәтләрни билмисән, пайдисини көрөлмәйсән. Мәсилән, дохтур яки тевип болсаң, қайси дорини қандақ ағриққа ишлитишни билишиң керәк.

Илим вә билим елиш йолиға чүшсән, наятындин яман ишлардин өзәңни сақлап қалалайсән. Шу вакиттила сөн һәқ-наһәқ билән һалал-нарамни айрип алалайсән. Наятынц түрлүк еғирчилиқлирига сәвир қилип, жапалиқ наятқа қанаәт қилалайсән.

Аз ухлап, чапсан ойгинишни өзәңгә адәт қил. Китап оқушқа адәтлән. Оқуған китаплардин чүшөнгөнлирицни, пайдилиқ, әһмийәтлик йәрлирини вә устазлардин үгәнгөнлирицини йезивелишқа тиришқин. Вактиң бош өтуп көтмисун. Оқуғанлирицни һәрқачан ядқа елип, тәкраплап жүр. Нәрқачан алдиңда китап, қолунда қәләм вә дәптәр болсун. Аңлиған ибрәтлик вә hekмәтлик сөзләрни йезип қой.

Нәрқачан өзәңни өхлақсиз, яман ишлардин сақла. Бәдиниң вә кийим-кечигиң дайим пакиз болсун.

Әгәр саңа көпчилик алдida сөзләшкә тогра көлсө, өзәңни әркин тут, сөзүң очук, чүшинишлик болсун, сөзләрни дурус тәләппуз қил, уялмай, қорқмай сөзләшни үгөн. Минбәрдә сөзлигөндә, очук чирай болғин. Өз сөзүнде хәлиқ чүшәнмәйдиган, еғир сөзләрни пайдиланма.

Базарларда вә хәлиқ көп болидиган йәрләрдә мәхсөтсиз, бекар жүрүп, вақтиңни бошқа өткүзмә. Жәмийәт үчүн, хәлқиң вә айләң үчүн әң пайдилиқ инсан болуп өсүп өтетишишкә тиришқин. Билимлик вә һұнәрлик адәмдин көп нәрсиләрни үгінишке болиду.

(«Қабуснамидин»)

2-тапшуруқ. Билим елишиңің қандақ әһмийити бар?

3-тапшуруқ. Мәтінниң һәрбир абзасында хуласа жазылған. Өз хуласаңдарни мақаллар билөн ипада қилиңдер. Төвөндө берилгендегі мақаллардың пайдиличесінде.

1. Іүнәр әр кишигө қанат. 2. Іүнәр – тұғим мәс байлық. 3. Іүнәр – екіп турған булақ. 4. Іүнири бар ач қалмас. 5. Іүнәр йәрдә қалмас. 6. Іүнири барниң иши бар, йегили нени бар. 7. Іүнири бар өрләйду, нәгә барса, төрләйду. 8. Билим – йенип турған чирақ, һүнәр – екіп турған булақ. 9. Билим – тұғим мәс кан, йецил мәс күч. 10. Вақит қәдри – наят қәдри. 11. Вақит дегендегі атқан оқ, кечиккәнниң күткән йоқ. 12. Вақит – қүш, учуп көтсө, қайтип қонмайды. 13. Сөзүңни тәкрабарл исан, тәми кетөр. 14. Сөзүң тогра болса, йузүң йоруқ болар.

4-тапшуруқ. Жүкүрида берилгендегі мақалларниң биригө эссе жазылғандар.

КӨП ЧЕКИТНИҢ ҚОЛЛИНИЛИШИ

а) Пикирниң аяқлашмалығын көрситиш үчүн, жұмлә ахирда қоюлиду:

Ана вәтән, әзиз дияр, құтлуқ макан... Немә дегендегі тәрілкә сиямайдыған улугвар үшінчә! Ін алда, уттур оқеттік аилидә һәр күни тапавәтсиз яшаш егір... (З.С.)

ә) Диалогларда соалға жарап берилмегендегі қоюлиду:

- нағдун келиватисиз?
- ...
- исмиңиз ким?
- ...

5-тапшуруқ. Үзүндіни оқуцдар. Тиниши бөлгүлириниң қоллинилишиға диктөт қилиңдер.

Мана, мана мәнзил йекинла қалдиди, лекин мағдир көтмекте – ахирқи күч, ахирқи ғәйрет сәрип қилинмақта... . Шу тапта у өзиниң қәйердегі екенлигінің вә қаяққа қарап маңғанлиғын ениң билмейді. Қеришқандәк, һава булутлинин, һәммә әтрап түптөң қараңғу. Қашки, һава очуқ болсидигу, юлтузларға: «Алтун қозук», «Йәттә қарақчи», «Саман йоли»ларниң орунлишишиға қарап, йөнилишни бөлгүлигили болатты. Униң астрономия илмидин толук хәвири бар. Хәп, мону түптөң қараңғулуқни...

З. Сәмәди

3 – 4-дәрислөр. ӘҚИЛ ҚЕРИМАС, БИЛИМ ЧИРИМАС

1-тапшуруқ. Мәтинни оқуңдар.

Атақлиқ уйғуршунас алим

Түркійшунаслиқ саһаси бойичә көң вә асаслық мәлumatқа егө Г. Ярринг уйғур тилинің фонетикиси, диалектологияси билән бир қатарда униң ономастика саһаси бойичиму мувәппәкіятлик иш елип барди. Алимниң йәр-су намлири вә географиялык аталғуларға айт издинишлири уйғур тилшунаслиғы үчүнла өмөс, шундақла уйғур тарихинің бу көмгічә бәзи ғұва мәсилелерини айдиңлаштурушта муһим әһмийеткә егө мәнбәләрдин бири екенлиги сөзсиз. Кейинки 15 – 20 жил давамыда алим илгири шәхсөн өзи топлиған вә илгири-кейин Швеция алимлири йезип қалдурған өмгеклөрдө учрайдиган географиялык аталғулар бойичә айрим өмгекләрни нәшир қилдуруди.

Көмтар алим, буниңдин ташқири, өз устазлириниң вә Швециядикі замандашлириниң уйғуршунаслиққа мұнасиветлик айрим өмгеклирини нәшир қилиштәк шәрәплік иш биләнму шуғуллинин кәлмәктә. Мәсилән, у 1985-жили Швецияниң Шәрқий Түркстандикі миссионери Сигфрид Моянниң 40–50-жилларда Жәнубий Шинжәнниң һәрхил жайлерида яшигучи уйғурлар ағзидин йезивалған фольклор материаллирини нәшир қилди. Китапқа киргөн уйғур мақал-тәмсиллири алим тәрипидин инглиз тилиға тәржимә қилинди. Шундақ қилип, профессор Г. Ярринг уйғур өдәбияти саһасидimu тоң тәһпиләр яратти.

Буниңдин он жил мұқәддем елимиздики түркійшунас алимлар баш қошқан тоң илмий конференцияләрниң биридә алимниң ләвзидин чиққан мону сөзлөп дикқәткә сазавәр: «Мән уйғурлар арисида узақ вақит улар билән биллә яшап, биллә ишлидим. Буниңдин 50 жил илгири Қәшкәрдә, андин Қәшмирдә, Һиндистанда вә ахири Қеңеш Иттипақида яшидим вә ишлидим. Уйғуршунаслиқ мениң дәсләпки муһәббитим болди. Шуңлашқа у мениң хатирәмдә мәңгү сақланғуси».

2-тапшуруқ. Соалларға жағап беріңдер.

- а) Гуниар Ярринг ким?
- ә) Ү қандақ өмгекләрни яратти?

3-тапшуруқ. Гуниар Яррингниң уйғуршунаслиқ һәккідә ейтқан сөзлини дәптириларға көчирип йезиңдер.

4-тапшурук. Мәтинни оқуцлар.

Мәшһүр алим

Илим-пәндө, жәмийәтлик ишларда йүзлигөн, миңлиған адемлөр паалийәт елип барсыму, лекин шуларниң пәкәт санақлиқлирила жирик алим, көрнәклик әрбап сұпитидә хәлиққә тонулиду. Өзиниң билими, қабилийити, тинимсиз әмгиги, инсанний хисләтлири түпәйли хәлқимизниц қоңқур иззәт-һәрмитиге сазавәр болған жирик алим, көрнәклик әрбап Фожәхмәт Сәдвақас оғли Сәдвақасовтур.

Алим өзиниң илим-пән мәркизидә еткән 40 жылдин ошук ижадий паалийити жәриянида 200дин ошук илмий әмгәкни, монографияләрни, дәрисликләрни, лугәтләрни яратти.

Атиларниң «Мевиси тола дәрәқ егилип туриду», дегендән дана сөзи бар, йәни у адем қанчә билимлик, әқиllиқ болса, шунчә кичик пеил, көмтөр келиду демәктүр. Бу сөзниң һәқиқәтлигини Фожәхмәт Сәдвақасов мисали-динму рошән байқашқа болиду. У пәкәт көмтәрлиқниң әмес, шундақла ақ көңүллүкниң, мәнрибанлиқниң, мәһмандостлукниң, садақәтликниң һәқиқий нәмуниси десәк, хаталашмаймыз. Алим өз хәлқиге аянмай хизмет қилиш билән бир қатарда жүмнүрийитимизниң мәдений вә мәнивий төрәкциятигиму зор үлүш қошти. Шунин һәтижисидә Қазақстан Пәнләр академияси Үйгуршунаслиқ мәркизигө, Үйгур наһийисиниң Чоң Ақсу оттура мәктивигө Фожәхмәт Сәдвақасовниң нами берилгән болса, Алмута шәнириниң үйғурлар зич жайлышқан Достлук мәһәллисисиди, Чонжә, Чоң Ақсу йезилиридики кочилар униң нами билән аталды, ахирқи жиллири яшиган ейигө хатирә тахта орнитилди.

(«XX əsir намайәндилери» китавидин)

5-тапшурук. Соалларға жағап беріңдер.

- F. Сәдвақасов ким?
- Униң яратқан әмгәклири қайси сағаға мәнсүп?
- Алимниң исми қандақ әбәдийләштүрүлди?

6-тапшурук. «Мевиси тола дәрәқ егилип туриду» дегендә мақални қандақ чүшинисилөр?

7-тапшурук. Үйгур тилини тәтқиқ қылған йөнө қандақ алимларни билисилөр? Улар һәққидә қисқиң мәтин тәйярлаңдар.

СИЗИҚНИЦ ҚОЛЛИНИЛИШИ

- а) Егә билән хәвәр баш келиштики турғун сөзләр арқылык ипадиләнгәндә, уларниң арисиға қоюлиду: *Тиришчанлиқ – яхши пәзиләт. Мениң дадам – муәллим.*
- ә) Жұмлидә бирхил бөләкләрдин кейин кәлгән умумлаштурғучи сөзниң алдida қоюлиду: *Алма, нәшпүт, қарөрүк – буларниң һәммиса мәвә.*
- б) Диалогларниң һәрбир репликисиниң алдida қоюлиду:
- *Исмиңиз ким?*
  - *Аманниса.*

8-тапшуруқ.

- а) Мәтинни оқуцлар.
- ә) Тиниш бәлгүлириниң қоюлушыға дикқәт қилиндер.
- б) Жұмлиләрдә сизиқниң қоллинилишини чүшөндүрүп бериндер.

Вақитни немигә сәрип қилиш керәк?

Пикир қилиш үчүн, вақит сәрип қилиш керәк. Пикир қилиш – күч-кувәтниң мәнбәси.

Китап оқуш үчүн, вақит сәрип қилиш керәк. Китап – әқил-идрәкниң мәнбәси.

Башқыларға ярдәм бериш үчүн, вақит сәрип қилиш муһим, сөвөви кишиликтің нааят чәклил болиду.

Оюн-тамаша үчүн һәм вақит сәрип қилиниду. Хошал-хорамлиқ – қәлб музыкиси.

Достлук үчүн вақит сәрип қилиш керәк. Достлук бәхит йолидур.

Силәр жуқуридики пикирләрниң қайсисини таллап алған болаттилар? Немә үчүн? Өз оюцларни дәлилләп бериндер.

 9-тапшуруқ. Мақалларни оқуп, мәнасини ейтип бериндер. Чүшүп қалған тиниш бәлгүлирини орниға қоюп көчириңдер.

1. Өткүр сөз атқан оқ.
2. Очук чирай қайнақ чай.
3. Достсиз адәм қанатсиз күш.
4. Вәтәнсиз оғул чимәнсиз булбул.
5. Яманлиққа яхшилиқ мәртниң иши.
6. Үмүт нааят капалити.

5 – 6-дәрисләр. БИЛИМСИЗ АДӘМ – МЕВИСИЗ ДӘРӘҚ

1-тапшурұқ. Мәтінни оқуцлар.

Техника пәнлириниң доктори

Дамир Саттаров 1956-жили Абай намидики Қазақ Дөлөт педагогика институтиниң физика-математика факультетини тамамлиди ве 1959-жылғы Панфилов шәһиридики өзи оқуған мектептә физика пәниниң муәллими болуп ишилди. Андин у бираз вақыт КазПИда (нағизиркі Абай намидики ҚазМПУ) лаборант вәзиписини атқурди, 1960-жылнан ахирида болса, Дамир Ленинградтиki С. Н. Вавилов намидики Дөлөт оптика институтиниң аспирантурасыға өвөтилди.

Д. Саттаровни яш чегидинла тәбиәт ве наят нағисилири өзиге жәлип қылатти. Студентлик жилларнан өзидила уның «Физика ве спорт» дәп аталған мақалиси 1958-жили студентларниң илмий өмгеклири топтимидә нәшир қилинған. Өнді аспирантурида оқуш жәриянида болса, Д. Саттаров йорукнан световод бойичә тарилишиниң геометриялық нәзәрийесини ишлөп чиқты. Бу өмгек уның техника пәнлириниң намзити илмий дәрижисини елиш үчүн язған диссертация ишиниң асаси болди. 1965-жили у мәзкүр диссертациясини соң мувәппәккүйәт билән яқлади.

Д. Саттаровниң бу өмгиги һәккідә уның илмий рәһбири, техника пәнлириниң доктори В.Б. Вайнберг мундақ дәп язған еди:

«Д. Саттаров тәрипидин соң иш өмөлгө ашурулған, илгири әдебиятта аз яки тамамән йорутулмуган световодлар саһасидики бирқанчә мәсилеләр йорутулған ве тәтқиқ қилинған. Тәқитләш керекки, световодлар техникиси пәкәт ахирқи он жил ичида илмий асаста тәтқиқ қилинишқа башлиди. Құн нурини у яки бу истималчига йәткүзүш үчүн, световодларни пайдилиниш тамамән йеци ве наһайити актуал мәсилә болуп несанлиниду».

Д. Саттаров монографияләрдин башқа өлликтин ошуқ наһайити актуал өмгекләрни нәшир қилип, қириқтін ошуқ көшпиятқа муәллиплик гуванамә алди. 1974-жили С.Н. Вавилов намидики Ленин орденлиқ Дөлөт оптика институти Илмий кеңишиниң мәжлисидә Д. Саттаров өзиниң докторлық диссертациясини мувәппәккүйәтлик яқлап чиқти.

2-тапшурұқ. Соалларға жағап беріңдер.

- а) Д. Саттаров қайси саңада өмгек қылған алым?
- ә) Ү қандак утуқларни қолға көлтурді?

3-тапшурук. Мәтиндә қандақ сөзләрниң сизиқчә арқылы қолгөнлигини ейтип беріңдер.

СИЗИҚЧИНІҢ ҚОЛЛИНИЛИШИ

Сизиқчә сизиқтын үч һәссе қисқа болиду. Йезикта сизиқчиниң икки тәрипидин интервал қалдурулмайды. Мәсилән: *егиз-пәс, илгіри-кейін, тап-таза, урп-адәт*.

а) Қош сөзләр сизиқчә арқылы үйелиду: ата-ана, етіз-ериқ, хошалхорам, қоң-кичик.

ә) Сизиқчә сөзләрни қурдин қурға көчөргендә қоюлиду: *мәк-тәп, ба-ла, си-нип*.

б) Тәртип санлардин кейин **-ичи, -инчи** қошумчилириниң орниға қоюлиду. Мәсилән: *6-синап оқытушылари, 5-коча, 2-қәвәт*.

4-тапшурук. Төвәндә берилгөн сөзләрни жұплири билән көчирип йезиңдер. Сизиқчисиз үйелидиган сөзләрниң астига сизиңдер. Уларниң үйелиши қаидисини чүшөндүрүңдер.

баг	жәэзирә
багу	адәт
чөл	зар
чөл	бостан
урп	зар
ah	бостан
ahy	баяван
ғөм	пикир
қиіш	қайғу
қишу	парасөт
пәм	яз
оіман	һөрмәт
иззәт	номус
ар	пән
ой	яз
илим	choңқур

5-тапшурук. Қандақ қош сөзләр сизиқчисиз үйелиду? Мисал көлтүрүңдер. Немишкә бу сөзләргө сизиқчә қоюш артуқ болиду? Чүшөндүрүңдер.

7 – 8-дәрислөр. ИЛИМ-ПӘН – МУВӘППӘҚИЙӘТЛӘР АСАСИ

1-тапшуруқ. Мәтінни оқуцлар.

Бүйүк адәмлөрниң наят-паалийити билөн тонушқидек болсициз, уларниң қанчилик соң нәтижилөргө еришсими, униң билөн қанаәтленмәй, һаман алға интилидиганлигиниң шаңиди болисиз. Ярмәһемет Мубарәковму әйнә шундақ «қанаәтсизлөр» жұмылларидин еди.

Ярмәһемет Мубарәков төрт жыл давамида чөл-жәэзире, тағу ташларда күчлүк партлиташилар ярдимидә силкинишлөрниң йәр асти вә үсти иншаәтлиригә тәсир даирисими дости Ренат Азатовниң ярдимидә әмәлгә ашуруп, ақивәт 1989-жили Рига шәһириде «Каваксиман йәр асти иншаәтлириниң сейсмодинамикасы» мавзусида докторлук диссертациясими нимайә қилди. Бу илмий әмгәкниң әһмийәт дәрижисини униң устази академик Турсунбай Рәшидовниң төвөндикі хатирисидин биливелиш тәс әмә:

«... Ярмәһемет сабиқ Кеңәш Иттипақи Мудапиә министрлиги тәрипидин институтимизға тапшурулидиган бүйрутма ишларниң асасий бәжиргүчиси еди. Орунланған ишлар бойичә жирик нәтижилөр муәллипи болди һәмдө өзиниң илмий мәктевини яратти...».

Я. Мубарәковниң илимға қошқан тәһписигә берилгөн әң жуқури баға устази қайт қылған «өзиниң илмий мәктевини» яратқанлигидур. Униң мана шундақ мүкәммәл илим-пән дәрганини шәкилләндүрүши мәжүзәвий даналиқ, тапқұрлугиниң нәтижисидур.

Ү, һәқиқәтәнму, өзиниң илмий мәктеви даирисиде аддий адәм тәсөввуриға сүғуралмайдыған, пәкәт саһа алимлирила тәпәккүр қилиши, чүшиниши мүмкін болған интайин соң кәшпияттарни яритишиңа муваппәқ болди.

Буниңға Ташкент вә Болгарияниң пайтәхти София метролирини, Байқал – Амур қатнаш тоннельлирини, һәрбий әһмийәткә егә мәхсус иншаәтлөрни, атом электр станциялирини, тағ-кан қезилма хаңлирини вә шуларга охшаш башқыму объектларни лайиһиләштә вә қурушта, уларниң силкинишлөргө мұстәһкемлигини тәминләштә қолланма сүпитидә кәң көләмлик даиридә тәдбиқ қылған. Униң бирқатар илмий ишлири асасида йеци қурулуш конструкциялири ишләпчиқирилған вә уларға муәллиппелек гуванамилири берилгөн.

A. Махмут

2-тапшуруқ. Соалларға жақап беріңдер.

- а) Ярмөһәмәт Мубареков ким?
ә) У илим-пәнгө қандақ төһпө қошти?

3-тапшуруқ. Мәтінни оқуңдар.

Билим елишни жиңнә билән қудук қезишқа қияслап тәриплигөн өждатлиримиз униқ шунчилік мәшәқкетлик, лекин зор әһмийәткә егө екәнлигиге әзәлдин көз йәткүзгөн. Болупму, назир йұз бериватқан илмий-техникилық қашпияттар инсанларниц турмуш тәрзини, тәғдирини бәлгүләйдіганд асасий амилга айланмақта.

Денсау аилисиде дунияға көлгөн Абдулжан йезидики мәктептө оқуп жүргөн ғалырында математика пәннег болған қызықиши билән алайынде көзгө чүшүшкө башлиған. Шуңлашқа Бера ака: «Көрүп қаларсиләр, ба-лам көлгүсідә алым болиду», – дәп маҳтинип, оғлиниң бешини сийапп қоятты.

1959-жили мәктепни үлгилик оқуғучилар қатарыда тамамладап, шу жили Ташкент Дәләт университетиниң математика факультетиға оқушқа чышиду. У университетниң үчинчи курсини әла бағалар билән тамамлиған мәзгилдә, униқ наятида йәниму бир оңушлуқ пурсөт йұз бериду. Шу жили В.Л. Ломоносов намидики Москва университетидин оқутқучи-профессорлар келип, бу йәрдикі үлгилик оқуватқан студентлардин бирнәччесини конкурс арқылық Москвада оқушқа таллавалиду. Шуларниң қатарыда әнді Абдулжан Бераевқа билим елишни Москвади-ки чоң университетте давамлаштуруш имканийити пәйда болди. «Барлық пәннәрниң падишиаси», дәп атилидіганд математика пәнидин жуқури билим елиш үчүн, у бу йәрдиму тиришчанлық билән оқушқа баштайду. Нәтижидә мәзкүр билим дәрганини алдинқи қатарлықлар сепидә тамам-лап, университет йенидикі механика илмий-тәтқиқатлар институтиниң аспирантурисида оқушни давамлаштурды. Дайымлық илмий издиниши, тиришчанлық ақиветидә у мәзкүр институтта намзатлық диссертацияси-ни мувәппәқийәтлик яқладап, физика-математика пәнлириниң намзити илмий унванини елишқа мүйәссәр болди.

2004-жили Чимкент шәниридики Қазақстан Хәлиқләр достлуги университетиға ишқа тәклип қилиніп, илмий издинишлирини давамлаштурды. 2010-жили Москва шәниридики Циалковский намидики Пүткүлроссиялық технологиялық университетиниң илмий кецишиде физика пәнлириниң доктори, профессор Родилер Алексеевич Васинниң ил-мий рәhбәрлигидә өзиниң докторлук диссертациясини мувәппәқийәтлик яқладап, техника пәнлириниң доктори атиғига еришти. Униңдин ташқири,

өткөн жиллар ичидө алимниң өз саңаси бойичө 4 монографияси, йүзгө йеқин илмий мақалиси өхбарат васитилиридө, илмий журналларда елан қилинди.

С. Искәндәров

4-тапшурүк. Мәтингә асаслинип, Абдулжан Бәраевниң паалийити һәккидә сөзлөп берицлар.

ҚОШ ТИРНАҚНИҢ ҚОЛЛИНИЛИШИ

а) Көчүрмө нутук мәтин ичидө кәлгәндө, қош тирнаққа елиниду.

Бүгүн дәристә «Йейил, дәстихиним, йейил» чөчигини оқудук.

ә) Мәтин ичидө кәлгән мақал-тәмсилләр, үзүндиләр, мисалға кәлтүрүлгөн сөзлөр қош тирнақ ичигө елиниду: *Дұрсун Өздән – «Үйгур каризлирига сәнәр», «Турпан – кариз жәннити», «Мәдәният гөһири – каризлар» намлық китапларниң муәллипи.*

б) Гезит-журналлар, бәдий, илмий өсөр намлири қош тирнаққа елиниду: *«Иҗатқар» журнали, «Үйгур авази» гезити.*

в) Идарә, тәшкилат намлири қош тирнақ ичигө елиниду: *«Әркин Азия» радиостанциясы, «Үйгур авази» гезити.*

г) Көчмә мәннада ишлітилгөн сөзлөр қош тирнақ ичидө йезилиду: *булақниң көзи, тагақниң чиши, төрт қулақ бедә вә б.*

5-тапшурүк. Үзүндени оқуцлар. Қош тирнақниң қоллинилишини чүшәндүрүңлар.

«Көпниң күчи – Алланиң күчи», – дәп тәкрарлиди Садир. Ү бу сезниң мәнасини ойлашқа, йешишкө вә баш-учига чиқишиң киришип кәттидө, бирнәччә күн ойға чөмүп, худди бирсі уруп ташлавәткәндәк, йетипла кәтти. Ү нәччә вақиттикаидәк қулақ тутуп, нахша ейтмас, чақчақ қилип, Өхмәтбәгни құлдыридиган вә түрлүк қызықчилікларни қилип, уни һәйран қалдуридиган қилиқтарни қилмас болди. Пәқәт күндей әкинчеси «Көпниң күчи – Алланиң күчи» дегендеген сезни ичидө тәкрарлатти вә арилап-арилап ичидин ихтиярсиз чиқирип ташлатти.

Бу нал Өхмәтбәгни «Садир мәндин рәнжип қалди яки болмиса у сезни тәкрарлигиниң қариганда, муланызә қиливатиду». Баш-айигига чиқиши ойда болуватиду», – дегендеген хиялларға салди. Шундақтиму, сөвир-чидам билән күнни өткүзивөрди, йенишлап Садирдин сез соримиidi.

T. Һади

6-тапшурук. Мәтингни оқуңлар. Жұмилләрниң чегарисини ақритип, ти- ниш бәлгүлирини қоюңлар. Тиниш бәлгүлириниң әһмийитини ейтип беріңлар. Мәтингө сәрләвхә қоюңлар.

Күн күлуп чиқти қарлық чоққилар қуяш зиясидин чақнап көтти бепа- ян вада болса нур елип йеник нәпәс алғандәк жәнлинип көтти дәриядин көтирилидиган лечәксиман йеник туман йәр бетигә ақ чайшап яйғандәк аста, еринипкинә, әтрапқа йейилдидә қуяш нәйзә бойи көтирилгендә, вадига сицип көтти иидир етәклиригө жайлашқан уйгур йеза кәнтлириниң турхунлиридин ис-түтәклөр чиқишиңқа башлиди пада-калиларниң алди отлаққа йетип көйни йезилардин үзүлүп чиқишиңқа башлиди.

З. Сәмәди

7-тапшурук. Мәтингни оқуңлар. Тиниш бәлгүлириниң қоюлушини чүшәндүрүп беріңлар.

Яхшилиқ қылсаң, йошур, яхшилиқ көрсәң, ашур

Бир данишмәндін: «Немини сақлап қелип, немини унтумақ керек?» – дәп соришишту. У: «Әгәр кишиләр саңа яхшилиқ қылған болса, уларни унтума, әгәр сән бирәвгә яхшилиқ қылған болсаң – унут», – дәп жавап берипту...

(«Хекмәтнамә» китавидин)

8-тапшурук.

- а) Данишмәнниң бәрген жававини чүшәндүрүп беріңлар.
- ә) Мәзкүр мавзуга йәнә қандақ мақалларни ейтип берәләйсиләр?

9-тапшурук. Мәтингни оқуңлар.

Әбу Насир әл-Фараби (870–950) – улуқ алым, мәшһүр философ, мате- матик вә музыкашунас.

Әл-Фараби Иссиқкөлниң жәнубида Өзлүк оғли Тархан аилисидө дүнияға көлгөн. Өз жутида илимниң барлық түрлирини егиләп болғандын кейин, Иран тәвәсигө келип, парс тили қатарлық бирнәччә тил үгәнгөн. Кейин Бағдатқа берип, билим алиду. Әдәбият, математика, тибабәт вә музыка илмини тәтқиқ қылған.

Бәзибир тарихий мәнбәләрдә Фарабиниң йәтмиштин ошук тил били- диганлиғи, музықиға уста екәнлиғи, у саз чалғанда, аңлиғучиларни авал құлдүрүп, кейин жиғлитип қоюп, өзи кетип қалидиганлиғи зикир қилинған.

«Мәдінә тул фазил» («Пәзіләтлик мәдәнийәт») намлиқ китавида астрономия, физика, психология, әхлақ, сәясәт тогрисида өзіншілдегі мұланиязға елип баған.

Әл-Фараби көплигөн илмий әмгекләрниң, «Музыка тогрисида өзіншілдегі китап», «Шеир вә қапијә тогрисида» китап қатарлық әсәрләрни йезип, кейинки өвлатқа зор гәзінә қалдурды. Шундақла у вәтәнпәрвәрлік роңта йезилған шеирларниң муәллипи.

Фараби 80 жетінде Дәмәшкте вапат болди. Лекин унциң әсәрлири дүния мәдәнийәт гәзинисини бейитип, инсаннаның ортақ байлиғига айланды.

(«Деніз үнчилери»)

9 – 10-дәрисләр. ЙЕҢИ ТЕХНОЛОГИЯЛӘР

1-тапшуруқ. Мәтінни оқуңдар.

Бизниң заманимиз – әхбарат әсири. Шуңлашқа һазир тор бәтлири барлық үйердә қошулыған. Һәммә үйердә жүргендә, дүнияда неме өзгириш болулатқынини дәрру биливалимиз.

Мән 5-сингите оқуватқанда, тор клублирига көп бараттим. Алдинқи жили акам бизниң өйгө тор бетини қошти. Шуңлашқа мән һазир тор клублирига бармаймән. Һажәт әхбаратни өйтә олтирип тепивалимән. Пәкәт дәм елиш күнлири достлиrimiz билән жигилип баридиган өзгөрлимиз болиду.

Мән тор бәтлирини өй тапшуруқлирини орунлиғанда көпирек пайдилинимән. Көпинче реферат, илмий ишларни язғанда, көп қараймән. Бирақ һечқаң тәйяр материалларни көчирип алмаймән. Сөвөви көчиривелиш мәдәнийәткә әйтмәйду.

Тор бәтлириде бегишланған сайтлар: очук әнциклопедияләр, енцикломилар, географиялық хәритиләр, әһмийәтлик тарихий мәлumatлар. Мән бийил «Үйғур исимлири» намлиқ илмий иш йезип, мектәпчилик көрүккө қатнаштым. Биринчи орунни алдым. Өнді қишилик дәм елишта шәһәрлік көрүккө қатнишимән. Мошу ишни йезиш мабайнида маңа тор бәтлириниң пайдиси болди.

Мән төрт тиљни әркін билимән. Улар: рус, қазақ, инглиз вә ана тиلى. Һазир тор арқылың француз тилинин үгиниватимән. Униздың тәржимә, изаһының лугәтләрни пайдилинимән. Дәрискә тәйярланғанда, тәржимә лугәттін айрим сөзләрниң тәржимесини, әнді изаһының лугәттін болса, сөзләрниң мәнасини қараймән.

Тор бәтлиридин өзәмгә керәклик қызық онлайн китапларни оқуымен. Бәзидә кино, мультфильмларни көримен. Шундақ болсуму, компьютерда көп олтармаслиққа тиришимен. Ата-анамму көп олтиришқа рухсөт бермәйдү. Сөвөви, компьютердерда көп олтириш – тән саламәтликкө зиян. Компьютерни күнгө 2 сааттин артуқ пайдиланмиган дурус.

2-тапшуруқ. Тор бәтлиридин қандак пайдилинисиләр?

3-тапшуруқ. Мәтинни оқуңдар.

Әхбаратлық технология – алға қойған мәхсөткө йетиш үчүн қоллинилидиған амил-усуллар вә заманивий техникилар.

Әхбаратлық технология электронлук несаплаш техникиси билән ишләйдү, оқутуш жәриянида компьютерни пайдилинишни, электронлук китапларни, интерактивлик қуралларни қоллинишни, торда ишләшни, компьютерлик оқутуш программилирини пайдилинишни билдүриду.

Әхбаратлық технология һөртөрөплимилик вә сапалиқ билим елишқа, қабилийәтлик болуп өсүшкө, ижадий иш билән шуғуллинишқа, әркин риважлинишқа йол ачиду. Әхбаратлық билим елишниң баш қурали – компьютер. Һазир көплігөн электронлук, мультимедиялик дәрисләрдинму билим алимиз. Улар – әхбаратлық технологияның утуғи. Әхбаратлық технология барлық дәрисләрдә қоллинилиду.

Әхбаратлық технологияның арқисида түрлүк кәсип егилири вужұтқа көлди. Шуниң арқисида «кибернетика», «автоматика», «информатика», «нанотехнология» вә башқиму чүшәнчиләр пәйда болди.

«Нанотехнология» дегинимиз көзгө көрүнмәйдиган наһайити ушшақ бөләкләрни рәткә көлтүрүп, униң алғаидиликлирини алдин-ала бәлгүләш. Кибернетика (грекчә kybernetike – башқуруш һүнири, инглизчә cybemetus) – башқуруш системисидин әхбаратни елиш вә уни сақлап ишлітиш тоғрилиқ илим. Билл Гейтс дүнияға тонулған әхбаратлық технология кәсип егисиниң бири. У программилиқ бехәтәрлик саһасиниң аләмгә тонулған «Microsoft Corporation» компаниясының асасини салгучи.

4-тапшуруқ. Мәтинни оқуңдар.

«Торниң зийини» дегөнни кейинки вақитларда көп аңдаймиз. Мениң оюмчә, униң зийини пайдиланғучиларни ички мәдәнийитигө бағлиқ. Күн бойи компьютердин көз алмай, баш көтәрмәй, керәклик вә керәк әмәс әхбаратларға қараң олтириш – адәмниң өзини өзи башқурушиға бағлиқ. Үндақ адәмләр компьютерни өзиниң наҗитигө пайдилинишниң орниға униңға «құл» болуп қалғанлигини сәзмәйдү.

Мениң оюмчә, уни дурус қоллинишни билсәң, торниң пайдиси наһайити көп. Мениң үчүн болупму тил вә әдебият дәрислирини орунлиғанда пайдиси жиқ. Мән қазақ, рус вә инглиз тиллиридин өй тапшурғаны орунлиғанда, жәэмән тордин пайдилинимән. Тилларни үгинишкә бағылғы бирнәччә пайдилиқ сайттарни билимән. Бу сайттарда тәржимә, изаһлиқ лугәтләр көп болиду. Мошу лугәтләрни көп пайдилинишимиң сәвәви, улардин издигиниң тез таписән. Лугәттә сөзләрниң вә сөз бирикмилириң тәржимиси болиду.

Көп издиниң нәтижисидә, тордин лугәтниң бирнәччә түрини тапимән. Уларниң ичиðе маңа яқидиган лугәтләр бар. Болупму, тәржимә, имла вә изаһлиқ лугәтләрни көп пайдилинимән. Улар монулар:

«Википедия» очук әнциклопедиялык лугәт;

«Сөз Ана» электронлук лугәт;

«IZET Tilmash» лугити;

Қазақ, рус вә инглиз тиллирида берилгән «сөзкөмек» лугити.

Мән көпинчә «sozdik.kz» билән «Эбби» онлайн тил үгиниш сайттарни пайдилинимән. Бу сайттарда қазақчә сөзләр көп. Тәржиминиң сүпитети жуқури. Әдебият дәрислириде онлайн китапларга буйрутма берип, халиған әсәрләрни оқуымән.

5-тапшурұқ. Мәтінни оқуп, уницикли пикирни давамлаштуруңлар. Техника тәрекқияти дәвриде инсан наятыда китапқа орун барму?

Бұғұнки таңда биз әхбарат васитиси сүпитетідә телевизия, радио, гезит вә журналлар һәмдә Интернеттің көң вә үнүмлүк пайдиланмақтимиз. Уларниң ичиðе телеканаллар, Интернет өзиниң тезкарлық хусусийити билән барчимиз үчүн әң қолайлық аммивий әхбарат васитилири түри сүпитетідә наятымизға сицип кәткөн. ...

6-тапшурұқ. Мәтінни қураштуруп оқуп чиқындар.

Кәспий сөһбетчиләр һәптисиге 10 миңға үеқин адәм билән сөзлишидекән. Әнди Япониядә язғучиларниң абройи жуқури. Өзлирини райтер дәп атайдығанларниң аддий язғучилардин пәрқи – улар SMS хәтләрни тәйярлайду.	
Бирақ гиднин үйлесінде 4 цент ахча төләйсиз. Һәрбир инглиз наятыниң 1 жилини новеттә туруш билән өткүзидекән.	

Өнді уларниң 40 доллар төлөп, алтун вактими ишлітишкә мүмкінчилігі бар. Британиядә ечілған йеци мәhkимә новаттә туруш билән шуғуллиниду.	
Тор бесілімлири дүниядикі өң қызық кәсипләрниң тизимини ясапту. Токиода йәнә бир кәсип түри пәйда болту. У – аддий сөһбәт жүргүзгүчи.	
Операторларниң ейтишичө, Японлар күнінгө бир-биригө 2 млрд-тин ошук өхбарат өвөтидекен. Өнді тор бетигө язғучилар аланидә хәт үчүн, 1 цент қалам һәккі алиду.	
Хитайниң һәрқандақ шәһәрлиридә жәмий-әтлик һаҗәтхана гидлирини учритишқа болиду. Миллионлыған хәлқи бар чоң шәһәрдә ялгузисирап жүргөн һәрқандақ адем сөһбәт жүргүзгүчиниң ярдимігө муһтаж. Буниң үчүн киши көп жиғилған кочиларда мәхсус қаçилар орнитилған.	

7-тапшуруқ. Мәтінни оқуп, давамини чиқириңдар.

Янфон

Янфонниң тарихи 1975-жилниң 3-апрелида башлиниду. Янфонни ойлаң тапқан Motorola компаниясының хизметчеси Мартин Купер болди. Һүнәр издигүчи киши телефонни өзи билән биллә елип жүрүш идеясини өмөлгө ашурди. Дүниядикі дәслөпкі янфонниң салмиғи 1,15 киллограм болса, өлчәмлири $22,5 \times 12,5 \times 3,75$ см-ға тәң еди.

Йорук диодлук дисплей териватқан телефон номерини көрситиш функциясınıн атқурди. Аккумуляторниң сиғдурушлуғи йерим saat сөзлишишкә йөтсө, зарядләш жәрияни 10 saatни төлөп қилиду. Телефонлар турмушниң барлық саһалирида қоллинилиди. Янфон հазирки вақитта адемниң ажралмас ярдемчисиге айланди.

8-тапшуруқ. Соалларга жавап беріңдер.

- 1) Янфонниң тарихи қачандың башланды?
- 2) Янфонни дәслөп ким ойлаң тапқан?
- 3) Һүнәр издигүчи адем үчүн қандақ телефонни ойлаштурди?

11 – 12-дәрисләр. ХУЛАСӘ ДӘРИСЛӘР

1-тапшурук. Мәтинни оқуп, сәрлөвнә қоюңлар.

XXI əsирниң дәсләпкі он жили ичидә дуния йүзидики Торға қошуулған адәм сани 350 миллиондин 2 миллиардқичә ести. Янфон бағлинишини пайдилинидиған адәм сани 750 миллион адәмдин 6 миллиардқа тәң.

Әгәр технология мөшү наләттә тәрәккүй әтсә, алдимиздик 5 –10 жил ичидә йөр йүзидики 8 миллиард хәлиқниң Тор билән толук тәминленинидиғанлығы ениң. Тор арқылың бағлиниш һәрқачан қолайлық, бағлиниш илдамлығы жуқури болидигини сөзсиз. Тор әң жирақ мәлә вә йезиларни тәмін қилип, миллионлыған адәмләрниң қолига мәхсус телефондин бурун йетидү. Буниң барлығы һәрбир адәмниң вә жәмийәтниң һәрқандак йәрдә үнүмлүк иш елип меңшира, интеллектуаллық вә ижадий иш елип беришиға бар мүмкинчиликләрни яритиду.

Технологияләр билән улар арқылың пәйда болған қуаллар көпчиликкә қолиетимлик болғанда, уларниң мүмкинчиликleri кәцийишкә башлайду. Мөшү саһаниң мутәхәссислиригө яхши тонуш Годон Мур тапқан қаидиләргә мұватапқ, һәрқандак компьютерларниң күчини ениқлайдиган процессорларниң илдамлығы һәрбир 18 ай ичидә иккі һәссә көпийиду. Йәни, 2025-жылқы компьютер назирқи супер компьютердин 64 һәссә илдам ишләйдү деген сөз.

2-тапшурук. Топлар ара торниң пайдиси вә зийини һәккідә бәс-муназирә қилиндер. Өз пикриңларни аласлаңдар.

3-тапшурук. Мақалларни көчирип йезип, уларниң аңлитидиган мәналирини ейтеп беріңлар. Жұмилләрдә қандак тиниш бәлгүлири қоллинилган?

1. Алтун-күмүч таш екән, териқ-қонақ аш екән. 2. Ач болсаңму, тоқтәк бол, ғәм-тәшвиши йоқтәк бол. 3. Отун жиғдиң – күл жиғдиң, отчөп жиғдиң – пул жиғдиң. 4. Дөлитаң – ата-анаң. 5. Мал-дуния тепилар, адәм тепилмас. 6. Нарға-сүнәй авази жирактн яхши. 7. Сүт-кетигиң бар болса, саңа тоқлуқ яр болар.

4-тапшурук. Соалларга жарап беріңлар.

- а) Үйғур тилида қанчә тиниш бәлгүсі бар? Улар қайсилар?
- ә) Тиниш бәлгүлириниң әһмийити барму? Уларниң хизмети қандак?

«Тиниш бәлгүлири» мавзуси бойичә Б-Б-Б сизмисини толтуруңлар.

Немини билимиз?

Немини билишни халаймиз?

Немини билдүк?

СИЛӘРНИҢ ЯРДӘМЧИЦЛАР СИНКВЕЙН

Синквейн француз тилида «б қатар» дегән мәнани билдүриду. Синквейн түзүш – мурәккәп ғайә, түйғу вә һиссиятларни бирнәччә сөз билән ипадиләш.

Синквейн түзүш жәрияни мавзуни яхширақ чүшинишкә ярдәм беридү.

Синквейн түзүш қаидилири:

1-қатар: Бир сөз (адәттә исим) йезилиду. (Бу сөз синквейнниң мавзуси болуп неспалиниду).

2-қатар: Икки сүпәт йезилиду. (Мавзу мошу сүпәтләр билән ипадилиниду).

3-қатар: Уч пеил яки рәвишдаш йезилиду. (Мавзу даирисидики ишнәрикәт мошу уч пеил билән ипадилиниду).

4-қатар: Төрт сөз йезилиду. (Мавзуға нисбәтән мұнасиветни билдүридиган пикир йезилиду, бу төрт сөз – жүмлә яки ибарә болуши мүмкін).

5-қатар: Мавзуға синоним болған бир сөз йезилиду. (Мавзу мәнийитини тәкраплайдиган, мәнаси уницға йекін болған бир сөз).

СИНКВЕЙН ТҮЗҮШ ҮЛГИСИ

Мисаллар:

Әдәп

Гөзәл, яхши.

Инсанни безәйдү, улуклуққа көтириду, яшнитиду.

Әдәп билән бәхит тапарсән.

Әхлақ.

Тәлим

Үзлүксиз, ихтиярий.

Үгитиду, тәрбийиләйдү, роһландуриду.

Тәлим текини тик турғузупту.

Билим.

КЛАСТЕР УСУЛИ

Кластер сөзи «бағлам» дегөн мәнани билдүриду.

Кластер түзүш қаидиси

1. Варақ оттурисига тирек сөз яки ибарә йезилиду.
2. Шу мавзуга тегишлик дәп несапланған вә ойға көлгөн сөз, ибариләр йезилиду.
3. Пикирлөр пәйда болғанда вә уларни язғанда, пикирлөр оттурисиди-ки бағлинишларни бәлгүләш;
4. Пикирлөр тұғимигичә вә вақит тамам болғичә, ойға көлгөн барчә пикирлөр йезиливериду.
5. Көлтүрүлгөн сөз вә пикирлөр мәзмуни һәм ьеқинлигига қарап, топларға ажритилиду.

Мисал:

«Менін» чүшәнчисигө түзүлгөн кластер:

ИНСЕРТ УСУЛИ

Инсерпт усули – чүшинишни күзитиш васитиси.

Мәтингни оқуш жәриянида силәр у йәрдә немә йезилғанлигини әстө сақлап қалалмаслигицлар мүмкін. Инсерпт усули силәргө оқуш жәриянида өз чүшинигицларни паал күзитишкө имканийәт беридиган күчлүк васите.

Инсерпт усули билән ишләш қаидиси:

Мәтинг билән ишләш жәриянида, мәтинге бир қатар бәлгүлөрни қоюп маңысиләр. Бу бәлгүлөр төвәндикі мәналарни билдүриду:

- V – билгөнлиримни тәстиқләйду;
+ – мениң үчүн ьеци өхбарат;

- – билгөнлиримгө зит келиду;
- ? – мени ойландуруп қойди.

Мәтинни инсерт усулида үгәнгәндә, төвәндикі жәдвәлни пайдилиниш мүмкін.

Инсерт жәдвали

«V»	«-»	«+»	«?»
Билимән	Билгөнлиримгө зит келиду	Мениң үчүн йеци ахбарат	Мени ойландуруп қойди

Мисал:

Хан қизи

V Хан қизи – өзәңлар күндө көридиган һашарәт. Қанатлири қип-қизил, үстидө қара чекитлөр бар. Беши қара. Қара билән қизил рәң уни чирайлиқ қилип көрситиду. Қолуңға алсаң, жим болувалиду. Өлүпту дәп ойлайсөн. Лекин у тирик. Пәкәт бурути билән алтә путини жиғивалған. Йәргө қойсаң, жүгрөп кетиду.

+ Хан қизи – наһайити пайдилиқ һашарәт. У өсүмлүк пиштилири билән озуқлиниду. Өсүмлүк пишти – йопурмақниң дүшмини. Өсүмлүк пишти жиғиливалған йәргө хан қизини әкелип қоюп көрүңлар. Аз вақитниң ичилида, улардин нечнемә қалмайду. Сүпирип ташлиғандәк болиду.

Хан қизини өлтүрмөңлар. Көрүп қалсанылар, йопурмаққа апирип қоюветинцлер.

Икки қисимлық күндилик

Икки қисимлық күндилик усулидин мәтин билән ишлөш жәриянида пайдилиниш мүмкін. Бу усул мәтинни чонқур чүшинишиларға ярдәм бериду, силәрни мустәқил пикир жүргүзүшкә үгитиду.

Берилгөн мәтинни оқуп чиққандын кейин, дәптәр вариги төвәндикі икки қисимға бөлүниду:

ПАРЧӘ	ИЗАҢ

Жәдвәлниң сол тәрипи тури «Парчә» дәп йезилған қисимға мәтиндін парчә йезинцлер: (силәргө көпирек тәсир қылған парчә яки силәрни һәйран қалдурған нәрсә, яки қизиқтурған, ойландурған пикир).

Варақниң «изаһ» дәп йезилған оң тәрипиге талланған парчә яки пи-
кир бойичә изаһ йезиңлар: (Неме үчүн бу парчини таллап алдиңлар?
Бу парчә силәрни неме һәккідә ойлашқа, өсләшкә мәжбур қылды? Шу
түпәйли қандақ соаллар туғулди?)

Мисал:

Бу бала – Вәтәнниң оғли

Әхмәтжан Қасимий бирнәччә һемралири билән Хотән шәһириниң
кона шәһәр наһийисидә кетип баратти. Бир-биридин харабий өйләр бу
мәһәллидә кәмбәгәлләрниң көплүгидин дерек берәтти.

У һемралири билән бир дохмуштын әгилгәндә, йерим қанити өрүлүп
чүшкән бир дәрваза алдида бешиға непиз ақ допа кийгән кона чапанлик
бир балиниң мүкчийип олтирип, бир кона китапни оқуватқанлигини
көрди. Бала 10 – 11 яшларда бар еди. Амма худди чоң кишиләрдәк бирдә
китаптика бәзи сөзләрни тирниғи билән йәргә сизип бақатти... У китапқа
шундақ берилгән едикі, йениға бир топ адәмниң келип қалғанлигиниму
сәзмәй қалди.

Әхмәтжан Қасимий балиға һәвәс қилип, униң бешида қарап тур-
ди. Бир назадин кейин, бала бешини көтирип, йенида турған натонуш
адәмләрни көрдідә, чөчүп көтти вә қолидики китапни иштик йепип,
кәйниге тиқивалди.

Әхмәтжан Қасимий балиниң алдида жүқинип олтардидә, наһайити
меһрибанлиқ билән:

- Балам, исмиң ким? – дәп сориди.
- Мұһәммәт Тохти.
- Дадаң неме иш қилиду?
- Шиң Шесәй тутуп кетип, йоқ қиливәткән.
- Ойдә назир нәччиңлар бар?
- Апам иккимиз ялғуз.

Әхмәтжан Қасимийға һемра болуп кәлгән хотәнлик бир киши әһвални
чүшәндүрди:

– Бу бала Тохтахун дегендә бир оқутқучиниң оғли еди. 1939-жили қишта
Шиң Шесәйниң адәмлири Хотәндә баш көтәргән йүз миңлиган билимлик
кишиләрни кечилири тутуп кетипла, мәхпий өлтүрүвәткән. Оқутқучи
Тохтахунму шулар қатарида кәткән.

Бу гәпләрни аңлап, Әхмәтжан Қасимийниң балиға болған меһрибанлиги
техиму аشتى.

- Сән китап оқушни кимдин үгәндидң? – дәп сориди у балидин.

– Кичик вактимда дадам нурғун һекайиләрни оқуп берәтти. Йәрипләрни йезишниму дадам үгитип қойған еди.

Шу арида һойлидин бир аялниң балини чақырган авази аңланди. Бала өтрапидикиләргә бир күлүп қойдидә, һойлига кирип кәтти. Әхмәтҗан Қасимийму балиға әгишипла һойлига кирип кәлди. Һойлида уни қариқумчак бир аял салам берип күтүвалди. Әхмәтҗан Қасимий бу аял билән қизгин саламлашты, уларниң һал-әһвалини вә балиниң оқушини сориди.

– Дадиси болсигу, балини яхши оқутар еди ... Аял киши ажиз болидекән ... Балини оқуталмидим. Өзи шу дадисиниң китаплирини оқуп жүриду. – Аялниң көзи лиққидә яшқа толди.

– Мәнму мошу балидәк вақтимда, дадамни җаззанихорлар уруп елту-рұвәткән, – деди Әхмәтҗан Қасимий, – анам иккимиз хелә жиллар униң-буниң ишигидә малай болуп ишлидуқ. Кейин оқумай туруп, яхши күнләргә йәткили болмайдиганлиғини билдим. Мәнму мошу балициздәк өзәм сават чиқирип, китап оқуидиган болдум, кейин мәктәпләрдә оқудум. Бу балицизниң оқушықа һәвәсі бар екән.

Әхмәтҗан Қасимий йенидин бир данә қәләм, бир парчә дәптәрни чиқирип, балиниң қолиға тутқузди. Андин костюминиң қоюн янчугидин бир болақ пулни алдидә, аниниң алдиға қойди:

– Бу бала – сизниң оғлициз һәм Вәтәниң оғли, бу пулни балиниң оқушыға хиражәт қилиц.

Әхмәтҗан Қасимий йенидики хотәнлик кишигө бу балини бүгүнла мәктәпкә апирип орунлаштурушни тапшурди.

Бу инсаннәрвәр адәмниң меһрибанлиғи һелиқи бала вә униң анисиниң бевапа заман музлитивәткән жүрөклирини еритивәтти, уларниң көзли-ридин тарамлап яш тәкүлүп кәтти... .

A. Әбәй

Жуқуридики мәтинге аласыда иккى қисимлиқ күндиликни төвәндикичә түзүш мүмкин.

ПАРЧӘ	ИЗАҢ

Мүһәммәт Тохтиниң 10 жилдин кейин Әхмәтҗан Қасимийга язған хети қандақ болуши мүмкін? Мүһәммәт Тохти наимидин хәт йезиңлар (10 минутлық эссе).

«Б-Б-Б» (БИЛИМИЗ, БИЛИШНИ ХАЛАЙМИЗ, БИЛДУҚ) УСУЛИ

Б-Б-Б сизмиси

Тәхминән немини билимиз?	Немини билишни халаймиз?	Немини билдүк?
-----------------------------	-----------------------------	----------------

Оқуғучилар топларга бөлүниду. Өтүлүватқан мавзу бойичә һәрбир топ өз ара һәмкарлиқта «тәхминән немини билимиз?» тик қатарини толтуриду.

Кейин һәрбир топ әзалиари өз ара келишилгөн налда «немини билишни халаймиз» дегән тик қатарға өзлирини қизықтурған соалларни язиду. Шуниндін кейин оқуғучилар мәтін билән толуқ тонушуп чиқиду вә иккінчи тик қатардикі өзлири билишни халиған соалларниң қайсилирига жағап тапқанлыгини бөлгүләйду. Соалларға тепилған жағаплар жәдівөлниң «билдүк» тик қатарига йезилиду.

1-мисал.

Немини билимиз?	Немини билишни халаймиз?	Немини билдүк?
Алмаш – сөз түркүми.	1. Алмашниң түрлири бармы? Улар қайсилар? 2. Алмашлар қандақ сөз түркүмлириниң орниға алмишип келидү? 3. Жұмлидә қандақ вәзиpidе келидү?	1. Шәхс алмашлири, соал алмашлири, ... 2. Исим, сан, сүпәтләрниң орниға алмишип келидү. 3. Егө, ениқлиғучи, толуқтурғучи, хөвөр вәзиписиде келидү.

2-мисал.

Әлишер вә Булбул

Илгири Фиясидин «кичиккинә» дегән адәмниң Әлишер исимлиқ оғли болған екен. Бала кичигидинла зерек болуп өсүпту. У тоққуз яшқа толғанда, шеир йезишқа башлапту. Адәмләр униң шеирлирини құлақ селип тиңшайдыған болупту. У балилиқ чағлиридинла һәмминиң етибарига чүшкөн еди.

Әлишер бир күни баққа чиқип, йеци шеирини оқушқа башлапту. Яш шаирниң қоңғурақтәк жараңлық, тағ шамилидәк мәйин авази дәрәк ше-хида олтарған Булбулниму өзигө мәптун қипту...

Булбұл:

– Һәй, хушаваз шаир, авазиң шунчө йекімлик, булбулларниң таң сәһәрдіки навасидинму тәсирлик екөн, исмиң ким?

Әлишер:

– Мениң исмим – Әлишер.

Булбұл:

– Билдім, билдім, яш шаирсөн. Өнді өзәңгө тәхәллус таллап ал.

Әлишергә Булбулниң «нава» дегендегі сөзи үйекип қапту. У шуниңдин кейин өз гәзәллириниң ахириға «Навай» дәп язидиган бопту.

Ә. Навай – 1441-жили 9-февральда Һират шәниридә дунияға көлгөн мәшінур шаир.

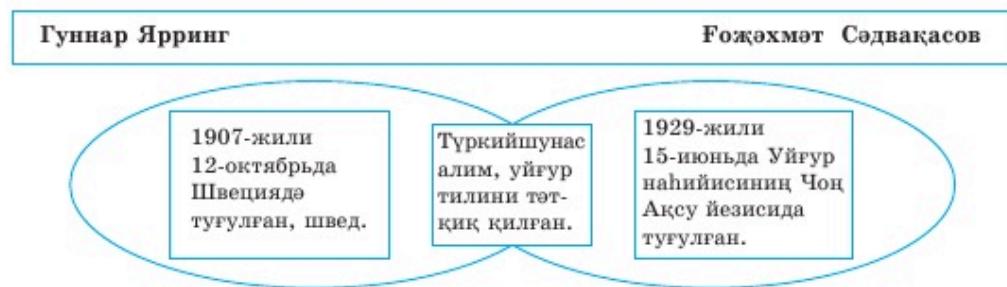
Мәтингә тұзғалған жәдбел:

Билимән	Билишни халаймән	Билдім
Әлишер Навай – шаир вә язгуучи. У яшлигіда на-нейити зерек, илимға қизиққан бала болған.	<p>1. Ү қәйәрдә туғулған?</p> <p>2. Һекайә немә үчүн «Әлишер вә Булбұл» дәп аталған?</p> <p>3. Әлишер Булбұл би-лән гәплишемдү? Немә ھәққидә?</p> <p>4. Әлишер немә үчүн өзигө «Навай» тәхәл-лусини таллавалди?</p>	<p>1. Әлишер Навай – 1441-жили 9-февральда Һират шәниридә туғулған мәшінур шаир.</p> <p>2. Ү бир күни баққа чиқип, шеир оқушқа башлиғанда, униң авазиға Булбұл мәһлия болуп қалиду.</p> <p>3. «Һәй хушаваз шаир, сениң авазиң булбулниң авазидинму йекімлик, исмиң ким?» – дәйду. «Мен Әлишермән», – дәйду у.</p> <p>4. Әлишергә Булбулниң «нава» дегендегі сөзи үйекип қапту. У шуниңдин кейин өз гәзәллириниң ахириға «Навай» дәп язидиган бопту.</p>

ВЕНН ДИАГРАММСИ

Венн диаграммиси – бир-бiriни кесидиган икки яки униндин көп даириләр. У гайиләрни зитлаш яки уларниң умумий хусусийәтлирини көрситиш үчүн керәк.

Мисал:

НӨЗӘРИЙӘ БОЙИЧӘ ЖӘДВӘЛЛӘР

АЛМАШЛАР	1. Шәкс алмашлири
	2. Көрситиш алмашлири
	3. Соал алмашлири
	4. Болушсизлик алмашлири
	5. Ениңсизлик алмашлири
	6. Ениқлаш алмашлири
	7. Өзлүк алмашлири

1. ШӘХС АЛМАШЛИРИ

I, II, III шәхсни билдүридиған алмашлар шәкс алмашлири дәп атилиду.

Шәхсләр	Бирлик түри	Көплүк түри
I шәхс	<i>Мән</i>	<i>Биз</i>
II шәхс Сипайә шәкли Нәрмәт шәкли	<i>Сән</i> <i>Сиз</i> <i>Сили, өзлири</i>	<i>Силәр</i> <i>Сизләр</i> <i>Нәрбірлири</i> <i>(нәрқайсилари)</i>
III шәхс	<i>У</i>	<i>Улар</i>

Шәкс алмашлириниң келишләр билән түрлиниш ұлгиси

Шәхс алмашлири исимларниң орниға алмишип қөлгөнликтін, улар исимларниң келиш қошумчилери билән түрлиниду.

Келишләр	Бирлик түри	Көплүк түри
Баш келиш	<i>Мән, сән, сиз, у</i>	<i>Биз, силәр, сизләр, улар</i>
Егилік келиш	<i>Мениң, сениң, сизниң униң</i>	<i>Бизниң, силәрниң, сизләрниң, уларниң</i>
Чүшүм келиш	<i>Мени, сени, сизни, уни</i>	<i>Бизни, силәрни, сизләрни, уларни</i>
Йөнилиш келиш	<i>Маңа, саңа, сизгә, униңга</i>	<i>Бизгә, силәргә, сизләргә, уларга</i>
Чиқиши келиш	<i>Мениңдин, сениңдин, сиздин, униңдин</i>	<i>Биздин, силәрдин, сизләрдин, улардин</i>
Орун-вақыт келиш	<i>Мениңдә, сениңдә, сиздә, униңда</i>	<i>Биздә, силәрдә, сизләрдә, уларда</i>

Орун-бөлгү келиш	<i>Мениңдикі, сениңдикі, сиздикі, униңдикі</i>	<i>Биздикі, силәрдикі, сизләрдикі, улардикі</i>
Охшатма келиш	<i>Мениңдәк, сениңдәк, сиздәк, униңдәк</i>	<i>Биздәк, силәрдәк, сизләрдәк, улардәк</i>
Тәңләштүрмә келиш	<i>Мениңчилик, сениңчилик, сизчилик, униңчилик</i>	<i>Бизчилик, силәрчилик, сизләрчилик, уларчилик</i>
Чөк келиш	<i>Мениңгічә, сениңгічә, сизгічә, униңгічә</i>	<i>Бизгічә, силәргічә, сизләргічә, уларгічә</i>

Көрситиш алмашлириниң келишләр билән түрлиниш үлгиси

Келишләр	Бирлик түри	Көплүк түри
Баш келиш	<i>Бу, шу, у, мону, әву</i>	<i>Булар, шулар, улар, монулар, әвулар</i>
Егилік келиш	<i>Бунин, шунин, унин, монуни, әвунин</i>	<i>Буларниң, шуларниң, уларниң, монуларниң, әвуларниң</i>
Чұшым келиш	<i>Буни, шуни, уни, монуни, әвуни</i>	<i>Буларни, шуларни, уларни, монуларни, әвуларни</i>
Йөнилиш келиш	<i>Бунинға, шунинға, униңға, монуниңға, әвунинға</i>	<i>Буларга, шуларга, уларга, монуларга, әвуларга</i>
Чиқиш келиш	<i>Бунинән, шунинән, униңдин, монуниңдин, әвунинән</i>	<i>Булардин, шулардин, улардин, монулардин, әвулардин</i>
Орун-вақыт келиш	<i>Бунинда, шунинда, униңда, монуниңда, әвунинде</i>	<i>Буларда, шуларда, уларда, монуларда, әвуларда</i>
Орун-бөлгү келиш	<i>Буниндикі, шуниндикі, униңдикі, монуниңдикі, әвуниндикі</i>	<i>Булардикі, шулардикі, улардикі, монулардикі, әвулардикі</i>
Охшатма келиш	<i>Буниндәк, шуниндәк, униңдәк, монуниңдәк, әвуниндәк</i>	<i>Булардәк, шулардәк, улардәк, монулардәк, әвулардәк</i>
Тәңләштүрмә келиш	<i>Бунинчилік, шунинчилік, униңчилік, монуниңчилік, әвунинчилік</i>	<i>Буларчилік, шуларчилік, уларчилік, монуларчилік, әвуларчилік</i>
Чөк келиш	<i>Бунингічә, шунингічә, униңгічә, монуниңгічә, әвунингічә</i>	<i>Буларгічә, шуларгічә, уларгічә, монуларгічә, әвуларгічә</i>

2. КӨРСИТИШ АЛМАШЛИРИ

Шәйиләрни вә уларниң бәлгүлирини көрситидиган алмашлар **көрситиш алмашлири** дәп атилиду.

Көрситиш алмашлири мәнасиға бағлиқ төвәндикічә бөлүниду:

1. Шәйини көрситидиган алмашлар:	<i>Бу, шу, у, мону, мошу, әшу, әву, һелиқи, мәзкүр.</i>
Сан-миқдарни көрситидиган алмашлар:	<i>Мұнчилік, шунчилік, мұнчә, шунчә, мошунчилік, үнчилік.</i>
б) Бәлгүни көрситидиган алмашлар:	<i>Мұндақ, мошундақ, әшундақ.</i>
в) Орунни көрситидиган алмашлар:	<i>Мәшә, әшә, анда, унда, шунда.</i>

3. СОАЛ АЛМАШЛИРИ

Шәйиләрниң намиға, бәлгүсигө, саниға яки иш-һәрикәтниң бәлгүсигө соал болуп келидиган сөzlөр **соал алмашлири** дәп атилиду.

Мәсилән: *Сиз ким болисиз? Дәрис саат қанчидә башлиниду? Бы қайси коча?*

Соал алмашлири:

Ким? Немә? Қәйәр?	Шәйиләрни билдүридиган сөzlәргө, йәни исимларға қоюлиду.
Қандақ? Қайси?	Шәйиләрниң бәлгүсини билдүридиган сөzlәргө, йәни сұпәтләргө қоюлиду.
Қачап? Немишка? Қандақтарчә? Қандақ? Қәйәр? Қаяқ?	Һәрикәтниң бәлгүсини билдүридиган сөzlәргө, йәни рәвишләргө қоюлиду.
Қанчә? Нәччә? Қанчилік? Қанчинчи? Нәччинчи?	Шәйиләрниң санини вә миқдарини билдүридиган сөzlәргө қоюлиду.

Соал алмашлири көплүк, төвәлик һәм келиш қошумчилири биләнму түрлинин келиди. Мәсилән: *Кимләр? Немиләр? Кимим? Немәм? Кимиси? Немиси? Кимимиз? Немимиз? Кимиңлар? Немәңлар? Қанчини? Қанчигә? Қанчидин? Қанчидә?* вә б.

4. БОЛУШСИЗЛИҚ АЛМАШЛИРИ

Шәйиләрниң яки бәлгүниң болушсизлигини, йоқлуғини билдүридиған алмашлар **болушсизлиқ алмашлири** дәп атилиду.
Мәсилән: *Өйдө һечким йоқ екән. Улар бизгә һечнемә демиди.*

Болушсизлик алмашлири соал алмашлириға вә бәзи сөзләргө **һеч** сөзиниң қошулуши арқылық ясилиду: *һечким, һечнемә, һечқачан, һечқайси, һечқандақ, һечқанчә, һечнәрсә, һечбир.*

5. ЕНИҚСИЗЛИҚ АЛМАШЛИРИ

Намәлум шәйиләрни, бәлгүләрни билдүридиған алмашлар **ениқсизлик алмашлири** дәп атилиду.
Мәсилән: *алликум, аллинемә, аллиқандақ, аллиқачан, аллиқаяқ.*

Ениқсизлик алмашлири төвәндикі усууллар арқылық ясилиду:

- а) Соал алмашлириниң алдига «алли» сөзиниң қошулуши арқылық: *алликум, аллинемә, аллиқандақ, аллиқачан, аллиқаяқ.*
- ә) Соал алмашлириға -ду, -ту қошумчисиниң улиниши арқылық: *ким-ду, немиду, қачанду, қәйәрду, қандақту, немишкиду, қайсиду.*

6. ЕНИҚЛАШ АЛМАШЛИРИ

Шәйиләрни, бәлгүләрни айрип көрситидиған яки уларниң топини билдүридиған алмашлар **ениқлаш алмашлири** дәп атилиду.
Ениқлаш алмашлири: *һәрким, һәрнемә, һәрқандақ, һәрқанчә, һәрқайси, һәрқачан, һәммә, барлық, барчә, пұтқын, жұми, бәри.*

7. ӨЗЛҮК АЛМАШЛИРИ

Шәйиләрни алаһидә тәқитләш мәнасини билдүридиған алмашлар **өзлүк алмашлири** дәп атилиду.
Мәсилән: *Өз әйишини билгән – мәрт. Өз жутини сөймеген, өзгә жутни сөйәлмәс. Өзи пакниң – сөзи пак.*

**Өзлүк алмашлириниң тәвәлик қошумчилири билән
түрлиниш үлгиси**

Шәхсләр	Бирлик түри	Көплүк түри
I шәхс	Өзәм	Өзимиз
II шәхс Сипайә шәкли Һәрмәт шәкли	Өзәң Өзиңиз Өзлири	Өзәңлар Сизләр, һәрбирлири, Һәрқайсилари
III шәхс	Өзи	Өзлири

Өзлүк алмашлири тәвәлик қошумчилири уланған исимларниң алдада келип, шу исимларни ениқлап, тәқитләп кәлгендә, уларгыму тәвәлик вә егилик келиш қошумчилири улиниду. Лекин көп налларда бу қошумчиларниң чүшүп қелиши мүмкин.

Мәсилән: өзәмниң өйцм – өз өйцм, өзәңниң өйцә – өз өйцә, өзиниң өйи – өз өйи; өзимизниң мәктевимиз – өз мәктевимиз, өзәңларниң бегиңлар – өз бегиңлар, өзлириниң жути – өз жути.

Өзлүк алмашлириниң келишләр билән түрлиниш үлгиси

(Өзлүк алмашлири келишләр билән түрләнгендә, томурға авал тәвәлик қошумчилири улинип, андин келиш қошумчилири улиниду).

Келишләр	Бирлик түри	Көплүк түри
Баш келиш	Өзәм, өзәң, өзи	Өзимиз, өзәңлар, өзлири
Егилик келиш	Өзәмниң, өзәңниң, өзиниң	Өзимизниң, өзәңларниң, өзлириниң
Чүшүм келиш	Өзәмни, өзәңни, өзини	Өзимизни, өзәңларни, өзлирини
Йөнилиш келиш	Өзәмгә, өзәңгә, өзигә	Өзимизгә, өзәңларга, өзлиригә
Чиқиш келиш	Өзәмдин, өзәңдин, өзидин	Өзимиздин, өзәңлардин, өзлиридин
Орун-вақыт келиш	Өзәмдә, өзәңдә, өзидә	Өзимиздә, өзәңларда, өзлиридә
Орун-бөлгү келиш	Өзәмдики, өзәңдики, өзидики	Өзимиздики, өзәңлардики, өзлиридики

Тәңләштүрмә келиш	Өзәмчилік, өзәңчилік, өзи- чилік	Өзимизчилік, өзәңларчилік, өзлиричилік
Охшатма келиш	Өзәмдәк, өзәңдәк, өзидақ	Өзимиздәк, өзәңлардәк, өз- лиридәк
Чөк келиш	Өзәмгічә, өзәңгічә, өзигічә	Өзимизгічә, өзәңларгічә, өз- лиргічә

РӘВИШЛӘРНИҢ ЯСИЛИШИ

Рәвишләр төвәндик қошумчиларниң ярдими билән ясилиду:

Қошумчилар		Мисаллар
-и	Вақитни билдүридиган исимларга улиниду.	<i>қүндүзи</i> (күндүз + и) <i>ахшими</i> (ахшам + и)
	-лик, -лик, -луқ, -лұқ қошумчилири билән көлған сүпәтләргә улинип, шу вақитқа бағылғы рәвишләрни билдүриду.	<i>әтигәнлиги</i> (әтигәнлик + и) <i>чүшлүги</i> (чүшлүк + и) <i>кәчқурунлығы</i> (кәчқурунлуқ + и) <i>язлиғы</i> (язлық+и) <i>қишилиғы</i> (қишилиқ+и)
-ичә	Бәзи вақитни билдүридиган исимларга улиниду.	<i>қишичә</i> (қиши + ичә) <i>язичә</i> (яз + ичә) <i>күзичә</i> (күз + ичә) <i>кечичә</i> (көч + ичә)
-чә	Бәзи вақит рәвишлиригә улиниду.	<i>һазирчә</i> (һазир + чә) <i>бұғынчә</i> (бұғын + чә) <i>бийилчә</i> (бийил + чә)
-идә	Тәқлидий сезләрдин рәвиш ясайду.	<i>дүрридә</i> (учмақ) <i>вақыидә</i> (йерилмақ) <i>диквидә</i> (турмақ) <i>паңыидә</i> (жигелавәтмәк) <i>лассидә</i> (олтирип қалмақ)
-лап, -ләп	Исимларга улинип, һәrikötниң орунлиниш бәлгүсини билдүриду.	<i>челекләп</i> (қүймақ) <i>кечиләп</i> (манмақ) <i>саатлап</i> (окұмақ) <i>мишкаплап</i> (тошумак)
-ларчә, -ләрчә	Исим, сүпәтләргә улинип, һәrikötниң орунлиниш бәлгүсини билдүриду.	<i>қәһриманларчә</i> <i>батурларчә</i> <i>вәһишийләрчә</i>

-чилап	Исимларга улиниду.	<i>горазчилап</i> (<i>чиллимақ</i>) <i>пақичилап</i> (<i>цымәк</i>)
-ән	Исимларга улиниду.	<i>қисмән</i> (<i>қисим + ән</i>) <i>тамамән</i> (<i>тамам + ән</i>) <i>тәхминән</i> (<i>тәхмин + ән</i>) <i>шәклән</i> (<i>шекил + ән</i>)
-анә	Исим вә сүпəтлəргə улиниду.	<i>мəрданә</i> (<i>мəрт + анә</i>) <i>достанә</i> (<i>дост + анә</i>) <i>əзизанә</i> (<i>əзиз + анә</i>)

Өслəтмə!

-идə қошумчиси тəқлидий сөзлəргə уланганда, тəқлидий сөзлəрниң ахидику үзүк тавуш тəкrapлиниду: *тиккидə, таққидə, лассидə.*

ҚОШУМЧА ТАПШУРУҚЛАР

1-тапшурук. Жұмилләрни оқуп, уларниң ичидин бириккөн вә қошма сөзләрни таллап йезицлар. Шу сөзләр билән мәтин қураштуруңлар. Қениң қара һәріплөр билән берилгөн сөзләрниң мәналирини изаһлик лугтеттін биливельцилар.

1. Өсқәр қаймақ билән су май арилаштурулуп етилгөн һорнанни йәп, һаммисиниң тамаққа шунчә устилиғига һәйран қалди. (М.З.) 2. Яйлак бағриға тикилгөн кигиз өйлөр, авуллар, яйлап жүргөн сансиз қой, илқилар тағ мәнзирисиге һәжәп ярашқан. (З.С.) 3. У қум чегүндә тавлинип қалған қара чайни икки һөҗирға қуиди. (Т.Н.) 4. Фолниң ичидики ақ қейин, явайи алмилар наһайити қоюқ. (З.С.) 5. Садир Әхмәтбәгниң гәплирини тоң зоқ вә чидам билән аңлиди. (Т.Н.)

2-тапшурук. Төвәндик мәтинни оқуылар. Қошма сөзләрни аддий сөз бирикмилиридин пәриқләшни үгиницлар.

Қошма сөзләр һәккіде

Пақа йопурмуги деген мурәkkәп исим икки сөздин ибарәт болуп, өсүмлүкниң намини билдүриду. Үниң тәркивидиқи пақа вә *йопурмак* сөзлири өзлириниң өслий мәналирини йоқатқан болуп, бу сөзләр бирикп, пәкәт бирла йеңи мәнани билдүриду.

Бәзи қошма сөзләрдә болса, уларниң тәркивидиқи пәкәт бирла сөз өзиниң өслий мәнасини йоқатқан болуп, иккінчи сөз өз мәнасида қоллинилиду. Мәсилән, қара милтиқ деген қошма исимни алайли. Бу мисалдикі қара сөзи милтиқниң рәңгини өмәс, униң түрини ипадиләп келиватиду: қара милтиқ – әң дәсләп пәйда болған иптидайиң милтиқларниң бир түри.

3-тапшурук. Жұмилләрни оқуп, бириккөн вә қошма сөзләрни төпнүлар. Уларниң қандақ сөз түркүмлиридин ясалғанлыгини ейтип беріңдер. Бириккөн сөзләр қошма сөзләрдин қандақ пәриқлиниду?

1. Улар Ақестәң бойига кәлгичә, гәп қилишмай келишти. (З.С.)
2. Сапал тавақтикасицип пишқан гөшнанниң хушпурғи таладин киргөн кишиниң иштинасини қозгатти. (З.С.) 3. У һәтта қазан бешига арилишип, чепилғақлиқ қилатти. (З.С.) 4. Майымхан ординиң ташқарқи һойлисига киргөн чағда, гүлдәстө оюни раса қизиган еди. (З.С.) 5. Қәйсәрләр маканлиған Гөрсай намыға лайық сүрлүк вә интайин пинһан дала еди. (З.С.) 6. Қозғилаңчилар Ақтөпө сепилини ишғал қилди. (З.С.) 7. Кәнжә жин чирақниң йоруғида олтирип, йерим кечигичә дәрис тәкрапратти. (А.Ә.)

4-тапшуруқ. Ривайётни оқуцлар. Мәтин сәрләвхисидики мақалниң йәнә қандак вариантлирини билисиләр? Мәтингиди қош сөзләрни көчирип йезиңдер, уларниң йезилишини чүшәндүрүп бериндер.

Арпа-бұғдай аш екән, алтун-күмүч таш екән

Бир содигер бай ғожунниң бир йекінга алтун, бир йекінга күмүч толтуруп, шу байлигига ишәнгөн һалда һечқандақ озуқ-түлүк алмай, сәпәргө атлинипту. Униң йоли адәм-инсансыз чөлу баяванға чүшүпту. Заг учримайдыган бу йөрлөрдә нә су йоқ, нә таам. Іелиқи бай нәччә күн ач-зерин жүрүп, наһайити налидин кетип, немә қиласын билмәй келиватса, қаршисидин бир гадай чиқип қапту. Униң халтиси толған нан екән. Байнинде көзи нанға чүшүп, хошаллиғидин һошидин көткили сөл қапту. «Мана бу ғожундикі алтун-күмүчлөргө ненициң тегишшемсән?» – дәпту бай гадайға. Гадайнинде көзи ғожундикі толған алтун-күмүчкө чүшүп, жүриги йерилай дәпту вә дәрһал җан дәп рази болупту. Бай униңға алтун-күмүчлирини берип, нанға тоюп, дәрманға кирип, йәнә йолига раван болупту. Гадай болса, ғожунини йәлкисиге артип, бир күн меңипту, икки күн меңипту, қарни өлгидәк ечинипту. Бирөр йегүдәк нәрсә нәдә?! Алтун-күмүч йейишкө неч яrimас. Ахири ачлиқтін мағдиди кетип, налидин тейип, қумға жиқилип йетип қапту. Өлөр һалға кәлгендә, алтун-күмүчлөрни алдига қоюп, қоли билән қумға оюп, «Арпа-бұғдай аш екән, алтун-күмүч таш екән», дәп йезиптуда, аләмдин өтүпту.

5-тапшуруқ. «Сақ тәндә – сағлам әқил» мавзусига ишаған йезиңдер. Реже түзүңдер. Немә үчүн «Сақ тәндә – сағлам әқил» дәйду? Өз жүпүңдарниң иншаси билән тонушуп чиқип, өзөңларниң иншаси билән селиштуруңдар. Охшашлиги вә пәрқи барму?

Алмашлар бойиче қошумчә тапшуруқлар

6-тапшуруқ. Оқуцлар. Жұммылардың шәхс алмашлирини тапип, уларниң қайси шәхстә кәлгендегін ейтип бериндер.

1. Мән аран дегендә мошу жайға йетип көлдим. (С.Ә.) 2. Сән елиптөк рус болсан, неч бала йоқтур саңа. (Мақал) 3. – Ука, сиз қайси йол билән көлдициз? (Н.А.) 4. – Сили немә анчә шүк болуп көттила? (Т.Н.) 5. – Өзлири ким болидилекин, меһман? (Т.Н.) 6. У бир қучак гүл тәрдида, соқиғи һәдидилерге қарап маңди. (Ә.Н.) 7. Биз тақта пияз тәргили бардуқ. 8. Улар гоя һәммә гәплирини ейтишип болғандәк, бир һазагиң жим болуп қелишти. (Й.И.).

7-тапшурүк. Мақалларни ядқа елиңлар. Өстө сақлигиниңларни дәптәргө йезиңлар.

1. Ана вәтәнгө муһәббәт бағла. 2. Өлгө баққан хар өмәс. 3. Тұгуулған йәрниң тешиму тонуш. 4. Өз жутини сеймігөн өзгө жутни сөйәлмәс. 5. Ялғузчилик киши жутида билиниду.

8-тапшурүк. Оқындар. Мәтінниң мәзмунини ейтип беріңлар. Шәхс алмашлирини төпип, уларниң қайси келиштө көлгөнлигини ениқлаңлар.

Горькийниң оғлиға язған хәтлиридин

Сөн кәттиң, амма сөн терип қойған гүл чирайлиқ өсүватиду. Мән бу гүлләргө қаригинимда: «Оғлум гәрчө қайтип кәткән болсыму, лекин Ка-пур аралыға бир гөзәл нәрсә – хушпұрақ гүл қалдуруп көттиғу», – дәп хошал болимен.

Навада сөн һәрқандақ вақит, һәрқандақ жайда өмүрбойи кишиләргө әйнә шундақ гөзәл нәрсә – хушпұрақ гүл, идея вә зәң үчүн интайин пәхирлінәрлик әслимиләрни қалдуридиған болсаң, у налда, сениң өмүрлүк наятың көңүллүк вә шатлық билән өткүси. Шундақ болғанда, саңа гоя һеммә киши муңтаж болуватқандәк туюлиду. Бу хил түйғу сениң зеңний күчи өткүр кишигө айланудыруиду. Сөн шуни билишиң керәкки, кишиләрдин елишқа қариганда бериш мәңгү көңүллүктүр.

(«Тарим гүнчиліри» журналидін)

9-тапшурүк. Жұмилләрни оқыңлар. Көрситиш алмашлирини төпип, уларниң қандақ мәна аңлайтып келиватқанлигини ейтип беріңлар.

1. – Інур бағ қизи, ейтмассизму, сиз қәйерлик?
– Бу елимдә нәгә барсам, мән шу йәрлик. (И.С)
2. Дәвәт қиласар билимгә әшу аддий қоңғурақ.
Шуниң зильва үнігө жімікі жән амрақ. (М.Ж.)
3. Йолниң бу тәрипидә етизлик, у тәрипидә тоң йеза орнашқан еди. (Ө.М.)
4. Биз өзү өйдө туримиз.
5. Мән мөшү китапни издиген едим.
6. Силәр мону китапни оқудуңларму?
7. – Мәйінде көлгинә, саңа бир гепим бар.

10-тапшурүк. Кім? Немә? дегендеген соал алмашлирини келиш қосумчилери билән түрләңлар.

11-тапшурук. Іәрбір топ өз алдинарға төвөндә берилген мавзуларға соалларни тәйярлаңдар.

- 1-топ Алмашлар.
- 2-топ. Үргү. Логикилиқ ургү.
- 3-топ. Кона сөзләр.
- 4-топ. Эвфемизм. Дисфемизм.
- 5-топ. Кәспий сөзләр.

12-тапшурук. Тепишмақни оқуп, униң жағавини тепицлар. Қениң қара һәрипләр билән йезилған алмашларниң қандақ алмаш екәнлигини ениқлаңдар. Уларниң йезилишини чұшәндүрүңдар.

Сүйеклири хелә бар,
Лекин гөши, мейи йоқ.
Терилири рәңму-рәң,
Лекин **нечбир** пейи йоқ.
Кичик балилар көп бақиду,
Амма өзи бәк учиду.
Нечким билән кари йоқ,
Шундақтиму силәрсиз
Нечқанчиму нали йоқ.
Униң ети гөзәл қүш
Тепицлара, қандақ қүш?

13-тапшурук. Маслаштуруп, тиниш бәлгүлирини қоюп, көчирип йезиңдер. Мақалларниң мәнасини ечип бериңдер.

Адәмдин нечнемә	наят йоли дағдам болур
Сақланған сағлам болур	наким
Тәнниң сақлиғи	падишилик
Іәрким өз өйидө	жанниң раһити
Өзәңни әр чағлисаң	қечип құтулмас
Тән сақлиқ	өзгіни шир чағла

Өз алмишини пайдилинип, ПОПС формулисі бойичә мәсилигө мунасивити бар өз көзқаришиңдарни билдүрүңдар.

ПОПС формулисі

Бириңчи жүмлө «*Мениң оюмчә, мәтингә ... мәсилә көтирилгән*».

Иккінчи жүмлө «*Сәвәви, мән уни мундақ үшіндеңдіримән ...*».

Үчинчи жүмлө «*Уни мону факт вә мисаллар арқылы әдилләп берімән ...*».

Ахирқи жүмлө «*Мошуниңга бағыт мән мундақ хуласигә кәлдим ...*».

14-тапшурұқ. Мәтингни оқуцлар.

Бу жилқи күз яхши кәлди. Өткән жили август айлириниң ахиріға йетер-йәтмәйла, көмүқонақни үшшүк уруп көткәчкө, көмүқонақчилар тәбиәтниң йәнә шу нағисиси тәкрапланмиса еди дәп жүретти, дегендеген билән, тәлийи бар екән. Фуламниңму мәлдүр ургандың кейин, униңдин дан алғили болмас дәп жүргән көмүқониги соққа челиқмай пишип үлгәрди. Көмүқонаққа су билән күн нури йетишсила, өлмәйдекән. Мәлдүр ургандың кейин шодийип, голи қалған көмүқонақни пишиду дәп ойлымиган. У ағриқханыда йетип қалғанда, көмүқонақни күтүп-баққан ағинилиридинму чәксиз миннәтдар. Уларниң ярдими болмиса, көмүқонақ һосул бәрмәс еди, бәлки.

Илгәрки яп-йешил мәйдан қирниң түлкисиге ошаш сериқ рәңгө киргән. Яз бойи өмгөк садаси яңриған етизлар көмүқонақ жиғиштурушқа ошаш мүһим пәйт алдиды бир пәс жәм болуп қалғандәк туолатты. Шаңларниң сулириму тартылыш, комбайн билән жиғиштурулидиган йәрләрниң тоғра ериқлири түзлинип, асасий иш колхоз мәркизидики көмүқонақ чүширилидиган хаман билән бийилкі һосул жиғиштурулуп, тошуулидиган техникилар тәйярлик сепиге турғузулуватқан машина, трактор ремонтлаш ишханисида өвжә алған. Шәмахунниң шецидин хелила жирақ йәрдикі көмүқонақни жиғиштуруш ишлири башлинип көтти. Велахун болса, агрономниң мәслинити бойичә, кәч қалған көмүқонақниң тәкши пишип үлгиришигө йәнә бирәр һәптә вақит бар дәп, уни жиғиштурушқа анчыла алдиrimай жүретти.

T. Тохтәмов

15-тапшурұқ. Мәтинге сәрләвхә қоюцлар.

16-тапшурұқ. Топлар бойичә мәтинге мавзусига асаслинип, постер түзүндер. Төвәндикі төләпplerгө риайә қилиңдер:

- постерниң мәзмуни;
- бәдийиң безәлләндүрүлүши.

17-тапшурук. Жұмлайларни оқуп, ениқлаш алмашлирини ейтип беріңдер.

1. Уйғур десө, көз алдимға һәрқачан,
Деханларниң қамәтлири келиду. (А.Қ.)
2. Наят мүниттур. Нәрбір ишимиз
Насил қилиду унинде долқун. (М.А.)
3. «Адем ұмұт билән яшиши керек, – деди Әхмәтжан, – мән һәрқандақ шараитта үгинишни давам қилимән. Үгиниш һәрдайым керек болушыға ишинимән». (З.С.) .

18-тапшурук. Мақалларни көчирип йезиңдер. Уларниң менасини ейтип беріңдер. Өзлүк алмашлириниң қайси келиштә қөлгөнлигини ейтип беріңдер. Келиш қошумчилериңиң астига сизиңдер.

1. Өзәңни әр чағл исаң, өзгіни шир чағла.
2. Адәмниң өзигө бақма,
- өзигө бақ.
3. Өзәңниң раст дегендеген көпни көрмәйди.
4. Орини ким колиса,
- өзи чүшәр.
5. Өзәңдә бар – аләмдә бар.
- Өзәңдә йоқ – аләмдә йоқ.
6. Өзәң яхши болсаң, аләм сениңки.
7. Өзиниң әйиви өзигө көрүнмәс, корниң әйиви – көзигө.
8. Өзини билгән – хар әмәс.

19-тапшурук. Тепиши мақларниң жағавини тепиңдер. Өзлүк алмашлири билән қөлгөн йәнә қандака тепиши мақларни билисиләр? Топлар ара «Ким тапқұр?» оюнини ойнаңдар.

1. Өзи йәргө бақар, сепи – асманға.
2. Өзиниң етини өзи чақириду.
3. Нәммисигө кийим тикип, өзәм ялицаң жүримән.
4. Өзиниң тени йоқ,
- ишиги очуқ өйгө кирәп.
5. Өзи от әмәс, кейдүриду.

20-тапшурук. Төвәндикі жәдәвлелни толуқтуруңдар.

Келишләр	I шәхс	II шәхс	III шәхс
Баш келиш	Өзимиз	Өзәңлар	Өзлири
Егилік келиш	Өзимизниң		
Чүшүм келиш	Өзимизни		
Йөнилиш келиш	Өзимизгә		
Чиқиши келиш	Өзимиздин		

Орун-вақит келиш	<i>Өзимиздә</i>		
Орун-бәлгү келиш	<i>Өзимиздики</i>		
Тәңләштүрмә келиш	<i>Өзимизчилик</i>		
Охшатма келиш	<i>Өзимиздәк</i>		
Чөк келиш	<i>Өзимизгичә</i>		

21-тапшуруқ. Көп чекитләрниң орнига кишиликті алмашларниң лайигиниң қоюп, жұмлә түзүңлар.

... алдуқ. ... маңди. ... өтти. ... көлди.
... яздуқ. ... кәтти. ... яғди. ... атти.

22-тапшуруқ. Тәвөндикі көрситиш алмашлирини пайдилинип, жұмлә түзүңлар.

Бу, у, шу, мошу, әвә, мону, әшу, ушбу, әшә, мәшә, мәйә.

Найванларниң адемгә аян болмиған хусусийетлири көп. Құшлар, хусусен, нава райиниң өзгиришлирини яхши билиду, көп илгири сезиду. Лекин уларниң паянсиз деңиз оттурисида гайда қар арилаш боран ичиле қалидиган вақитлириму аз әмес. Қирғак техі жирак, құшлар болса, магдирсизлинип кәткән. Мошундақ дәһшетлик минутларда деңиз кемиси учрап қалса, бу – құшлар үчүн бир бәхит. Бу хәтөрлик минутларда құшлар өзлириниң кичиккинә жәнини ишәнч билән адемгә тапшуруп, кемини булуттәк бесип кетиду. Қарам деңизчиларму уларни рәнжитмәйду, уларниң амалсиз ишөнчилиригө ақарәт йәткүзмәйду. Өзлириниң деңиз үстидиқи сәпирини түгитип, қариғожилар һер жили келип қонуп үгәнгән мәлум бир жайда дәм алиду. Кечиси бираз көз илдуруп, техі таң атмас-тин, йәнә йолға раван болиду. Ахири өзлириниң туғулған жайлариға жетип келиду.

A. Куприн

ҚОШУМЧӘ МӘТИНЛӘР

Ана кәклик

Іаят муреккәп. Униңда өмүр сүрүш өз-өзлүгидин болмайду. Амма қийинчилик, егиричилиқлардин, хәтәрләрдин қорқувәрмәслик керәк. Инсан әқил, тәпәккүр чириғи билән һәрқандақ зулмәтни йорутушқа қадир. Йолуциздыки көрүнгөн-көрүнмигөн тосуқларни сүрүп ташлашқа қабил.

Инсан бу яқта турсун, тәбиәттиki һәрбир жәнзатму тирикчилик үчүн күришип яшайду. «Тирикчилик – һәләкчилик», дегөн мақал бенүдө яралмиған.

Кәклик – саддә қүш. Лекин униң саддә болуп қелишқа һәққи йок.

Иргайлық қир-идирилирида мал бекип жүргөн пәйтлиримдә буниңға өзәм гуван болғанмән.

Май ейиниң оттурилирида ана кәкликниң тухум бесип ятқиниға дуч келип қалдым. Униң угиси бир түп шивақ астида еди. Балилиқ екәндә, уни тутмақчи болдум. Униңға қарап йөнәлдим. Ана кәклик бир келишмәсликни тез байқиди. Бирдин угисидин етилип чиқти вә пәскө – қиялиқ бойлап домилап кәтти. Ыә, у әйнөн домилап кетивататти. Арқисидин қоғлашқа башлидим, йетәй дегинимдә, домилашни тезләтти. Қоғлавәрдим. Йәнә йетәй-йетәй дедим. У йәнә тезлиди. Қоғлап-қоғлап, жиһиниң ичиге кирип қалдым. Вә шунда ана кәклик домилаштын турдиð, үч-төрт қәдәмчә жүгәрдию, учуп кәтти.

Көрдүцизму, саддә қүш дегинимиз, ана кәклик мәндәк бир әқиллиқ чопан балини қандақ чалғитип, тухумлирини, келәчек жұжилирини аспар қалди. У һәйярмеди? Яқ, дегүм келиду бүгүн. Ана кәклик әқиллиқ еди.

Мән шу тапта, йәнә арқамға қайтип, униң тухумлирини елип кетишім мүмкін еди. Амма, биринчидин, мән угидин көп узап кәткән едим. Иккінчидин, тухумларни елип, немә қиласаттим. Мал бекип жүрсөм, мал бекиши асан әмәс турса. Униңдин қалса, кәкликниң тухумлирини бесип, жұжилирини чиқириған бирәрму күрүк тоху тәйяр әмәс. Үчинчидин, бовамниң нәсиһити ядимда еди: «Күш угисини бузма, тухумлирини сундурма, жұжилиригө азар йеткүзмә, һәтта илан балисини-му өлтурмә!»

Мән падилар отлап жүргөн тәрәпкә қарап кәттим.

Ә. Сүйцн

Көчүрүшниң жүки

Бир күни оқутқучи оқығучиларға өжайип тәклипни ейтти:

– Бир наятый тәжрибидә иштирак қилишни халамсиләр?

Оқығучилар тәклипкә рази болушти.

– Үндақ болса, мән немә десөм, шуни бәжіришкә сөз беріндер.

Оқығучилар сөз бәрди.

– Өнді әтики вәзіпәләрдә тәйяр туруңдар, – деди оқутқучи. – Әтө һәммиңдар йелим, халта вә бәш килоче яцию елип келиңдар.

Оқығучилар бу қандақ «тәжрибә» екәнлигини билмисиму, әтиси ейтилған нәрсиләрниң һәммисини елип келишти.

Оқутқучи шундақ деди:

– Өнді назирға қәдәр өзәңлар көчүрүшни халиміған киши үчүн бир талдин яцию елиңлардә, униң исмини йезип, халтига селиңлар.

Бу қизиқ тапшуруқтун кейин, бәзиләрниң халтисига үч тал, бәш тал, яцию селингін болса, бәзи оқығучиларниң халтиси яциюға толай дәп қалди. Шунда «әнди немә болидекин?» – дәп қарап турған оқығучиларға оқутқучи өзиниң кейинки тапшуруғини ейтти:

– Бир һәптә давамида қәйәргә барсаныларму, халтаңларни дайым өзәңлар билән елип жүрисиләр. Мәйли ятақханаңларда болсун, мәйли автобуста яки мәктәптә болсун, һәрдайым халта өзәңлар билән болуши лазим.

Аридин бир һәптә өтти. Оқутқучиси синипқа кирә-кирмәс, тапшуруқни бәжиргән оқығучилар шикайәт қилишқа башлайду:

– Устаз, бу егер халтини кетирип жүрүш интайин қийин.

– Устаз, яциюлар сесишқа башлиди. Адәмләр маңа ғөлітә қаришиватиду.

– Һәм зерикип кәттүк, һәм нардуқ, устаз...

Шунда оқутқучи күлүмсирәп туруп, оқығучиларға ибрәтлик бир сөз ейтти:

– Буни қараңлар, көчүрмәстин, өслидә өзимизни жазалаватқан екәнмиз. Рохумизни мана шундақ егер жұкни тошуп жүрүшкә мәһкүм қилип қоюптилиз. Көчүрүмлүк болушни бирөвгө нисбетен қилиниватқан яхшилиқ, еңсан дәп ойлаймиз. Өслидә, бу өң алди билән өзимизге қилинган яхшилиқтур.

(“Сирлиқ, ибрәтлик вә наятый вақиәләр” китавидин)

Қуюнтаz

Қуюнтаz иссиқ нава вә шамал елип көлгән соғ һаваниң тоқунушидин пәйда болиду. Қуюнтаzниң өзини Торнадо дәп атайду. Мундақ надисиләр Шималий Америкада көп учришиду. Торнадо пәйда болғанда, у өзиниң құдрити билән һайванларни, адәмләрни, һәтта кичик өйләрниму асманға кетириветиду. Шамалниң күчі саатига 110 километргиңе күчийиду.

(«Мәжәзиләр қамуси»дин)

Көрнәклик алым, кәмтар инсан

Қазақстан Жұмғаның хизмет көрсөткөн әрбаби Турған Сопиев – медицина саһаси бойичә пән доктори илмий дәрижисини алған санақлиқ үйгурларниң бири. У 1972-жили намзатлиқ диссертациясини һимайә қылғандын бу ян өзиниң шунинден кейинки илмий паалийитини елимиздә балилар стоматологияси хизметини риважландурушқа бегишлап келиватқан истедатлық алым. 1984-жили 1-Ленинград медицина институтыда докторлук диссертациясини утуқлуқ һимайә қилиду. Үниң рәhbәрлигидә 1993-жили стоматологиялық африқларниң алдени елиш бойичә жұмғаның әдебиеттегі программа қайтидин ишлинип чиқип, мәмлекәтниң көплігөн регионларида җарий қилинди.

1987-жили профессор илмий унванга сазавәр болған алым, бир жилдин кейин Қазақстан Дәләт миilliй медицина университетиниң балилар стоматологияси кафедрисиниң башлиги болуп тайинлиниду. Әнді 1995-жили болса, балилар арисидиқи профилактикалық стоматологияни ишләп чиқишиңде қоң һәссә қошқанлиғи үчүн, Қазақстан Жұмғаның Профилактикалық медицина академияның һәқиқиеттік әзаси (академиги) болуп сайлиниду. 1991-жилдин тартып профессор Турған Сопиев шундақла жұмғаның әдебиеттегі «Стоматология» илмий-клиникилық мәркәздіму ишләп келиватиду. 1998-жили болса, мәзкүр мәркәз мудириниң илмий-клиникилық ишлири бойичә орунбасари болуп тайинланди.

Өслидә һәқиқиеттік алымны алым сүптидә көпчиликкә тонутидиган униң язған әмгәклири, вужұтқа көлтүргән кәшпиятлири. Бу жәнеңтін елип қаригандыму, Турған Сопиев қуруқ қол әмәс. Үч йүздин ошуқ илмий әмгәк, шу жұмғаның он бир монография вә нұргұнлиған дәрисликләр униң қәлімінде мәнсүп. У шундақла бәш кәшпиятниң, иккى патентниң вә оттүз йөттө рационализаторлук тәклипниң муәллипи вә һеммуәллипидур. Шуни тәқитләш керәккі, алымниң илмий монографиялири врачлар билән студентлар арисида өткізу аммибаплиққа етіп, һәм Қазақстанда, һәм Россиядә

нәшир қилиниватиду. Ейтмақчи, техи йекінділа униң новәттики бир монографияси Москваниң «Медпресс» нәшриятидин чиқти. «Ұзниң юмшак әтлири вә инек сүйөклириниң жириңлиған ағриқлири» дәп аталған мәзкүр монографияму врачлар вә студентлар үчүн молжаланған.

Тапшурук. Мәтинге оқуп, төвөндикі соалларға жавап беріңдер?
Таж-Мәһәл мәқбәриси тарихий ядикарлық несаплинамду? Қандақ ойлайсиләр?
Бу йәрни немишке «Мұхаббәтниң мәңгүлүк рәмзи» дәп атайду? Мәтинге аласалинип жавап беріңдер.
Мәқбәрини өслигө көлтүрүшни ким қолға алди?

Мәңгүлүк мұхаббәт рәмзи

Таж-Мәһәл мәқбәриси Һиндистанниң Аgra шәһиридикі (Уттер-Прадеш штаты) Жамна дәриясиниң бойига орунлашқан. Уч йерим өсирлик тарихқа егө бу иншаёт та бүгүнки күнгічө өз әһмийитини йоқатмай, дүния әһлиниң дикқитини өзигө жөлип қилип көлмектө.

Таж-Мәһәл иншайтиның умуммәйданған 174 миң квадрат метрни төшкіл қилиду. Униң тәркивидики бассейн, фонтан, көлләрни өз ичигө алидиган соң өткөнде 18 гектар мәйданни егиләйдү. Мәқбәриниң егизлиги 74 метр. Өтрапида 42 метрлиқ төрт мунар орнитилған. Бу құтлук дәргаһниң төриде Шах Жаһан билән Мұмтаз мәликиниң қәбирилери орунлашқан.

Мұхаббәтниң мәңгүлүк рәмзиге айланған бу құтлук дәргаһ дәслеп «Таж Биби-ка-Рауза» йәни «Жүрек мәликиси йәрләнгөн жай» дәп аталған. Кейинирек униңға «Таж-Мәһәл» (парс тилида – мөғуллар гүлчәмбири) деген нам берилді. Шудәвирниң баһаси бойичө бу хасиеттік қурулушқа 32 миллион рупий хиражет қилинған.

Мәқбәрини туристлар мүмкінкәдәр таң сәһердө зиярәт қилишқа тиришиду. Чүнки бу чағда, бириңидин, адәм аз болиду. Иккінчидин, күн әндила чиқиватқан пәйттө, мәсжидниң тамлири қуаш нуриниң һем дәрия сүйиниң тәсиридин бөләкчө ялтирилап, адәмни гоя бейишниң ичигө елип киргендек болиду. Ишик-деризиләр маңлайлириға нәқишлинип үйелілік құръан сүрилириму қурулушқа өжайип чирайлиқ түс бериду. Дәл-дәрәк, гүлләр һем чимәнзарлиқтарму униң һөснігө һесүн қошуп туриду. Менгманханиси билән истираһәт беги болса, һәрқандак адәмгә арамбәхш дәмләрни бегишлип, нардуғини чиқириду.

XIX өсирниң ахиріда Таж-Мәһәл упрап, бирмунчә жайлари бузулушқа башлайду. Қиммәт баһалиқ ташлири Британ өскәрлири тәрипидин талантараражға чүшиду. 1908-жили британиялық лорд Керзон мәқбәрини өслигө көлтүрүш ишлирини қолға алиду.

Кейинки вақитларда ишлөпчиқириш орунлириниң тәсиридин әтрап мүһитниң булғиниши нәтижисидә бу тарихий ядикарлиқниң қайтидин управатқанлиги байқилиду. Һиндстан ھекүмити назир уни сақлап қелишқа имканийитиниң яр беришиб ھәрикөт қылмақта. Бұғұнки күндө Таж-Мәһәл мәқбәрисини зиярәт қылғучиларниң сани жилиға 2 – 4 миллион адемни тәшкіл қилиду. Шуниң арқалиқ у деләт бюджетига сезиләрлик дәриҗидә пайда елип келиватиду.

(«Үйгур авази» гезитидин)

1-тапшуруқ. Мәтинни оқуңдар.

Венециядикі Повеглия

Мәжүзилік Венецияниң өзиге хас тилсім жайлари бар. «Дәһшәтләр рәмзи» дәп атилидиган Повеглия арали шу жүмлидидиндер.

Барлық дәһшәт Римдин ваба кесилигे учриған адәмләрни жәмийеттін ажритиветиш үчүн бу йәргө елип көлгөндін кейин башланған.

XIV өсирдө ваба кесилидин вапат болғанларни аммивий дәпнә қилиш ишлири жүргүзүлиду. Көмүп ұлғирәлмігән мурдиларни көйдүрүшкө мәжбүр болиду. Шуңлашқа арал тописиниң тәркивидә адәм бәдининиң күли бесим. Ейтишларға қариганда, бу йәрдә өлгөн адәмләрниң умумий сани 160 миңға йәткән.

1922-жили бу «Йоқалған роһлар маканида» психиатриялык африқхана ечилған. Өйнө шу пәйттө бемарлар башлириниң чидигусиз дәриҗидә ағришқа башлиғанлигини, көз алдидә пат-патла өрваларниң намайән болуватқинини, қулиғига ھәрхил авазларниң азлиниватқанлигини ейттіп, шикайәт қылған. Һәтта Венециядә мөшундақ нағисиләр ақиветидин әсәб ағриқлирини давалиғучи дохтурниң егиз мунаридин өзини ташлап өлгөнлиги ھәққидиму миш-мишлар тарифан.

1968-жилдин бу ян Повеглия аралида нечбир инсан яшимайды. Ағриқхана бенасида пәкәт жаң мұнариси билән тамлири харабилашқан, ағриқхана бенаси палатилиридики каривәтлөр билән медицинилиқ қурал-жабдуқларниң парчилири қалған, халас.

2-тапшуруқ. «Дәһшәтләр рәмзи» аралиниң қандак мәжүзиси бар екәнлигини сезләп беріңдер. «Йоқалған роһлар макани» сез бирикмисини чүшөндүрүп көрүңдер.

1-тапшурук. Мәтингни раван оқуцлар.

«Бермуд үчбулуңлуғи»

1502-жили испаниялык деңизчи Бермудес Мәркизий Америкидин анчә жирақ өмәс жайдики гар ташлар билән қоршалған аралларға келип, хелила зәрдап чекиду. Шуниндін кейин, бу жайни у «Иблислар араллири» дәп атап көткән. Мәлум вакит өткәндін кейин, уларға «Бермуд араллири» деген нам берилип, сицишип кетти.

ХХ əсирдә «Бермуд араллириниң» нами хелила аммибаплишишқа баштайды. Ениграғи, 1950-жили дүнияға мәшһүр Assaciated Press агентлигиниң мухбири бу жайдики сирлиқ йоқилишлар һәққидә дәсләпки хәвәрлирини елан қилиду. Өсли «Бермуд үчбулуңлуғи» дегендә чүшәнчә пәкәт 1964-жилила пәйда болған. Өнді Чарльз Берлицниң бу мәжүзилек жайда йұз бәргөн нурғұн вақиәләрни өз ичиге алған «Бермуд үчбулуңлуғи» китави 1974-жили нәшир қилинған.

Биз гәп қиливатқан «Бермуд үчбулуңлуғиниң» өткән əсирдә көплигөн кемиләр билән самолетларниң нечбир дерәксиз жүтүп кетишигә сәвәп болғанлиғи һәммимизгө мәлум. Бирлири буни башқа сәйяридин кәлгәнләрниң тәсири дәп чүшәндүрсө, у жайда «қара тәшүклөр» можут дегүчилерму бар. Айримлири «Бу – илгири йоқилип көткән Атлантида турғунылириниң роңлириниң иши» дегендә тәхминни алға сүрмәктө. Һә, алымлар болса, бу мәжүзигө мұнасиветлик техи ениң бир қарапға кәлмиди.

2-тапшурук. «Бермуд үчбулуңлуғиниң» мәжүзиси немидә екән? Мәтингө асаслинин сөзләп берицлар. «Бермуд үчбулуңлуғи» дегендә чүшәнчә қачан пәйда болған? Бу һәкте қандақ китапларни, мақалиларни оқудуңлар, кинофильм, мәхсус көрситишләрни көрдүңлар?

1-тапшурук. Мәтингни раван оқуцлар.

Овертоун көрүги

Шотландияниң ғәрбий-шымалидики Глазки шәһириниң йенида Овертоун дегендә қедимий макан мәвжүт. Униң қешидин өтидиған анчә соң өмәс дөрияниң үстиге XIX əсирниң ахырида таш көрүк селинған. Илгирі у адәттики жай болғини билән, XX əсирниң оттурилирида көрүктө чүшиниксиз надисиләр йұз беришкө башлиған. Егизлиги 15 метрга тәң бу көрүкниң үстидин иштлар өзлүгидин сәкрәйдиган адәт чиқиривалған.

Бир қизиги, уларниң бәзилири дәрия қыргығыға чүшүп, жараһөтләнгинигө қаримастин, көрүк үстүгө йөнө кетирилип, қайтидин өзлирини пәскө ташлиған. Йөрлик ахалиниң ейтишичө, жуқурида қәйт қилинған ғәлітө өһваллар йүз бериштин бираз вақит илгири, бир адәм мәзкүр көрүктин балисими ташлап, кәйнидин өзи сәкрөп өлтөнмиш. Өйнө шуниндін кейинла байиқидәк һадисилөр йүз беришкә башлиған.

Алимлар «Көрүкниң астида бәзи җаниварлар яшиғачқа, иштлар уларниң пуригини елип, сәкрайдиган болған», деген тәхминни алға сұргөн. Амма уларниң нечқайсиси иштларниң өзини қоғдаш инстинктиға қарши келидиган қайта сөкришиниң сөвөвини чүшәндүрәлмігөн. Шуңлашқа «Овертоун көрүги – башқа бир дүнияға өтүш көрүги. Иштлар шунинға һөвөс қилимиз дәпла, женидин көчмектө», деген пикир һәқиқеткө йеқин болса керек.

2-тапшуруқ. Мәтингө мұнасиветлик пикриңларни билдүрүңлар.

1-тапшуруқ. Оқуңлар.

Ивачев көли

Россиядыму қарғыш тәккән жайлар бар. Шуларниң бири Вологда вилайитигө қарашлиқ Череповец шәһириниң йенидики Ивачев көлиниң қыргығидиқи жүлгидур. Йөрлик ахалиниң қиши-яз дәм алидиган орниға айланған бу тәвә кейинки жилларда мәжүзилөр мәйданиға айланған.

Ғәлітө һадисиләрни тәтқиқ қылғучиларниң пикричө, бу йәрдә пат-патла адәмлөр йоқап кетишкә башлиған. Буниңға көлдин сөл нерирақтика сазлық сөвәп болған, деген тәхминлөрму ейтилмақта. Айрим кишилөр көл бойиға кәлгәндө, жүрөк соқушиниң чапсанлап, нәпес елишиниң еғирлишидиганлигини, бойида тәшвиш, қорқунуч, әйминиш қатарлиқ һис-түйғуларниң пәйда болидиганлигини сәзгөн. Бәзилирини қандақту-бир күч бойсундурушқа, шу арқиلىқ өзиге өзи қол селишиға дәвәт қилған.

Буниңдин төрт жил илгири гәп болуватқан жайни салаһийәтлик мутәхәссисләрдин тәркип тапқан тәтқиқатчилар топи зиярәт қилған. Уларниң тәкшүрүшлиридин кейин, бу йәрдә ғәлітө һадисө пәйда қилидиган геомагнитлиқ өзгиришләрниң бәлгүлири байқалған. Рәсмий мәлumatлар бойичө, XIX өсирдө бу тәвәдә йүз бәргөн адәм өлүми вә һәрхил жинайәтлөр сани Россияниң башқа өлкилиригө нисбәтән хелө нурғун болған.

2-тапшурук. Соалларга жарап бериндер. Ивачев көли немишкә «қарғиши тәккөн йәр» дәп тәриплинидү? Бу йәрдә қандак ғөлітө вақиәләр йұз бәрген?

Тапшурук. Мәтингни оқуңдар.

«Кекчай мәшриви» вә «Нозурум муқами»

Мәшрәп муқамлири, әннөғмә сөнъити, уйғур фольклор мәдәнийити уйғур муқамлириниң аниси болуп, хәлқимизниң қәлб тәридики бүйүк мираслиридүр. Уйғур он иккى муқами Қумул, Турпан, Куча, Долан, Дәртдә, Хотән, Или-Ярқәнт, Абучәшмә қатарлық муқамлардин наисил болған. Үчтурпан «Кекчай мәшриви» билән «Нозурум муқамиму» уйғур муқам ғәзнисиниң ичиде мунасип орун алған, хәлиқ арисида көң умумлашқан, қоюқ йәрлик алғандағы егө бирхил сөнъет шәкли болуп, XX өсирниң 60-жиллиригичә давамлық ижра қилинип көлгөн.

Диний нәғмә самалар – шаманизм, зароастризм, буддизм, манизм вә ислам соғиғизи уйғур муқамлириниң риважлинишида алғандағы роль ойниған. Буниңда шундақла Норуз көк мәшрәплири, шадиянә вә сама нәғмилири, баҳшилар билән сазәндә-һапизлар һәм қарамәт көрсөткүчиләр һүнәрлири, бейит-қошақлар вә мәрсийә қошақларниң мунасип төһписи бар.

Үчтурпан «Кекчай мәшриви» вә «Нозурум муқамиму» узақ тарихтин бу ян уйғур хәлқи арисида ижра қилинип, дәвирдин дәвиргө улишип, давамлишип көлгөн. 1865-жили атақтык уйғур тарихчи алими Молла Муса Сайрамий Үчтурпанды турған мәзгилидә алғандағы тәклип билән «Кекчай мәшривигө» қатнашқан. Униң йезип қалдурған мәлumatлирига қариганда, мәшрәп төвәндикти тәртип билән өткүзүләттөкән.

Мәшрәпкә әр-аял биллә қатнишидиган болған. Аваль соң бир дашқазанға су қачилинип, чай селинип, нәччә тавақта қаймақ қошулуп, қайнитилидекән. Андин бир мәтивәр ғусул-таһарәттин кейин, мәшрәпкә көлгөн меһманларға бу «төвәррүк кекчайни» тәхсиләп беридекән. Пиялини қолиға алғучи наһайити төвән егилип, тазим қилип, һәрхил һәрикәтләр билән, бейит-қошақларни ейтеп болғандын кейин, чайни ичидекән. Бу жәриян тамамлиниши билән, сазлар челинип, нәғмә-нава яңрайдекән. Әр-хотунлар бир-бири билән бекишип, шавқун-сүрән селип, һәрхил һәрикәтләрни чиқиришип, һозурлунуп туруп уссул ойнайдекән. Шу наләттә орунлинидиган нәғмә-нава «Нозурум муқами» (нәғмиси) дәп аталған екән.

Назирму Үчтурпан наһийисидә, болупму Ачитағ, Я-көрүк, Ақтоқай, Ақ-я йезилиридики той-тәкүнләрдә, мәшрәп вә норузлук паалийәтләрдә хошаллиғи, ғөлибә-шатлиғи, тәнтәнә - алқишлиаш охшаш һис-түйгулар

ипадиләнгән «Іозурум мұқаминиң» нәғмилирини учритишқа болиду. Жилларниң өтүши, дәвирниң алмишиши вә башқа тарихий сәвәпләр түпәйли, бирқатар есил мәшрәп оюнлири унтулуп көткән болсиму, жуқурида қәйт қилингандықтан әнъенилиримиз сәнъет варислири тәрипидин давамлишип, бүгүнгө қәдәр сақлинин көлмектө.

Тапшуруқ. Мәтінни оқуп, мәзмунини сезләп беріңдер.

Елбасымыздың Үштүгірлы тіл саясаты

Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Қазақстан - 2030» стратегиялық жоспары мерзімінен бұрын жүзеге асып, Қазақстанның бүкіл әлем таныды.

Президентіміз кезекті жолдауында, 2050 жылға қарай қазақ елін әлемнің ең дамыған 30 елдің қатарынан көргісі келетіндігін нақты айтып өтті. Алайда осы мақсатқа жетуіміз үшін, ең алдымен, әрбір қазақстанның бәсекеге қабілетті, білімді және жан-жақты болуы керек.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев қазақстанның тілдерінде жаңа үрпағы ең кем дегенде үш тілді танып қана қоймай, қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде еркін сейлей білуі тиіс екендігін айтЫП өтті. Осы жерге нақтырақ тоқталып кетейік. Қазақ елін бүкіл әлем халқы үш тілді бірдей пайдаланатын, жогары білімді мемлекет ретінде тануы керек. Олар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қарым – қатынас тілі, ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдан кіру тілі. Басқаша айтқанда, үш түгірлы тіл идеясының мынадай қарапайым формуламен көрсетуге болады: мемлекеттік тілді дамытамыз, орыс тілін қолдаймыз және ағылшын тілін үйренетін боламыз.

Осы «Үштүгірлы тіл» атты мәдени жобасын Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев алғаш рет 2006 жылы қазан айында өткен Қазақстан халқы Ассамблеясының XII құрылтайында жария өткен болатын. Ал 2007 жылы Елбасының «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» жолдауында «Тілдердің үштүгірлілігі» атты мәдени жобасын кезең-кезеңімен іске асыруды ұсынды. Осы мәдени жоба Қазақстан үшін үштүгірлы тіл – елдің бәсекеге қабілеттілікке үмтүлудағы бірінші баспалдағы болмақ. Қазақстан мемлекеттік тілді игеруі тиіс. Орыс тілі көрші еліміздің ана тілі және БҰҰ-ның алты тілінің бірі. Осы орыс тілі арқылы әлемдік мәдениет пен әдебиетке жеткенімізді мойындауымыз керек. Сондықтан бұл тілді де үміттүйізға болмайды.

«Өр тіл – адамзаттың байлығы, ал ағылшын тілі – Қазақстанның әлемдік аренага шыгаратын жол», – деп мәлімдеме жасады Елбасымыз Н. Назарбаев. Өйткені ағылшын тілі – XXI ғасырдың тілі.

Қазіргі уақытта ағылшын тілін менгеру дегеніміз – ғаламдық ақпараттар мен инновациялардың ағымына ілесу деген сез.

Әлемде басылып жатқан 10 миллион кітаптың 85%-ы ағылшын тілінде шығады. Фылым, ақпаратты технология – барлығы да ағылшын тілінде етек жаюда, – деді Елбасымыз.

Осы себептерге байланысты болар оқыту жүйесі яғни білім беру саласы жан-жақты дамып, талап күшейіп, өзгерістер енгізілуде. XXI ғасыр білімді де, білікті, бәсекеге қабілетті, көптілді, көпмәдениетті тұлғалардың ғасыры болмақ.

Халқымыздың үш тіл білуі уақыт пен қажеттілікten туындаған Елбасымыздың жобасы болып табылады.

Тапшуруқ. Мәтингин оқуцлар.

Қазақстаннан әң, соң китапханиларнан бири Шемейдікі Абай намидикі китапхана вә өлкишунаслиқ мирасгахи 1883-жили Е.П. Михаэлис, Н.Я. Коншинларнан ярдими билән ечилған. Дәслепки жили китапханада 274 китап болуп, 130 оқуучига хизмет көрсеткән.

Әң дәслепки мәденийәт мәркәзлириниң бири жәмийәтлик китапханиниң ечилиши Шемей шәһиринин турғунлири учун соң вақиә болди.

Абай қишинаның бир күніде Шемейнің Гоголь намидикі китапханисига берип, язичә оқуп пүтәрген Толстойнан китавинин 1-томини қайтуруп, 2-томини сорайды. Китапханинан ичидикі оқуучилар руслар еди, бешіда тумиғи бар, айырыда өтүғи, үстидә қара чапини бар қазақ жигитиниң Толстойнан китавини сораватқынини көргендә, олтарған рус жигитлири ھәйран қалиду. Шаирнан қешіға Е.П. Михаэлис деген киши келип тонушуп, иккисиниң оттурисидики бу тонушлук достлукқа улишиду.

Китапханиниң дәслепки оқуучилириниң бири болған Абай бурун қолыра чүшкән китапларнила оқуған болса, әнді Михаэлиснан мәслихити билән китапларни илғап оқуйдиган болди.

Абай шәһәргө кәлгендін кейин, китапханига кирип, өзиге кереклик китап, гезит-журналларни елип, қишта шәһердө, язда болса, өзинин мәлисигө китапларни елип кетип оқуйдиган болди.

1-тапшуруқ. Мәтингин оқуп, мәзмунини сөзлөп беріндер. Андин мәтинге сәрләвінде қоюцлар.

Балилар! Ата-анини һөрмәт қилиш, уларнан алдида әдеп билән түрүп, хизметини бәжіриш һәммимизниң вәзипимиздур. Ата-анаңдарни қопал сөзләр ейтеп, көңүллирини рәнжитидиган ишлардин дайим сак болуцлар.

Әқиллиқ балилар ата-анисини һөрмөт қилип, чамиси йөткічә уларниң хизмитидө болиду. Яман сөз ейтип, домсийип жүрүштин өзлирини сақтайду. Ата-аниға қандақ хизмет қилиш һәққидә силәргө кичик бир мисал көлтүрәйли:

Бир киши кечиси уйқидин охинип, оғлидин «су елип бәргинә», – дәп сориди. Оғли су елип кәлгічә, атиси қайтидин ухлап қалған еди. Оғли: «Атам, бәлки, йәнә охинип, су сорар», – дәп ухлимастин, атисиниң охинишини күтүп, таң атқичә олтарди.

Мана, балилар, әдәплик, тәрбияй қөргөн бала шундақ болиду. Ата-анаңдарни иззәт-һөрмөт қилишқа, уларниң алқишлирини елишқа һәрикәт қилиңдер. Һәрбир бала ата-аниси қилған нәсиһәтләрни жандири билән тиңшап, нәсиһәтлиригө һемишәм әмәл қилиши керек.

Ата-анисига азар берип, уларниң дилини ағритидиган бала бәхитлик болмайду.

2-тапшуруқ. Мәтинг мәзмуни асасида режә түзүңлар. Тирәк сөзләрни ениқлаңдар. Шу балиниң орнида болсаңлар, немә қиласаттыңлар? Өз оюңдарни башқа топта ейтилған пикирләр билән селиштуруңлар.

ГЛОССАРИЙ

Изәнлиқ лүгөт

А

Абдәстә *ир.* Үз-қол жуюш үчүн ишлитеңиған бөгүзі тар, инчике жүмеклик чөгүн.

Авақта *рус. коня.* Мәһбусларни тутидиған бена; түрмә, қамақхана.

Алван I *кона* Октябрь инқилавидин илгири: кәмбәрелләргә селинидиған селиқ, шундақла кәмбәрелләрниң бөг вә байларға текин ишләп берипши. *Берәлмәй алван носул дөхан оғлани сатти. Алванга тутулганлар, жұттын айрилип көтти.* (Қошақтин).

Алван II *эр.* Түрлүк-түмән, һөрхил, яңза-яңза.

Алванчи Алван (селиқ) жиққучи. Өлни шунчә қахшатти, алванчиларниң дәрди. (Қошақтин).

Ә

Әврәз *ир.* Кона өйниң ичигө яки сиртиға қол жуюш яки жуюнда төкүш үчүн оюлуп қоюлған йәр. *Әтириң тола чачқан әврәз пурайды.* (Мақал).

Әжайиҳана *эр.-ир.* 1. *кона* Сәнъет өсөрлири, тарихий һөҗжәтләр вә башқа илмий әһмийәткә егө болған нәрсиләрни жиғиш, саклаш, хөлиққә намайиш қилиш билән шуғуллинидиған мәһкимә; музей.

2. *диал.* Найванатлар беги.

Әжнәбий *эр.* 1. Чөт әлләргә вә чөтәлликләргә аит, чөт...; *Әжнәбий дөләтләр; Әжнәбий тиллар.*

2. Чөт мәмлекәт адими, чөтәллик; *Жүмһүрийитимизгә әжнәбийләр көп келидү.*

Әлликбеши *тар.* 1. Оттура өсиrlәрдә: қириқ-әллик атлиқ әскәр башлиги.

2. Феодаллик коңа жәмийәттә йезилардикі әллик аилини башқұрғучи мәһәллә әмәлдәри.

Әмирзадә *эр.-ир.* Хан яки падишаниң оғлы.

Әмир-пәрман *эр.* Ағзаки яки язма тапшурук, буйруқ.

Әндүва *диал.* Сугақчилиқта ишлитеңиған әсвал.

Әпү *эр.* Кәчүрүм, үзүр. *Әпү қылмақ* кәчүрмәк; *Әпү соримақ* кәчүрүм соримақ.

Б

Бағ I *ир.* 1. Мевилик дәрәқләр тикилгән йәр мәйдани; мевизар; истираһәт беги дәм елиш қурулған мәхсус бағ; парк.

2. көчмә. Гүлләп, яшнап турған ават жай; *Басит көкбеши су чиқириши арман қылған йәрләр һазир үешил баққа айланди.* (Д.К.)

Бағ II 1. Бағлаш үчүн хизмет қилидиған нәрсә вә униң бағланған жайи, тұгұни. *Бегини йәшмәк.*

2. Топлап, дәстіләп белидин бағланған нәрсә (буғдай, пичән, бедә вә б.) һәкқидә. *Бир бағ буғдай.*

Базған Тәмүрни япилақлаш үчүн қоллинилидиған йоган болқа, тәмүрчилик өсаваи.

Бәг 1. кона Айрим түркій хәлиқләрдә Октябрь инқилавидин илгири шәһер яки вилайәт һакимлири вә ш.о-ларға берилгендін унван, шундақла шу унванға егә болған шәхс. *Бәг балиси бәндә өләр, әл балиси – жәңдә.* (Мақал).

2. Әр кишиләр исмиға қошуулуп ейтилиду: *Қасимбәг, Арсланбәг, Юнусбәг.*

Батрақ *рус. тар.* Помещик яки кулак егилигиде яллинин ишлигүчи деҳан.

Бәгзадә Бәг балиси, бәг нәсли.

Бәлчи Моздуз пичиги.

Боғча кона Оқуғучиларниң мәктәпкө тутидиған рәхт яки теридин тикилгендін халтиси.

Болус *рус. кона 1.* Октябрь инқилавидин илгәрки Россиядә: вилайәт тәркивидики бирнәччә мәһәллини өз ичигө алған мәмурый-территориал бөлүнмә, вилайәтниң кичик бир бөлиги. 1912-жили Қарақөл болусиниң деҳанлири болус башлигини сайлаштын баш тарти.

2. Шундақ мәмурый-территориал бөлүнмә һакими. *Байниң балилири қалди, болусларга пул берип.*

B

Вәзир *эр. кона 1.* Бәзи ислам дәләтлиридә: падиша вә ханлар сарийидики алий мәнсәп егиси. *Падишаниң наһайити әқиllиқ он қол вәзира болған екән.* (Чөчәктин).

2. Бәзи Шәриқ дәләтлиридә: министр унвани вә шу унванға егә болған шәхс.

G

Гимнастерка *рус. Тик* яки қайрима яқиلىк үстидин қемәр бағлинидиған кейнек.

F

Фәллә Башақлиқ екинләр һосулы, дан. *Fәллә амбири.*

Фөллихана Дан амбири.

Гени әр. 1. Дөлөтмән, бай адәм.

2. Әр кишиләрниң исми.

Ферип әр. кона 1. Мусапирчилиқта яшигүчи (нечкими йоқ адәм).

2. Чөтөллик, чөт әл кишиси.

3. Әр кишиләрниң исми.

Д

Дамолла әр. кона 1. Диний мәктәп мүəллими.

2. Оттура вә алий мәктәп оқутқучиси.

3. этн. Даҳанлиқ билән шугулланғучи шәхс.

Дәң хәнзы Йолувчилар чүшидиган вә уларниң ат-улаклириму туралайдиган қоналғу жай; сарай. *Көз салса сайга, қойни кәң екән. Карванлар қонған кона дәң екән.* («УТИЛ»).

Дәңгә кона Аяққа селинидиган қедимий жаза қурали.

Ж

Жирис Чала тасқалған буғдай уни.

Жирис нан Чала тасқалған буғдай унидин йекілған нан.

З

Заг Қарга.

Загра әр. Загра нан Кемүқонақ унидин пиширилған нан.

Й

Йик кона Қолда жип егириш өсөвави, урчук.

К

Кекбеши Су бөлгүчи, мирап.

Кен Әйләнгән терә.

Кешүк Чигдін ишләнгән севәт.

Кулак рус. Құллар, көмбәгәлләр вә деҳанлар күчидин пайдиланғучи, уларни эксплуатация қылғучи йәрлик бай; чоң йәр егиси.

Кулаһ Дәрвишләр кийидиган учлук қалпақ.

Қ

Қовуқ I кона Тутқунларниң, жазага мәһкүм қилинғанларниң бойниға кийгүзүлидиган тахтай (яғач кишән).

Қовуқ II Организмдикى сүйдүк жиғилидиган орган.

Қовун диал. Қоғун.

M

Мәпә Адәм тошудиган икки чақлиқ һарву.

Малтақ Су сақладиган йөған яғач түң.

Мұсун Өсүмлүк ғоли. Гүл мұсун; Яңиу мұсун; Лаза мұсун.

Мұсунлұқ Ғоли йөған, голлук. Мұсунлук яңиу.

N

Навай *ир.* Нан яққучи вә нан йеқип сетиш билән шуғулланғучи шәхс.

Навайхана Нан йекилидиган жай.

O

Оғлақ тартишиш – Оттура Азиядикі хәлиқләрниң узун тарихқа егө бирхил көңүл ечиш оюни. Бунинда боғузланған, үчәй-қарни еливетилгөн оғлақ оттуриға селиніп, нәччә онлиған атлиқ мәнирлар уни талишиду. Ким уни бәлгүләнгөн орунға апирип ташлиса, утқан болиду.

Оғлақчи Оғлақ тартишиш оюниға қатнашқан һәм униңға мәнир киши.
Мәсүм ақа яш вақтида хелә даңқ чиқарған оғлақчилардин еди. (Қ.Х.)

Оргақ Деханчилік саймини.

Орма Ашлик оруш жәрияни; оруш иши.

Ө

Өвөк диал. Йөләнчүк.

П

Пәрванә 1. зоол. Кечидә һәрикәт қилидиган бирхил һашарәт.

Пәрхиз *ир.* Саламәтликкә тәсир көрситидиган, зиян қилидиган йемек-ичмәкләрни йейиш-ичиштин сақлинин вә вақитлиқ өзини тартиш.
Пәрхиз тұтмақ.

2. көчмә. Мәһлия, ашиқ, мәптүн.

Пәшмәт I Тизни йепип туридиган ич пәтлилик чапан.

Пәшмәт II Яғда қорулған ун вә қиямдин тәйярланған бирхил татлиқ йемәклик.

C

Сатма Қоғун-тавузларни сақлаш яки вақитлиқ туралғы қилиш үчүн дәрек шахлири, қомуш қатарлиқлардин ясалған вақитлиқ өй, көпө.

Сәгәнчүк кона. Асма бешүк.

Сәрләвхә Китап, әсәр, мақалә вә шу қатарлиқларниң нами; мавзу.
Мақалиниң сәрләвхиси; Изахатниң сәрләвхиси.

Т

Тәрк: тәрк өтмәк ваз кәчмәк, ташлавәтмәк, қол үзмәк. *Яман адәтни тәрк өтмәк.*

Тұған Суни тосуш, боруш үчүн топа, таш яки цементтин тәйярланған қурулма. *Су кәлгічә, тұған сал.* (Мақал).

Тулук Хаманда бұғдай, шал қатарлық данлик зираәтләрниң денини пахалдин ажритиши вә урук селинган етизниң үз қөвитини чиңдашта қоллинилидиган деханчилиқ саймини.

Тұргұн Қорқмас, жүрәклик, жүръетлик, дадил. *Ашпәз йолвастәк тұргұн адәм болғани билән, көңли пахтидәк юмшақ еди.*

У

Үдүм Ирим, адәт.

Үз Чирайлық, йекімлик, гөзәл, келишкән.

Үрчүк Қолда жип егириш үчүн ишлитилидиган, икки тәрипи учлук, оттуриси йоғанирақ таяқчә, жип егириш қурали.

Х

Хұмдан Лайдин ишләнгән буюмлар қиздурулидиган мәш.

Хүшбой Яхши һиди бар, хушпұраққа егө.

Н

Ңаганча Бирәр нәрсини езиш, янчиш, угитиш үчүн ишлитилидиган тәмүр яки ягачтин ясалған мәхсус қача. *Ңаганчиды лаза соқмақ.*

Ңамма Ата-аниниң һәдә-сициллири.

Ңаммал Жұқ тошиғучи. *Ңаммал жүкнүң егерлигини таразидин убдан биләр.* (Мақал).

Ңежір кона Лайдин ишләнгән чинә. *Жозига кәлгән Адил ңежірдіки чайдын сүмәрди.* (М.З.)

Ч

Чакар кона Бирәвниң ишини құлғучи; хизметкар, малай.

Чақ 1. Һарву, машина яки бирәр механизмниң меңиши, һәрикәт қилиши үчүн хизмет қилидиган, оққа орнитилған, айлинидиган даирә шәкиллік қисим. *Һарву чеки; Машина чеки.*

2. Жип егириш станоги.

3. Қөскүчі өсвапларниң тиғини иштитидиган, қайрийдиган өсван.

Чөш Тазиланған ғөллә, пахта вә ш.о-ларниң хамандики уюми; уюлған (догиланған) ғөллә, хаман.

Черик хәнзу Аддий өскөр. *Майим етини артқи аяқлирига тик турғуздида, уни тутмақ болуп үепишқан черикләрни чепивәтти.* (З.С.)

Чорук кона Қаттиқ хам теридин тикилгөн аяқ кийим.

Чөчөк I Хәлиқ еғиз ижадийитигө мәнсүп өсөр. *Үйгүр хәлиқ чөчиги.*

Чөчөк II Тавақ шәклидө ягачтин ясалған қача. *Сирланган ягач чөчәкләрдө үттин қимиз ишилди.* (З.С.)

III

Шаң I хәнзы 1. Мәйдан өлчәм бирлиги; 2. Өлчүк йәр.

Шаң II мозд. Өтүк тәйяр болғандын кейин, қончини түзәш вә кәңәйтиш үчүн қончиға қекилидиган ягач калтәк, өтүкниң қончиға селинидиган ягач қелипи.

Шипаң Етис ишчилириниң дәм елиши вә тамақлиниши үчүн қурулған язлик бена.

Шұдигәр 1. Күздөн һайдилип, аптапқа селинған йәр; һайдалған, чаналған йәр. *Бир баласи болмиса, шұдигәрдө қүйруқ нә қилур?* (Мақал).

2. Һайдаш, чанаш. *Дехан болсаң, шұдигәр құл, молла болсаң, тәкрапар құл.* (Мақал).

Шұдигәрлимәк Терилғу мәйданини һайдап, чанап қоймақ (күздөн), йәрни ағдуруп, аптапқа салмақ.

Я

Яйи Кона жәмийеттө бөг, һакимларниң әмир-пәрмандырының җакалайдиган, буйруқлирины орунладырыны киши.

Янчи Феодаллық түзүм шаралытыда өвлатту өвлат йәргө бағлинин қалған, янчидарларға жисманий жәнеңттин бекинидиган вә эксплуатация қилинидиган йеза егилик ишләпчиқарғучилири.

Яргунчақ Бұғдай, қонақ қатарлық данлық ашлиқлардин ярма яридиган таш сайман, кичик қол түгмини.

Ясавул tar. Бурунқи хан, падишаң дәвридө жуқури мәнсәптики өмөлдарларға хизмет қилидиган қураллық хадим.

МУНДАРИЖӘ

I бөлүм. ҚАЗАҚСТАННИЦ ДИҚҚАТКӘ САЗАВӨР ЙӘРЛИРИ

1 – 2-дәрисләр. Мениң вәтиними – Қазақстан.....	6
3 – 4-дәрисләр. Ядикарлиқларда өтмүш намайән	9
5 – 6-дәрисләр. Қазақстан йериидики мәжүзиләр	14
7 – 8-дәрисләр. Вәтәнни бойлап сөяһет.....	16
9 – дәрис. Хуласә дәрис. Қазақстанниң көркәм тәбиити	19

II бөлүм. МИЛЛИЙ ВӘ АИЛӘВИЙ МӘНАВИЯТЛАР

1 – 2-дәрисләр. Қазақстан – көпмилләтлик мәмлекәт.....	21
3 – 4-дәрисләр. Тил – мәнавият әйниги	25
5 – 6-дәрисләр. Мәнивий мирас	31
7 – 8-дәрисләр. Угыда немә көрсө	33
9 дәрис. Хуласә дәрис	36

III бөлүм. АЛӘМНИЦ ЙӘТТӘ МӘЖҮЗИСИ

1 – дәрис. Хеопс еһрами.....	42
2 – дәрис. Асма бағ	48
3 – дәрис. Артемида ибадәтханиси	50
4 – дәрис. Зевс һәйкили	52
5 – дәрис. Галикарнас мәқбәриси	55
6 – дәрис. Родостики колосс	57
7 – дәрис. Искәндәр мәшъили	59
8 – 9 дәрисләр. Хуласә дәрисләр. Аләмниң сәккизинчи мәжүзиси	61

IV бөлүм. АСТАНА – МӘДӘНИЙӘТ ВӘ СӘНЬЕТ ОРДИСИ

1 – 2-дәрисләр. Йеци пайтәхт	66
3 – 4-дәрисләр. Астана – пәхрим мениң	68
5 – 6-дәрисләр. Мәдәнийәт вә сәнъет очиғи.....	72
7 – 8-дәрисләр. Тарих сәнипилирини варақлиғанда.....	76
9 – 10-дәрисләр. «Атамекен» Қазақстан хәритиси»	79
11 – 12-дәрисләр. Хуласә дәрисләр	81

V бөлүм. ТАРИХИЙ ШӘХСЛӘР

1 – 2-дерисләр. Улук сиймалар	84
3 – 4-дәрисләр. Яхшидин нам қалиду	87
5 – 6-дәрисләр. Алтунни дат басмас.....	88
7 – 8-дәрисләр. Қәһриман қызылиримиз.....	90
9 – 10-дәрисләр. Әлгә хизмәт – алий һүммәт	93
11 – 12-дәрисләр. Хуласә дәрисләр. Хәлқиниң пасибанлири.....	94

VI бөлүм. СҮ – ҺАЯТЛИҚ МӘНБЕСИ

1 – 2-дәрисләр. Су бар йәрдә – наят бар	100
3 – 4-дәрисләр. Сусиз наят йоқ	102
5 – 6-дәрисләр. Қазақстандики дәриялар вә көлләр	105
7 – 8-дәрисләр. Булақлардин башлиниду, тәшналиқни қандуруп	108
9 – 10-дәрисләр. Хуласә дәрисләр. Су – шипабәхш мәнбә	110

VII бөлүм. СПОРТ. АТАҚЛИҚ СПОРТ ЧОЛПАНЛИРИ

1 – 2-дәрисләр. Сақ тәндә – сағлам өқіл	117
3 – 4-дәрисләр. Спорт оюнлириниң түрлири	119
5 – 6-дәрисләр. Рекорд яратқанлар	123
7 – 8-дәрисләр. Даңлиқ спортчилар	125
9 – 10-дәрисләр. Хуласә дәрисләр	128

VIII бөлүм. УЙГУР ХӘЛҚИНИҢ УРП-АДӘТЛИРИ ВӘ ӨНЬӘНИЛИРИ.**НОРУЗ**

1 – 2-дәрисләр. Өнъәниләр – түгимәс байлигимиз	131
3 – 4-дәрисләр. Миллый урп-адәтләр – милләт ғууруи	134
5 – 6-дәрисләр. Өнъәнилиримиз – пәхримиз	136
7 – 8-дәрисләр. Уйгурларниц мәшрәплири	138
9 – 10-дәрисләр. Норуз кәлди өлкәмгә	141

IX бөлүм. ДУНИЯДИКИ ЖИРИК КИТАПХАНИЛАР

1 – дәрис. Китапханилар – билим очири	147
2 – дәрис. Дуния китапханилирига сәяһет	149
3 – дәрис. Китапхана – нурхана	152
4 – дәрис. Китап – чирақ	154
5 – дәрис. Барлық жаһан байлиги	155
6 – дәрис. Китап – билим булиғи	157
7 – дәрис. Нур вә гөһәр	158
9 – дәрис. Сөзи дана – үни йоқ	160
10 – дәрис. Китап – наят сези	163
11 – 12-дәрисләр. Хуласә дәрисләр	164

X бөлүм. ИЛИМ-ПӘН ВӘ ТЕХНОЛОГИЯ УТУҚЛИРИ

1 – 2-дәрисләр. Өқіл – билим вә бәхитниң бәлгүси	167
3 – 4-дәрисләр. Өқіл қеримас, билим чиримас	169
5 – 6-дәрисләр. Билимсиз адәм – мевисиз дәрәқ	172
7 – 8-дәрисләр. Илим-пән – мувәппәқийәтләр асаси	174
9 – 10-дәрисләр. Йеци технологияләр	178
11 – 12-дәрисләр. Хуласә дәрисләр	182
Изанылқи лугәт	216

Оқушылар

Занидәм Һевуллаева
Малик Мәһәмдинов
Хуршидәм Ниязова

УЙФУР ТИЛИ

Үмумий билим беридиган мектеппенің 6-сыннның үчүн дәрисликтік

Тәһрират башлиги *M. Мәһәмдинов*
Муһәррири *P. Мичитова*
Бөдий мұһәррири *B. Пак*
Техникилық мұһәррири *A. Абитова*
Компьютерда сәhipligен *A. Бекбергенова*

ИБ № 174

Теришкө 11.05.2018 берилди. Нәширге 20.08.2018 қол қоюлди. Формати 70×90¹/₁₆. Офсетлик
қәғәз. Офсетлик нәшир. Інерп түри «Мектеплик». Шәртлик басма тавиги 16,38.
Несапқа елинган басма тавиги 11,47. Тиражи 1200 нұсха. Буйрутма №3665.

«Атамұра» корпорациясы, ЖЧШ, 050000, Алмута шәһири,
Абылай хан проспекти, 75.

Қазақстан Жұмғарийити «Атамұра» корпорациясы, ЖЧШ-ниң
Полиграфкомбинаты, 050002, Алмута шәһири, М. Макатаев кочиси, 41.

